

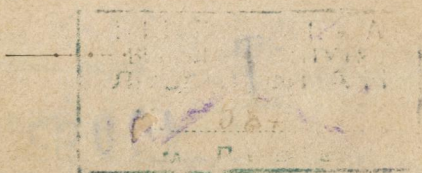

06

В ПОТІ ЧОЛА.

ОБРАЗКИ

з життя робучого люду.

НАШИСАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ 1890.

Накладом Ольги Франкової.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

+

104.

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

ВІСНИК

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

I
180 сф

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 34157

I
B-115

З М І С Т.

	Сторона
Передмова	I
✓ 1. Лесишина челядь	1
2. Два приятелі	12
3. Муляр	22
4. Малий Мирон	28
✓ 5. Грицева шкільна наука	35
6. Оловець	42
7. „Schön-schreiben“	56
8. На дні	62
9. Сам собі винен	120
10. Слимак	130
✓ 11. Добрий заробок	139
12. Хлопська комісія	145
13. Історія моєї січкарні	159
14. Цигани	167
15. Ліси і пасовиска	179
16. Довбанюк	190
17. Домашній промисл	198
18. Маніпулянтка	207
19. До світла!	267
20. Між добрими людьми	389
Словничок	110

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Другий раз уже випада мені честь писати передне слово до збору оповідань галицько-руського писателя. І мимоволі я порівнюю в думках обставини, при котрих довелось мені 15 років тому назад писати мое передне слово до Повістей Федьковича, й теперішні. Ріжниця не мала!

Досить буде сказати, що я коли не против волі Федьковича, то зовсім без усякої его волі й помочи видавав его Повісти. Автор навіть не схотів мені сказати, чи всі повісти его я зібрав по тим виданням, які міг я одшукати. На всі мої запити листами й устно (в Путилові, в домі писателя), він мені відповідав: „Робіть, що хочете! Про мене то (повісти!) не варто нічого, то так собі, пусте!“ Бачите, як признавсь мені Федькович, его думка занята була річами вищими, ніж картинки з простого сільського й солдатського життя, що бачив він навкруги і почав було списувати в повістях. Він носився з замірами та пробами поем та драм, на пів історичних, на пів аллегоричних. Федькович і читав мені кусники з тих творів... Та вони не ворушили в мойім серці нічого окрім жалю до самого Федьковича. Так ми й не погодились ні на чому іншому окрім на формулі: „робіть що хочете!“ На той час я мусів бути вдячним Федьковичеві й за се.

З усієї справи я виніс таке вражіння, що за повісті Федьковича, в котрих наше письменство має кілька живих картин з побиту нашого народу під Карпатами і з котрих треба починати нову добу в галицько-

руському письменстві, ми мусимо дякувати мабуть чи не щасливому випадкові, а зовсім не свідомому вчинкові писателя, що стоїть на ґрунті своєї громади. І форма Федьковичевих повістей — реалізм чи нату-
ралізм, — і зміст їх — життя простого народу, — були очевидно за ранніми і для самого автора і для его громади. Остатнє видно і з того, що в австрійській Русі повісти ті навіть не знайшли собі накладу та й доси розходяться дуже поволі, хоч я робив проби роздавати їх майже без плати.

З повістями Франка стоїть інакше, по крайній мірі що до самого автора. Тут ми бачимо плід праці цілком свідомої і в формі і в змісту. Тут не личить мені розводитись над тим, як Франко виконав свої заміри, — але самі ті заміри ясно видно як в самих повістях, що йдуть далі, так і в других творах, в котрих Франко висказував свої погляди на письменство. По тим поглядам, письменство мусить бути правдивим дзеркалом оснівних (типових) пригод дійсного (реального) життя, заґріте щирою прихильністю до людей (гуманністю) і яко таке мусить обертатись найчастійше до тих верстов громади, до котрих належить найбільша часть людности, то б то до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині других верстов хліб у поті чола.

Так розуміють завдачу письменства тепер по всіх освічених країнах, — і може нема другої країни, як наша, де б стільки було потрібно поставити таку власне завдачу письменству, бо мало знайдемо крайін, де б простому людови було важче, і ще менше знайдете таких крайін, де б, як у нас, ті робучі верстви були так занедбані од висших, більше освічених верстов людности, котрі у нас навіть мовою одрізняються од простого люду.

Такі письменні праці, як Франкова, будять прихильність для нашого простого люду і кличуть освічених людей іменем самої освіти обернутись до того люду, як до брата.

Тількиж Франко не виключа з кола своїх картин неруських постатів, що бідують поряд з нашим, руським робітником у поті чола. Він показує нам і польського й жидівського й циганського бідолаху,

і тим зверта на них увагу освічених Русинів, як з другого боку примушує й освічених Поляків та Жидів братись до руської книжки, щоб побачити життя людей однієї з ними породи.

Таким способом Франко, хоть і не кричить про свою рущину, а служить їй мабуть чи не більше, ніж хто інший з теперішніх руських писателів. Не дурно ж новісти Франкові перекладаються на чужі мови (польську, російську, німецьку) більше, як чийі інші з нашого теперішнього письменства.

Так порівнюючи повну свідомість праці і широту думок самого Франка з поглядами Федьковича, не можна не признати великого поступу наперед, який ставсь в невеличкому гурті письменників галицко-руських за остатні роки. Чи можна те-ж сказати про всю нашу громаду, ту навіть, що найбільше мусіла б інтересуватись письменством? Не можна не признати, що громада галицко-руська не піддержала Федьковича на тій дорозі, на котру ступив був він більш несвідомо, ніж свідомо, коли почав співати й оповідати про життя простого жовніра й селянина їх простою, живою мовою — серед тих письменників, котрі мертвою мовою величали стародавніх князів та сучасних владик, що кропили мертвою водою і теперішніх наших людей. Одні, навіть ті, котрі перші видрукували твори Федьковича, не зрозуміли самі вартости его праці і не пішли за ним навіть що до мови его творів; другі приблизились до Федьковича мовою, та не тільки не підперли писателя в праці малювання простого життя, а ще попхнули его назад до мертвацької старовини картин і думок.

Яку-ж поміч мав і має Франко од нашої громади? Про се довідаєтесь з короткого оповідання его про своє власне життя (автобіографія), надрукованого далі. Я мушу взяти на себе одповідальність за те, що ся автобіографія появляється в світ. Вона була написана на моє прохання для однієї певної цілі. Але я випрохав у Франка, щоб він згодивсь опублікувати єї при сій книжці. Сей огляд життя писателя викінчує те справоздання з его праці, яке робить збір его повістей, оголошених нарізно за кільканадцять років, і pomoже зрозуміти суть і вартість самих повістей.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кровавого поту потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло єго й тоді, коли він писав свої повісти... Та чи буде-ж кінець сим потоками і тепер, коли Франка почина вже визнавати і шанувати ширший світ, чужина?... Колиб то!... Та навряд!...

Сонце правдивої науки безпрерівно зійде і над нашою країною, але поки що, та роса туманів, що назбирались на нашому небі од віків, не щеза од разу, а навіть прибира собі нові форми, та все таки вийда очі тим робітникам, що єї обметають, щоб легше було сонцевому світови дійти до поля, де ще заховались живі зерна й парослі... Тим більше подякують колись оживші люде таким робітникам.. Нехай ся надія піддержить їх в їх важкій праці!

Софія, 6 новембра 1890.

М. Драгоманов.

Відришок з листу Ів. Франка до М. Драгоманова.

Ось Вам моє curriculum vitae.

Я родився в Нагуєвичах, пов. дрогобицького, в р. 1856. Батько мій був доволі заможний селянин, а до того коваль. Як чоловік і ремісник він мав велику повагу не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі, і досі ще багато людей з великою пошаною згадує „Яця (Якова) коваля з Гори“ (так зовеся присілок чи слобода, де я родився). Хрестив мене знаний в літературі Осип Левіцький, автор граматики й кепських перекладів з Гете; деякі книжки, котрі по нім осталися в селі в руках мужиків, як „Вѣнок Русинам на обжинки“ (1846—47 рр.), історія біблійна і збірник „пѣсень богоговѣйныхъ“ (Перемишль 1837) належали до першої моєї лектури. На шестім році життя батько віддав мене до сільської школи до сусідного села Ясениці Сільної. В Нагуєвичах є школа ще від 1828 р., але да-

леко, в горішньому кінці села, для того віддано мене в сусіднє село до брата моєї матери, шляхтича „загенового“ Павла Кульчицького, досить бідного селянина і одного з найсимпатичніших людей, яких я знаю. Він сам учив мене читати, хоч я при тому ходив і до школи, котра була близько його хати і котра в Ясениці здавна ведеся далеко краще, чим в Нагуєвичах.

Там я пробув два роки і вивчивсь читати по руськи (під проводом вуйка, через 10 день), по польськи і по німецьки, (се ще були часи германізації), писати, рахувати (чотири операції) і співати до служби божої. По двох роках батько віддав мене до Дрогобича до тзв. німецької або нормальної школи у Василіян, до другої класи, де я, по мужицьки вбраний, боязливий, несмілий та часто немитий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у класі і перетерпівши досить від деяких нелюдських учителів (гл. Schön-Schreiben), при кінці першого курсу на превелике диво цілої класи і своє власне одержав першу льокацію. На екзамені, котрий був властиво тільки парадом, був і мій батько, — я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати надгороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав. В два місяці опісля, на самий великдень він умер, покинувши господарство в розстрою і в довгах, молоду матір і четверо дрібних дітей. Мати мусіла швидко вийти замож, щоб запобігти цілковитому розстроєви господарства. Пристав до неї молодий парубок, також з Ясениці, Гринь Гаврилик, котрий заробив був троха грошей у Бориславі при ямах. Він довгі літа мусів боротися з ріжними труднощами, а по часті навіть з традиціями сусідськими, які виробились були за часів батька, а тепер підкопували господарство. За часів батька у нас бувало багато людей, ішло гостеприємство, водились знайомости чисто безкористні і поетичні, годувалось при хаті багато бідної а то й неробучої батькової рідні, котра по батьковій смерті почала красти та розтягати оставше добро. Вітчим звільна все се показував. Се натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а за то з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії. Я й досі дуже високо поважаю його, як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначаєсь при-

кметами, яких у нас самих мало. Я кінчив за єго старанем школи нормальні і перейшов до гімназії саме в р. 1868, коли заведена була шкільна рада і мова викладова німецька зміненна була на польську. В гімназії повторилось зо мною те саме, що у Василіян. З разу ніхто мене не знав і весь перший курс я сидів у „ослячій лавці“ в самім куті, та пальцями довбав діри в стіні — і раптом дістав другу льокацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної я не любив, тож звичайно інші побивали мене не пильністю і акуратністю, навіть такі, котрі без мене не могли зробити письменної задачі або вияснити труднішого місця в німецькій, латинській або грецькій авторі. Коли я був у шестій класі, вмерла моя мати, і вітчим оженився другий раз, так що ми дістали вітчима й мачиху замість родителів. З четверих дітей, що остались по батькові, жили тільки три брати, між ними я найстарший; наймолодша сестра померла. По матері з вітчимом осталась сестра, з мачихою у вітчима дітей не було. Тепер ми всі вже „на своїм хлібу“, т. є. всі три брати женаті і сестра за мужем; у середнього брата й сестри є по двоє а у мене й меншого брата по троє дітей. В р. 1875 я видержав „матуру“ (генеральний екзамен гімназіяльний) і перейшов на університет до Львова. Тут я вступив до „Академического кружка“, приваблений туди видаваним „Другом“, з котрого редакцією я був у переписці ще з гімназії. В „Друзі“ від 1874 почали друкуватися мої вірші, а прийшовши до Львова, я почав для тої газети писати повість „Петрфи и Добошукі“. Але тут годиться сказати кілька слів про початок і характер мого письменства. Почав я писати — віршом і прозою — дуже вчасно, ще в низшій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба письменники і поети, хоч один одного дуже не любили. (Турчинський повстанець і патріот польський, автор скучних драм „Kiejstut“ і „Mojmir“, досить інтересної казки „Роман о czarnobrewcu“ — ліпший критик і знавець літератури польської, автор цінних розборів Міцкевичевих Dziadów, Walenroda і Grażyny). Заохотив мене до письменства також примір товариша Ізидора Пасичин-

ського, котрий ще в низшій гімназії почав друкувати свої вірші в „Учителю“, „Русской Радѣ“ і „Ластовцѣ“. Верхратський ставив его вірші дуже високо. Другий товариш Дмитро Вінцовський, також поет, ходив кількома роками висше мене, і тільки его слава доходила до мене та его скучна гексаметрова поема „Попада“, котру я читав набожно, але в котрій не міг найти смаку. В низшій гімназії я читав дуже мало. Перша книжка друкована фонетикою, що попалась мені в руки, то було львівське видане „Переяславської ночі“ Костомарова, але я не зрозумів ані язика ані річи. Так само не розумів я Русалки Дністрової, котру міні вищив був Верхр. За то Шевченка (львівське видане), також вищеного від Верхр., я вивчив майже всего на память, (а память у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продікувати товаришам майже слово в слово!). Ще в низшій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а опісля і в Дрогобичі роспитував свідущих людей (ремісників і т. і), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки вміщаючі 800 номерів — правда, в значній части коломийок. Менший зошит я післав у Просвіту і опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пронав. В висшій гімназії я кинувся з жаром до читання всякої всячини: Шекспір, Шіллер, Клопшток, Красіцкий, Гете, Ежен Сю, Коцебу, Nibelungenlied, Красінський, Міцкевич, Словацкий і т. д. Я прочитав усе, що було інтереснішого в бібліотеці гімназіяльній (з виємком дитських повістей Шміда і Гофмана), що міг дістати від Верхратського, з котрим відбував кілька разів природничі екскурсії до Урича і до Нагуевич*), а від 6-ої класи почав збирати собі власну бібліотеку, котра за 3 роки заповнила у мене цілу шафу і в котрій крім комплекту Шіллера, Клопштока, Шекспіра мав я й „Neues Leben“ Ауербаха, і Діккенса, том Гейне, дещо з Жан Поля, Гете, Віктора Гюго і т. і. Гомер, Софокль і Тацит, читані в гімназії, зробили на мене сильне вражінє, а так само й біблія, котру

*) Одну з них описав Верхратський у своїй „Денниці“.

я читав по часті в старословянськiм, а по часті в польськiм тексті, і я почав дещо перекладувати з тих авторів. Вийїжджаючи з Дрогобича, я віз ісе собою кілька книжок записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання — вірші любовні (патріотизму я тоді ще не знав), драми і оповідання віршовані, але головню були переклади: Антигона й Електра Софокля, значна частина Йова, кілька глав Ісаїі, кілька пісень Нібелюнгів, дві пісні Одиссеї, два перші акти Уріеля Акости Гуцкова, ціла Короледворська рукопись і т. і. Я писав фонетикою і провадив за неї горячі спори з учителем історії і старорущини, д-ром Антоневичем (послом). Від Щ. Сельського, котрий ходив о рік чи о два висше від мене, я дістав був перші рочники „Правди“ і читав з них тільки беллетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Сей останній (крім Шевч. і М. Вовч.) зробив на мене найсильнїше вражїне своїм оповіданєм „Лихий попутав“. Публіцистики і „наукових“ річей в „Правді“ (крім розборів Шевченка, котрі мені не подобались), я не читав. Скінчивши сему клясу я перший раз пустився підчас вакацій в дальшу вандрівку, перший раз не поїїхав до дому пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжя. Я поїїхав залїзницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синевїдська, та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж зайшов до Лолина. Ся маленька вандрівка дала міні пізнати троха бїльше світа і людей, ніж я знав доси. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився в противний бїк у гори на Опаку, Смільну, Турє, до Волосянки, де вуйко моєї пок. матері був попом.

Прийшовши до Львова до Акад. Кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були доси майже зовсім чужі і незрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей то на той бїк. Я заприянив ся тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше вихованє, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику ріжницю темпераментів і привичок. То й не диво, що приязнь наша була властиво з разу вічною суперечкою.

Я не буду тут розказувати історію тої переміни, яка сталася з редакцією „Друга“ під впливом головно Ваших листів: і історія й психологія тої переміни для Вас яснійша мабуть, ніж для мене. Скажу лиш тільки, що сам я в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у „Друзі“ мусів зразу друкувати „язичієм“, то все таки у себе писав фонетикою і народнім язиком. А коли в половині 1876 року народній напрям узияв верх і заманіфестувався поперед усього видаєм „Дністрянки“, я виступив в ній з першими оповіданнями з народнього житя „Лесишина челядь“, „Два товариші“, та з перекладом „Повені“ Золя (з „Вѣстника Европы“). В „Друзі“ тим часом кінчились мої „Петрії“, розпочаті під вражінем фантастичних оповідань К. А. Гофмана, а кінчені вже по троха в іншій дусі (при кінці піднесено важність читалень і спілок господарських), друкувавсь такий вірш, як „Наймит“, а в 1877 р. почались образки п. з. Борислав, котрі мали повний succès de scandal серед галицької публіки. Ви були перший і майже одинокий чоловік, що додав міні духа і охоти. З Ваших листів до ред. „Друга“ я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенева та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і т. і. В тих трьох роках університетського житя я читав досить багато, хоч без вибору, більш беллетристики, ніж наукових річей. Лекції на університеті зовсім мене не заняли і не дали міні нічогосінько — ані методи ані здобутків. Я слухав класичної філології у пок Венцлевського і зівав, слухав руської граматики і літератури у дра Огоновського. В р. 1877 в іюлі арестовано мене і цілу редакцію „Друга“. Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову і котрий скінчився моім засудженем, хоч у мене не було за душею й тіни того гріха, який міні закидували (ані тайних товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий) — був для мене страшною і тяжкою пробою. Девять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та во-

лоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14 — 18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирах (се, бач, за те, що я „писав“, т. е. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим оловцем — пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили міні „найліпше“ місце до спання — під вікном насупротив дверей; а що вікно за- для задухи мусіло бути день і ніч отворене, і до дверей продувало, то я що рана будився, маючи на голові повно снігу навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжшою пробою: засуд крі- мінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі — сто раз тяжший і несправедливіший засуд усеї суспільности кинений на нас, страшенно болів ме- не. Мене викинено з Просвіти, заборонено приходити на Бесіду (бо др. Шараневич, котрий пару разів поба- чив мене там читаючи газети, настояв на тім, щоб міні конче заказати приходити туди, а то він висту- пить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люде (з старших), котрі хотіли ма- ти зо мною яке небудь діло, вида́лась зо мною тільки в секреті, що мене ще дужше принижувало. Сей на- стрій відбився й на видаванім М. Павликом при мо- їй помочи письмі місячнім а потім неперіодичнім п. заг. „Громадський Друг“, „Дзвін“ і „Молод“ (1878). Тут я по- містив свою більшу повість (з ряду „Борислава“) п. з. Воа Constrictor, пару дрібних ескізів і віршів (між котрими переклад Пісні про сорочку Томаса Гуда і вірш Каменярі, котрий 1879 р. перекладений був на німецьке і поміщений в віденьській часописі „Die Hei- math“). Признати треба, що до видавання такої часо- писі, як Гром. Друг, ми оба з Павликом були зовсім неприготовані, не мали ані достаточної підготовки те- оретично-наукової, ані практичного знання свого краю і людей. Старші народовці і попи нас цуралися, при нас стояла тільки горстка молодіжи, тимчасом, коли нам самим треба було ще багато вчитися. Я впрочім не покинув університету і користав головню з викладів

д-ра Охоровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію і прегісторію. Пару курсів я працював у него в семінарії, слухав також курс економії у проф. Білінського, бував на викладах римського права проф. Зьрудловського, німецької літератури проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського. По упадку Гром. Друга, коли М. П-к був змушений виїхати за границю, я почав разом з купкою молодіжи видавати „Дрібну бібліотеку“ і задумав було видавати часопис „Нова Основа“, та се не вдалось. Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданню „Славянського Альманаха“ заставив мене засісти до писання новелл з життя народнього; деякі з написаних тоді новелл були друковані пізнійше („Мавка“, „Муляр“), одна надрукована в другім томі Альманаха Слав. (сконфіскованім) так і пропала, але тоді таки я задумав в цілім циклі новелл списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. і. В. р. 1879 я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу „Tydzień polski“ і помістив ту невеличку статтю про Ем. Золя, а також три ескізи п. з. Ruteńcy, де в сатиричний спосіб спортретував кілька фігур окружуючої мене інтелігенції руської. Кілька дальших ескізів з тої серії осталось недрукованих в портфелі редакції Tygodnia, як також обширний розбір книжки д. Ау „Socjalizm jako objaw choroby społecznej“. Рівночасно кінчив я деякі давнійше позачинані роботи, особливо переклад поеми Гейне Deutschland, Фауста Гете, Кайна Байрона, розпочав перекладувати Шеллі Queen Mab. З початком (мабуть в марті) 1880 року я виїхав в пов. коломийський до К. Геніка до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арестований в Яблонові і потім ураз із К. Геніком, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломії против сестер Павликівен і селян Фокшейїв. Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально яко неналежного до сего повіту велено було відставити під ескортою поліції на місце уродження. Сей транспорт по поліцейським арестам в Коломії, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжших моментів в мойім життю. Вже до Дрогобича я прийїхав з сильною горяч-

кою. Ту впаковано мене в яму описану в моїй новеллі „На дні“, а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень в готелі, написав повістку „На Дні“ і на останні гроші вислав єї до Львова, опісля жив три дні трьома центами найденими над Прутом над піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй комнатці в готелю і лежав півтора дня, в горячці й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерти. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але не довго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хорого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка се була дорога, після котрої міні на обох ногах повідпадали ніхті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусів пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонило міні побут в коломийськім повіті, і намісництво се вчинило. Я не дожидавсь другого примусового транспорту і поїхав до Нагуєвич, відки в осени вернув опять до Львова і знов записався на університет. У Львові підчас моєї неприсутности надруковано мою новеллу „На дні“ на складкові гроші деяких молодих Русинів, Поляків і Жидів. Новелла та зробила сильне вражінє; польський єї переклад зачала (та не скінчила) друкувати робітницька часопись „Ргаса“, котрої співробітником я був ще від 1878 р. В тих роках зносини мої з львівськими робітниками були досить живі.

Ще 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками. 1879 і 1880 р. я в спілці з другим знайомим (із Жидів) викладав економію суспільну в робітничких кружках самоосвіти. В р. 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії сусп. по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 частину єї переробив і дав Просвіті, котра й випустила єї як особну книжочку „Про гроші і скарби“. Результатом зносин з робітниками і отих кружків була видана в Женеві 1881 р. брошурка „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji“, написана не мною, але при моїм співуділі. Тимчасом з початком 1881 р. почали ми з Ів. Белеєм видавати місячне письмо „Сьвіт“, в котрім я помістив початок своєї більшої повісті „Борислав сьмієся“, кілька статей наукових і значне число віршів оригінальних і перекладених (Некрасова „Русскія женщины“ і т. і.). Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуевич, де зразу жив під дозором жандармським і де жандарм радив міні вступити до Василян. На весну я перебував тіф, потому працював коло поля, кінчив переклад Фауста, лагодив статі для „Сьвіта“ і кореспонденції для київської „Зарі“, котрих вислав дві, але з котрих ані одної цензура не пропустила. В р. 1882 за підмогою Вашою Фауст вийшов особною книжкою, а швидко опісля „Сьвіт“ упав. Я писав з села дописі до „Вольного Слова“ в Женеві, а рівночасно лагодив на розписаний „Зорею“ Партицького конкуре обширнішу повість „Захаръ Беркутъ“, котра й одержала премію і 1883 р. видана була в „Зорѣ“ і особною книжкою і була прихильно оцінена між іншим і „Кієвскою Стариною“. Зимою з початком 1883 р. я прийїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського, і по єго смерті якийсь час працював при „Дѣлѣ“. До него кликав мене Барв. ще з самого початку єго видавання 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізнійше, з села я дав для „Дѣла“ пару новелл, а 1882, коли Барв. був у Карлсбаді, ширшу статтю про галицьку індемнізацію. Але й по смерті Барв. я не довго був при „Дѣлѣ“, а поїхав уже в апрілі до

Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою К. Устияновича) і поручив міні написати біографію його батька, бувшого в 1843 році посла до Відня і автора невиданого досі діла філософічного. Я пробув там пару місяців, зібрав дещо троха матеріялу з архіва, відтак поїхав на село до Нагуевич і занявся читанням книг і праць до історії політичної й економічної Галичини в роках 1810—1848. В осені я вернув до Львова, щоб користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції „Дїла“ і „Зорї“. При обох сих часописях я працював від осені 1883 до початку 1885 року. В „Дїлї“ я головню наляг на краєві, економічні і громадські справи, випрацював реферат о справах економічних, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 р. і зробив в цілій Галичині велике вражінє. На статі „Дїла“ про справи краєві почали звертати увагу і послали і краківські Станчики. Рівночасно (1884 р.) я обняв в варшавськїм журналі „Prawda“ кореспонденції з Руся галицької замість Ревері-Рамулта; крім кореспонденцій я посилав туди й переклади деяких своїх новелл, котрих у мене за той час назбиралось значнійше число. Деякі з них були друковані в Календарях „Просвіти“, а одна („Ліси і пасовиска“) сталась навіть причиною, що звісний посол Поляновський в соймі остро ударив на Просвіту і радив відмовити їй субвенції. З кінцем 1884 р. Партицкий обіцяв передати міні на власність „Зорю“; я поїхав до Вікна до Федоровича, щоби ще раз переглянути його збірники кореспонденцій з часу 1848—1870 рр., зібрав там за місяць багато матеріялу, а вернувши до Львова, застав несподівану зміну. Народовці перелякалися, що Парт. передасть „Зорю“ в мої руки, Вахнянин виміг на нім те, що він передав єї товариству Шевченка. Я виступив з „Дїла“ котре зараз за пару день ударило на мене за статейку поміщену в „Kurjer'i Lw.“ Весною 1885 р. я перший раз поїхав до Кііва стараючись склонити тамошніх людей, щоби помогли заснувати нову часопись літературну. Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей; що до часописі, то не багато вийшло добра; Кііане згодились дати ледво 500 руб. на перший рік, тай то по частям. І справді міні прислано було руб. 300, але до видання часописі не

прийшло. Під осінь того року уклепано патомісець „згоду“ між мною і „Зорею“: я мав узяти на себе її редаговане, але стояти під цензурою одвіч. редактора. Діло вийшло мертвородження, тим більше, що мої кореспонденції в Prawdzie і Kraju, не цензуровані народовцями мішали сему ділу на кождім кроці, і народовці раз у раз всилувались і на ті кореспонденції наложити свою цензуру. Весною 1886 р. я опять поїхав до Кііва і оженивсь там; в осени тогож року народовці відставили мене від „Зорі“ за поміщене деяких українських річей (вірш Руданського і рецензія Вільхівського), котрі їм видались неморальними, хоч річи ті повинні були перейти цензуру редактора Борковського, і хоч я редактору передав був рукописі перед друком. Літом 1887 р. я вступив до редакції „Kurjera Lwowskiego“, де працюю й досі. Від тепер я почав головну часть своїх робіт поміщувати в польських журналах, галицьких і заграничних. І так Kurjer Lw. друкував крім біжучих статей публіцистичних (в тім числі о панславізмі, о організації тов. демократичного і т. і.) мої новелли: Яць Зеленуга, Панталаха, Маніпулянтка. В „Kraju“ друкувався цілий ряд дрібних новелл, то само і в „Prawdzie“ Варш. „Przegląd tygodniowy“ в своїм місячнім додатку помістив був ще 1880 р. мій реферат з Гранта Аллена про розвій барв у світі звірячим, а 1885 р. переклад Boa Constrictor. „Dziennik Łódzki“ 1888 помістив переклад „На дні“, доконаний за ініціативою і під доглядом Елізи Оржешкової. Другий (а властиво третій) переклад тої новелли вийшов 1886 р. в місячнику „Przegląd społeczny“, котрого я був одним з пильних співробітників і в котрім помістив крім того свою казку „Rebacz“ а також ряд статей про економічні й соціяльні справи Галичини. В р. 1887 і 1888 помістив також деякі мої річи „Kurjer Warszawski“, а 1889 надрукована була в Ateneum одна глава з моєї ширшої повісті п. з. Jeden dzień z życia uliczników lwowskich. Від р. 1887 я пишу також до варшавського журналу „Głos“, де видрукував кілька статей про економічні справи і про літературу галицько-руську. Від 1888 р. деякі мої роботи поміщувані були також в Кіевской Старині, а іменно новелли „Гава“ і „Чума“, статя про Івана Вишенського і де-

які дрібніші матеріяли. В р. 1889 я ураз з д. Вислоухом почав був видавати польську часопись людovu „Przyjacieli Ludu“. В тімже часі я друкував ряд статей і в руській писемі людovім „Батьківщина“. З руських моїх праць згадати ще треба: переклад Мертвих душ Гоголя (1882), переклади з Щедрина, Достоевського, Брет Гарта, Марка Твейна, друковані по части в бібліотеці „Дѣла“ („Зъ чужихъ зѣльникѡвъ“) а по части в фельетонах тої часописі. В р. 1887 видав я своїм коштом збірник своїх віршів „З вершин і низин“, далі на гроші прислані з України на часопись я видав працю М. Павлика про Читальні і розпочав видавництво Літературно-наукової бібліотеки. Крім того я дописував до польської літературної часописі „Ruch“, де помістив дві казки „W pogoni za biedą“, „Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie“ і розбір повісті Б. Пруса (Гловацького) Płaczówka, крім інших дрібніших річей. Літом 1889 р. мене знов арестовано враз із Россіянами прибувшими в Галичину. Мене держано 10 тижнів, але за що, який факт міні закинено, сего я не міг дізнатися і досі не знаю. По 10 тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд поем з оповідань арестантів — головню Жидів, а також оповідане „До світла“ і ряд тюремних сонетів. Від початку 1890 р. я почав ураз з М. Павликом видавати часопись „Народ“.

До бібліографічного списку моїх праць додати б хіба ще, що з моїх новелл „Цигани“ були перекладені на німецьке (Züricher Volksblatt і віденьська Arbeiterzeitung), а віденьська робітницька часопись Gleichheit в своїм тижневім додатку друкувала переклади „Рубача“ і „W pogoni za biedą“. З віршів дещо було перекладено на польське.

Подав я тільки з дебільшого факти з мого життя, поминаючи багато таких, котрі хоч мали на мене значний вплив, але мали при тім характер більш особистий. Про свої новелли скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розуміню — всі вони частки моєї автобіографії.

Львів д. 26 цвітня 1890.

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ.

I.

Пречудний літній поранок. В холоднім, легенькім вітрі ледви-ледви лелієся широкий лан жита. Жито мов золото. Колосе, наче прапики, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що повисали з кожної стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листем повійки, полетиці, осету та другого буряну, що стелиться сподом. Денеде виднієсь з посеред того золотого, шумячого та пахучого моря синє чаруюче око блавату або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщки на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпотались пестрі мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильнійше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

В селі піднявся гамір, закипіло житєм. Вигін занестрівся від худоби, котру гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, котрі вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Газдині топлять зарана, щоби скоро зварити обід, — молодших виправляють у поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоть там йїх три: стара, донька Горпина і молода невістка

Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, все в вечір. Вечером спечуть та зварять, що там треба, — а весь день божистий не дбають. Запопадні господині, хоть куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще сильна; будиночки нові, просторі і опрятні, худібка красна, що Господи, — гладке кожде мов слимак. Пасіка також по смерті небіщика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — тай уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадна. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьмесь, то хоть рака лась, все поставить на своїм. Хоть волосє в неї вже й сивіло, то лице єї було червоне і здорове, як цвickльовий бурак. Облесного й масного язика в неї не було. За то говорила все уривисто і якомсь гнівно. Жарту або якого другого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кождому, аби хто, уміла дотяти своїм острим язиком. Правда, — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіщик Лесь, повідають, убивав йїї тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави, а бив... З горя вона тогди нераз і напивалася, і той звичай остав у неї ще до тепер, хоть ніколи п'янство не довело єї до того, щоби розтренькувала та прошастувала гірко за-запрацьоване добро. Сли пила, то пила сама. В єї хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горівки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому що такий поганий. Волосє червоне, очка маленькі, хитрі як у якого Татарина, сам великий, голова як макортет, а губи мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най єго там божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла за нього йти. Ще — не знати як і чому — плели щось люде, що Гнат не зовсім має чисті пальці, нераз там крізь них і дещо чуже прослизнеся. Не знаю як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть яко злодія!

Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за него.

Але в кінці трафилася таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця без матери, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих та терпливе, послухне і покірливе серце. Ой зазналаж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати єї краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости?...

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина наймит, Василь, що нас худобу. Ёго прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затагне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, все те попереймав зі слуху, і аби вам одну співанку умів скінчити. Голоси та співанки плелися в єго голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоче сіна в буйнім вітрі. Вони не занимали, а тільки заглушували єго. Він тогди не тямив о світі і о собі. Худоба брила ніворотом. А як хто другий співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумановатий. З чого єму таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли єго родичі на холеру. Вони, кажуть, були богатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня, — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали послідню іскорку дитинячої свободи і живости. Маєток злиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. Ой, не рай же він і ту найшов!

II.

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Найно, чи наш Галай і нині пустить худобу у царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось ніби грозючи комусь Лесиха, йдучи перedom та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чомужби не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й о світі забуде, не то у худобі! — відрекла Горпина. Її красне, молоде лице світилось здоровим румянцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила йїї, хоть правду сказавши, не раз і Горпині прийшлося скоштувати гіркої від матері або брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як kota загорілого, та тепер добивають! — шепнула сама до себе несміло Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилось пожалуване над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій все зі своїм рука! — відрізала йїї гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок як ворота! — кричала дальше. — Небійся, моя кіточко і ти би варта зним на одну гилю! Зійшлисте ся обоє, тай зараз одно над другим і жалусь. Ех, божа би вам Мати не дала просвітної години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом-полельом поводитесь!

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три йїх за день могли йїї небезпечно обалити.

Лесиха тут же порядкує.

— Ти не потрібе, (відозвалась прудко до невістки) ставай онту! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюда, — а я на прилуду! — Поставали.

— Господи помагай! сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, звязала снопок і відставила його на бік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилились до землі, красніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом, — жменя за жменею паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають жемці нажаті жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясє з пашнистого буряну, розділить на двоє, скрутить перевесло і простре єго на свіжій, пахучій стерні. Сверщки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш вимкне із своєї нори, перебіжить по під ноги жемчиси, тай знов повзне у ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп, хруп... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволи-поволи свіжий, польовий воздух, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоби об'явив себе. Розмова не легко ту зав'яжеться, — стара Лесиха все їйі якось прикро перерве. От одно що, так се співи...

І поволи-поволи із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, а тихенький, несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає смілійша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна а чудова пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило,

Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей ти неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти по рівно з другими. Вона лишилась була вже майже о півтора снопа з заду.

— Щож бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона зібравшись якось на смілість, але не підводячи голови. — Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не того. Лацно вам виварачати!

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть ми ся на ню! Яке сміло та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, небого

моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат з косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала йійі все піджигати, майже пів загона собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лиш говорила під єї лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лиш стебла хрупотять та час від часу серп бренькне о камінець.

Горпина десь с переогодом затигла другу пісню. Зібралось Анні на тугу й жалощі, котрі також всилувались вилитися піснею. Вона несміло та рівно і переливно затигла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінное коло;
Вийди миленька, вийди серденько,
Промов до мене слово!
Радабим вийти, радабим вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Бою ся го збудити!

Лесиха слухала пісню затиснувши зуби. Кілька разів з під лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З єї тусклого ока скотилася навіть груба слеза і впала на серп. Знак, що й серце єї співало тотуж пісню, не лиш уста.

— От що йій на голові! Господиня моя зателенана! Які співаночки виводить! — перебила гнівню Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відказала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталас-ся, сороко куцохвоста! — скрикнула мати — волиш жати та тихо бути! Небійся, знаю я, де у, тебе раки зимують! Лиш ми не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покликувала на невістку, то на доньку, мов оконом. Вже сонце геть-геть підійшло. Жито кла-

лося на поміть та встелювало широко заґони. Вже наші три женчихи пополуднували і не спочиваючи взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщкі цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос роздається десь глибоко під землею і впадає до уха, мов острій кремінний пісок. Окрім сверщків усе затихло, все поховалося в тінь перед жарючим сонічним промінем. Лиш люде, пани сотворіня, мучаться тогди, коли спочиває природа.

III.

— Лесихо, Лесихо! — роздався голос якогось косаря з під ліса.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в даль.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із ліса долітало галайкане і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідко в черепочку,
А ми его не пізнали...

Гей (тото гей тяглося безконечно довго) мати-ж моя, мати, Пусти мене погуляти...

Го о-о-а-усподи, воззвах тобі, услыши мя!...

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бойдажесь із себе печінки викричав! Василю — гей! Василю — гей! Дідьча би ти ся мати в печені всадила! Ту-у-мане вісімнадцятий — на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазилиби тобі тоті сліпаки, та би ти повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із ліса. Те „лой“ тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь в далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з під ліса. — А не виженеш ти собі корови з царини? Вигналоби тебе, як гору Бачинську, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, ду; за волами я я йду! — репетував Галай з ліса.

Косар відай стратив терпливість, вхопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чути було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючись до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здієме, слова єму не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечеріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мрака зачала налягати на луки і клубитися чим раз ширше сивими туманами. З під неї, мов дитина з під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запіт-піліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зіля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повинростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Лесиха якось ласкавійше, як звичайно. — Богу дякувати, щосмо ся ту нині обпорали. Завтра треба буде ячмінь на Базарищи схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко покрасніла і зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любови до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! хопти узбирати, коровам до припусту! Ти дівко бігай, телята напій! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, раднійше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісінькім ласкавійшій слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася до дому, а стара Лесиха, положивши сери на голову вістрем до хустки і завдавши собі на плече сніп первак гордо помела за нею. Остатня прийшла до дому Анна двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та пестрого буряну. Корови чекали вже на ню, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радости і стовпилися разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожду іти до сіней,

перекусити смачного зіля і віддати в чистий сконець свій цілоденний запас молока.

Уже геть-геть змерклося. У Лесихи затоплено в печі і огонь палає ярким, червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви сидячи на припічку, а Василь, наслухавшись сварки Лесихи і відобравши зо два бухнаки меже плечі, поліз на піч і заснув не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а троха згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву і сів конець стола.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Анна миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти газдине, де твої серпи лежать?

— Або деж? Тадже в сінях над одвірком! Деж би мали?...

— Ага! Абим був троха не діздрів, був бим собі ногу на вік віченний просадив! Під самим порогом!

— То певне коти..!

— Ой небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесли ми ту ніякого віна!

Анна змовкла. Йійі дуже прикро вкололо тото слово. На щож ти брав мене? Таже ти й тогди видів, що я бідна! Тоті гадки тислися йій до голови, але смілости не було у неї кинути й собіж ними Гнатови в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти не потрібе огонь в печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най ся крупи на завтра допрять! Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Ту лиш злопотіла коновцями тай коромислом, ришнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна,
Світилабим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які йій по голові сверщки цвіркочуть! — відозвався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте єї ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я ему волосе обмикаю на его капустяній голові! Я ему піду до матери, най го собі держить, сли не хоче, щоби м яка кавза сталася!

Гнат ляг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ех, най но я його йімлю в свої руки! Буде він ся мати! Підсвинок якийсь ходить! Тадже як го пірву за лабу, а за другу пристунлю, то го розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона доси мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати. — Що вам такого припало? От, слухалибисте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, щоби Громик Горпину зачівав?

— О, який ми ту з неї адукат! — відкрикнув на постели Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнище моя нешлачена!...

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї мягку перину і два заголовки. На печи храпів уже голосно дід Заруба, та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не храпіль так, піч завалиться! — крикнула Лесиха штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим і головам вислухащим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз-же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь тісні, тусклі шиби. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно а лікті о варцаби і довго стояла тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед єї очима єї літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася єї серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо

в очох закрутилися дві сльози, а з уст ледво чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебри,
Тай лозовое прута;
Люблю тя, дівча, люблю серденько,
Про людей не возьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти каланнице моя, неприторонна! Що ти, вибралася миши ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилась вона довго, горячо, простими, сердечними словами. А під вікнами на вишні виводив соловій свої голосні співи, все починаючи мов на сміх: патином, патином, патином, тай тріс! цюррр... А на вигоні прсцалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвиличку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Завтра. — шептав за нею Митро. Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть її стара Лесиха за мене? — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав о своїй бідності.

— Треба робити, заробляти що сили, а чи що з того вийде?... Таке то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сонівку з за пазухи, заграв, затиликав, та так дрібно та тужно та якось так, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щасте.

— Гірка моя доле! прошептав Митро і повернувшись у свій вигін до бідної, вербами обсаженої хатини, де жила його стара мати. З межі густих зелених верб роздався парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
 Кажуть люде: день білий!
 Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
 Поговори зо мною!

Долин, у червні 1876.

ДВА ПРИЯТЕЛІ.

І що ви, куме, говорите о прязни! Приятелі, приятелі! А я вам незнати що ставлю і кажу, що нема на світі правдивої прязни ані правдивих приятелів! Звіть мя, яким хочете, говоріть, що вам злюбиться, я все буду своє! Бо і щож то: приятіль? Чи найдете такого приятеля, щоби вам або там в нужді поміг, або чим будь поратував? От говориться, абися говорило, тай годі! А сли хочете, то я вам ось зараз і доказ розкажу, абисте знали, як то мало нині можна спуститися на приятеля!

Таже ви знаєте, в якій я був прязни с Хомою Підгорбочним. Тай якже нам було не й побратиматись! Ми, бачите, оба були парубки на ціле село; хлопці мов дубе кренкі. На маєтку родичів Бог не скривдив, ані нас на працювитости. Вистроїмося бувало що неділі, як Бог приказав, — не сором межи людей показатися. А дівчата! О, що вже тоті не налітаються за нами, то святий їх Андрій один знає! Звісно, чисті хлопаки і неабияких батьків діти.

Товаришували ми с Хомою, що аж любо. Чи бувало в ліс по дрова, чи в очерети зо стрільбами на качки, чи до танцю, чи й до другого діла, оба тай оба. І не було межи нами ніякої ані сварки ані незгоди. Скаже було Хома: — Семене, вийди завтра на мою сіножатку підтяти там троха трави, твоя вже покосшена! — Та чому не вийти? вийду! говорю. Скажу було Хомі: — Побратиме, у вас нема роботи, возьміть наш

волоку та понаправляйте, підемо з неділі в Дністер на рибу. — А, то добре! каже Хома, і зараз бере волок до направи.

Наше село, як бачите, над самим Дністром, тай ще на рівнині. А ми оба дуже охочі були до рибацтва. Підемо бувало чи то з саками, чи з волоком, чи як у повінь, з крошнями, наловимо такої красоти, що кар-карезний! Є що і собі і на продаж!

Ну нічого! Парубочили ми з Хомою як рідні брати. Нераз і дивувалися люде. Як вони, кажуть, погодяться? Та то немов огонь а вода! Я, бачите, з роду повільний собі, а Хома, то прудке як іскра. Але що то й говорити! стали приятелями, то годі вже позад себе оглядатися! Якось ми погодилися, тай ще й як. Коби так наша громада кожного разу годилася при виборі нового вїйта, то певно би не було у нас нераз такої кавзи, як буває!

Ех літа, літа молоді! Хороші би ви були, золоті би ви були для кожного парубка, сли би не приходила на вас тота страшна відьма — бранка. Ще то тепер, то все фрашки. Возьмуть тебе до війська, ну, бодай чоловіка за чоловіка держать: не збиткуються, як над німиною. Правда, прийдеся ще й тепер не одному відобрати своє, заким тої муштри вивчиться, та що то против давного? А в тім і старі люде говорять: Доти несе не навчиться плавати, доки ему в вуха не наллєся. Нема науки без муки. Алеж бо тепер сам той асентерунок то вже не такий страшний, як бувало. Ставишєся раз, другий третій, — не возьмуть, випишуть, і ти вільний, хоч женися, хоч дальше гуляй! Але за моїх часів, о, то не туди йшло! Крий нас Боже від такого! То бувало мандатор сам списує і подає, кого ему подобаєся, до асентерунку, не питає, чи він уже ставився три чи шість чи кілька разів. Так бувало не один бідолаха і десять і п'ятнадцять літ жие в вічнім острасі. Ось, гадає собі, снадуть шандарі, закують у ланцюшки, тай гайда під міру! А то, бачите, не на те йшло, що нині. Не йшли хлопці так самі до бєццирку, не ставились так як тепер, — утікали і ховалися, хто куди міг, а мандатори з шандарами волочилися за ними по всіх закамарках. Погано було жити на світі.

Ось десь так серед мясниць чуємо і ми: Записано нас до асентерунку. Боже! зівяло в мені серденько, як-ем того почув. А мій Хома аж одеревів цілий, сердешний.

— Не дожидаймося, каже, Семене, лихої години на себе, утікаймо!

— Утікаймо! — кажу й я тай побіг домів збиратися. Тато, мамо всі дома як почули що дієся, так і померкли з превеликого жалю.

— Синочку, синочку! — заводили мама — одного тя маю, як одну душу в Бога, тай того ми тя хочать відібрати!

— Цить стара — сказали тато крізь сльози, — не держи его, най іде, чень его Бог милосерний устереже від тяжкої нужди! Збирайся, небоже, прощайся з матір'ю, з сестрами, підемо, підведу тя за село.

Зібрався, попрощався. Ненька умліли, як я вийшов.

— Семене, Семене, вернися! — кричали вони. Я вернувся.

— Най хоть надивлю ся на тебе, синочку мій, душенько моя! може то остатній раз тебе бачу.

— Дайте, мамко, спокій, Бог ласкав! — відповів я дрожачим голосом, цілуючи їх у коліна, а самому аж серце стискалося.

Пішли ми с татом долі загородою над Дністер. Там ждав уже на мене Хома. Тато поблагословили нас, порозповідали, де і куди які крийівки, ми попрощалися тай пішли.

Ой, набідувалися ми до весни, Боже єдиний, ти йно сам то знаєш! От чуємо, по селах туди і сюди бушують шандарі, того і другого зловили. Нас ще якось Господь сохранияв. Ми все держалися придністрянських сторін, мокряків та очеретів.

Аж ось в однім селі говорять нам: Утікайте в поле! Шандарі з двох боків надійшли, черешують очерети, виловлять вас як рибу в саку! Падоньку нещасний, куди ту повернутися? В селі сховатись — і гадки нема. В поле втікати, то на певно пропадати: поле чисте, ліса і полики нема, — виловлять, хіба би у нас заячі ноги, або хібабисмо поховалися в мишачі норі.

— Хомо, прийдеся пропадати аж ту! — кажу я опускаючи руки.

Ми вже щось три ночі не спали, помучились, утепенилися, що ледво дихаємо. Нема сили і кроком поступитися, не то щоби втікати по полю.

— Знаєш що, — каже прудко Хома. — Ходи за мною.

— Куди?

— Не питай, ходи, сли не хочеш пропадати!

Я знав прудку Хомину натуру, змігся якось тай іду. Дорогою гадаю собі:

— І того приятіль, то щирий товариш? Веде мене кудись, Бог вість куди, а словечка щирого не скаже, не потішить, не порадить! Гой, гой, світе мій білий, нещасна моя годинонько!

Правда, нераз мені і до тої пори Хома ставав у великій пригоді, нераз ратував мене не зважаючи на своє небезпеченство — ну, алеж і я не лишав его ніколи в ніякій потребі, слухав его, як вітця.

Так і тепер.

Таке розгадуючи іду, ноги волочу по якійсь обочи край села з Хомою. Іду тай дивлюся, куди він поведе.

— Гов! — сказав Хома підходячи до самої крайної хати, — ту треба відпочити.

— Ту відпочити? — скрикнув я роздивившись. — Хомо, а тобі що такого? Таже то сама крайна хата, ще й стоїть на такій голотечи без найменшого захисту! Ту нас так найдуть і зловять, як воробця в сильці!

— Ту мусимо спочивати! — сказав знов Хома холодно і твердо. — Я не можу дальше!

— Алеж чоловіче, бійся Бога! — кричу я, — сам у пропасть пхаєшся! Що тобі сталося? Чи тобі розум з голови виплив? Я ту не буду спочивати, абись ми не знати що давав!

— Не будеш? Га, то як хочеш. Я ту спочиваю!

— Ходи бодай до онтої стирти та там зариемося в сіно. Не дурій, чоловіче, не пхай ся сам у нужду!

— Я і кроком відси не рушуся! — сказав знов уперто Хома і пішов до хати.

— Боже мій милосерний, тожто мій приятіль, то мій щирий товариш! Доброхіть пхає мене і себе у різницю! І не уступить від свого, хоть гинь! Упреся

як козел рогами! Мати Пречиста! ратуй мене від усього злого і від такого приятеля!

— Але щож тепер діяти? — гадаю собі дальше. Прийдеся самому пропадати! Ех, — гадаю собі дальше, — пропадати мені самому де інде, а Хомі ту, — волимо вже бодай оба разом гинути!

І я пішов за Хомою до хати.

— Що, нагадався, нарозумився? — питає він мене з насмішкою. Боже, він ще насміхаєся над моєю нуждою, а з мене би й крові не дорізався!

Хата, до котрої ми зайшли, то була на пів розвалена стара кучка, житло старого діда жебрака. Лиш літом він ту часом ночував, — зимою сидів у селі, а й літом звичайно цілими тижнями волочився по селах за жебраним хлібом. І тепер ми не застали его. Хата була засунена засувом, але Хома відсунув его кусником якогось патики. В хаті не було нічого крім кількох торбів, палиці дідової, шапки позшиваної з тисячних латок тай деяких других лахів.

Але мені дивно було, чого то Хома так тішиться і бігає по хатині.

— Гей Семене — каже він, — ти бачу двері засунув? Не засувай їх! Ще й відхили троха, тут душно!

Боже мій милий, той чоловік видно весь розум стратив, чи що!

— Відсунь двері і відхили, чуєш? — гукнув на мене.

Щож було робити? Мусів-єм слухати налибоватого.

— Розбирайся і лягай спати! Треба проспатися, бо в ночі і на волосок оком не змигнемо!

Я стою витріщивши на него очі, сам не знаю, що дієся зі мною.

— Чуєш, чи ні, тумане вісімнадцятий! Розбирайся та лягай спати! Як буде час іти, то я тебе збуджу.

Мені переверталось в серці і кіпіло як у кітлі, Сльози виступали на очі.

— Хома! — кажу крізь плач, — що тобі сталося? Чи ти стратив Бога з серця? Чи ти забув, що маємо родичів?... Чи ти забув, що шандарі леда хвиля надпадуть? Що ти робиш? Зглянься на Бога, не губи

нас обох! Таже ми колись були товаришами, я любив тебе щиро, як свого рідного брата! Що я тобі провинив? За що ти хочеш мене віку збавити?

І що ви гадаєте, Хома змягчився тою бесідою? Бодай так пси траву пасли! Відвернувся вам від мене, як нелюд, потер рукою по чолі чи по лиці, тай в сміх.

— Ха, ха ха! Отто мені парубок! — реготався. — Занюхав біду, як той сліпий ковбасу в борщи, тай уже: гину, каже, нема мя!

Отто, видите щирий приятіль! І спустиж ся на такого чоловіка! Заждіть, яке він мені ще вистроїв!...

— Семене, — каже Хома по хвили вже якось лагіднійше, — Семене, братчику, хіба ти гадаєш, що я би не віддав життя свого за тебе? Хіба ти забув, що ми оба на одній дорозі? Не гадай прецінь, що я з глузду зсунувся, або що, що хочу себе і тебе погубити! Лиш роби, як тобі кажу, а увидиш, що я ще не такий дурний, як тобі видиться.

Троха мене успокоїли ті слова, а зрештою щож було робити? Роздягся я, постелів сірак на землю і ляг. Але де там мені заснути! Дрожу цілим тілом, як риба в матні! Кому би в такий тяжкій тривозі сон до голови брався?

Хома не лягав, шарив щось по хаті. Що він задумав? Господь его знає. Я не догадаюся, аби й що!

— Семене, — каже він, видячи, що я не можу заснути, — на, випий!

І підніс мені порядну чарку горівки. Горівку він мав при собі, чарку найшов десь у закутку.

Я випив. Напій був сильний, мене якось проняло теплом, утома відозвалась — за хвилику я заснув мов камінь.

Не знаю, чи довго я спав, чи ні, аж ось Хома будить мене знов.

— Семене, Семене, вставай, шандарі!

Остатнє слово мов ясний грім над ухом протверезило мене в одній хвили.

— Де, де, — питаю зірвавшись на рівні ноги.

— Не питай, роби що тобі скажу!

— Що робити?

— Зажмури очі, і не отворюй їх, аби що було, аж доки тобі не скажу. Памятай!

— Добре, добре!

— А тепер на тобі отсе в руку!

Я взяв. То був мотуз чи воловід якийсь, не знаю.

— Держися добре!

— Держу.

— Ходи тепер за мною!

Ми пішли.

Дорогою чую — крик якийсь, плач завід, товар реве, пси гавкають, під ногами болото, — ми відай ідемо селом

— Хомо, бійся Бога, куди ти ведеш мене?

— Ані слова, тумане! шандарі надходять! шепнув він мені своїм твердим голосом. Я замер зо страху.

— Оттут нам буде — гадаю собі! — Пропала коза, пропала й береза!

Ідемо далше, а підомною коліна лиш диль, диль, диль! Аж ось чую:

— A skąd wy, dziady? питає різкий голос.

— То певно шандар, — гадаю собі. — Ну, Господи помилуй грішну душу! Зараз і до нас заговорить! Дивно мені лишень, чому насамперед говорить до якихось дідів.

Смішливий старечий дідівський голос відповідає туй передомною:

— З білого світа, паночку ласкавий! Ми божі старці, братя близці. В ріці купалися, в воду нурялися; я его занурив, а він в воді очі погубив. Хотів найти та не міг, таки до дому побіг.

— Ха, ха, ха! — засміялось кілька голосів.

Боже ласкавий, ту йїх мусить бути немало. І чому вони не хапають, не вяжуть нас? навіть не відзиваються ні словом до нас.

— Gdzie mieszkacie, włóczęgi? — питає знов різкий голос, але видно було, що крізь сміх.

— Край води, паночку, край води! Наша хата з лободи, — заціпка з ріпяха, а стріха з лопуха!

Знов сміх довкола, але шандарі ще не займають нас. Я дрожу цілий і держу ся за мотузок, не сміючи вже на правду зі страху проглинути на світ. Гадаю собі: най буде що має бути, побачу, як то скінчиться.

— Jakiś bestja dowcipny! — сказав насміявшись

до сита різкий голос до других. — Ale chodźmy już! Zdaje mi się, że w tej stercie za wsią uda nam się złовіć jakiego ptaszka!

Я чув, як шандарі регочучись віддалились і з диву не знав, де стою.

— Ходи, сліпий братище! кричав дідівський дряхлий голос все ще передомною, — ходи там де вітер свище! На вітер полягаємо, вітром со повкриваємо, вітер під голову візьмемо і тепленько заснемо.

— Złodziej ze swojemi przymówkami! — почулось мені з далека. Хома сіпнув мене за шнурок. Я пішов за ним, все ще не знаючи докладно, чи то сон, чи ява, що зо мною дієся.

Ми йшли ще досить довго.

— Ну, отвори очи, сліпий коте! — сказав до мене весело Хома. Я проглянув. Густа мрака вже розсілася круг нас по полю, далеко ще виднілося село, пізначне по клубах диму, що тут і там зносилися по над низькі, солом'яні стріхи.

— Ну, що, зйїли нас шандарі? — питає мене Хома сміючись.

Я не відповів і слова, не міг ще прийти до себе.

— Товаришу любий, а видиш, що я не пхнув тебе у пропасть! — сказав він по тихо. Я тепер перший раз поглянув на него.

Що се знов? Якийсь дід з довгою бородою стояв при мені.

— Во ім'я Отця і Сина, а тобі що, Хомо?

— Те, що й тобі! — відповів він.

— Те що й мені? А се як ти гадаєш?

— Подивися в воду на свою вроду! — відказав він дряхлим дідівським голосом. Недалеко була широка калюжа, я поглянув — угу на тя маро! Слимим не знав, що я мере я сам, то бимся не пізнав, аби що! Дід тай дід з мене, хоть гинь не пізнаєш Семена. Пообвішуваний торбами, з довгою палицею в руці, з сорокатою шапкою на голові. Хома й собіж так! Того то він казав мені так напруго йти спати в дідівській хаті! Угу!

Так ми, бачите, уйшли на сей раз біди, але чи гадаєте, що на тім скінчилося? Шандарі шукали, парцували далше, ми йшли та кидался в різні боки,

як ті ворони на вітрі, колесили та колесили по за Дністром. Аж ось чуємо: вже унялася троха біда, вже нема шандарів в околиці. Ну, слава тобі Господи! — гадаємо — таки ми на сей раз спаслися! Тепер треба міркувати, щоби деяким чином до дому вернути. Радь Хома! Провадь Хома! Хома взявся провадити.

Ми вертали поволи манівцями, осторожно, щоби де несподівано не попались в руки шандарам. Бог поміг, ми зблизилися вже до свого села, ось лиш пів милки, не дальше. Хто би був гадав, що ту найдемо те, чого-смо майже через пів року не могли найти по чужих селах? А таки найшли свою біду на мості, як кажуть. Тай то через мого приятеля, через Хому!

Сиділи ми два дни в очереті. Було чутно, що ще в нашім селі шандарі. Друго дня вечером каже Хома: — Знаєш що, Семене. Мене нога болить, можеб ти вийшов де у село, розвідався що чувати, та приніс що йісти?

Я пішов. Ледвом вийшов з очерету, дивлюся — шандарі ходять по полю. Я побачивши йїх, аж одебелів з переполоху. Господи, ануж но вони побачуть мене! Ех, задер я поли, змикай у очерет! Але вже було запізно, доглянули мене собачі діти, пустилися за мною на здогін. Ще лиш то собі пригадую, що йїх було чотири.

Як і куди я біг, не тямлю. То лиш тямлю, що обмочений, обшарпаний, окровавлений я внав коло Хоми. Хома від разу зрозумів, о що йде.

— Вставай, — крикнув він мені, — скачи під міст!

Недалеко був міст через ріку. Під ним була знайома нам крийівка.

Я добув остатніх сил і встав.

— А тиж куди подієшся? — питаю Хому.

— Бігай, я вже собі пораджу!

Я побіг лишаючи его в очереті.

Не знаю і до нині, що за хитрість придумав був Хома, щоби і сей раз уйти погоні. За хвилю, дрожачи на цілім тілі, сидів я уже під мостом схований безпечно. Сиджу я, сиджу, поволи й страх пройшов, надзираю, надслухую, що станесе с Хомою. Нічого не чую, лиш ріка шумить боком по під міст.

Довго я сидів скулений, не рушаючись під мостом межи двома делинами. Аж ось чую якийсь го-мін. Зазираю з далека, — Господи милосерний! сеж мого приятеля, мого Хома ведуть шандарі. На руках і ногах побрязкують ланцюшки, шандарі окружили его й поблискують карабинами. Мені в очах потемніло, серце мов ледом обдало. Гляджу ліпше, Хома по саму шию мокрий, обгалапаний, ще до того повно на нім шувару, гнилого листя і зеленої водяної трави Певно неборак хотів сховатися в баюру, та дарма, найшли его, зловили!

— Слава тобі Господи, що хоч я цілий, — подумав я собі, скулився в трое і сиджу тихо, ледво дух у собі переводжу.

Ну, хто би гадав, що Хома бодай тепер не схоче мені зашкодити! Гай, гай, Боже єдиний! Приятіль, приятіль! Слухайте лишень, на яку хитрість узався мій приятіль неприторонний, щоби й мене погубити і видати в руки шандарам. Слухаю я, чути здалека кроки. Ідуть шандарі на той міст, де я сиджу. Гов! чую ще щось. Хтось чи співає, чи що! При-слухуюсь ближше, то голос Хоми. Іде він тай ніби приспівує протяжно:

Ой Семене, мій друже Семене!

Та скажи ти батькови від мене,

Що не буде вже Хома

У неділеньку дома!

— Добре, добре! — крикнув я з під моста, порушений жалібним Хоминим співом.

Господи, як я в тій хвили налякався власного голосу! Жити і вмирати буду, а тота хвиля не вийде мені з пам'яті. Мені зашуміло в ухах, замерещило перед очима, кров бухнула до голови, — сам не знаю, що зо мною сталося.

Я отямився на мості. Два шандарі держали мене за руки, один замикав на залізну колодку ланцюшок, котрим вони були зв'язані. Я рушив ногою, на ній забреньчав такий самий ланцюшок.

І ви говорите мені о приязни! Чиж то по приятельськи поступив собі Хома зі мною? Я поглянув на него. Стояв понурий, мокрий, дрожачий. Раз глигнув на мене — в его очох крутилися сльози... Що

мені з тих сліз? Вони ні мені, ні єму не допоможуть!

На другий день нам уже обстригли кучері. Ми були вояками.

Ох приязнь, приязнь! товариство! Далось ти мені гірко в знаки, не забуду я тебе до смерті! Бо через тебе пропали мої літа молоді!

Лолин, у червні 1876 р.

МУЛЯР.

Ах, той стук, те калатане, ті крики на вулиці як раз проти мого вікна прогонюють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці! І нікуди мені подітися, нікуди сховатися від того невгомного стуку. Від рана до вечера він не перестає, а коли ляжу спати, змучений денною жарою, то чую его виразно навіть у сні. І вже цілі два місяці так, подумайте собі! Від коли напроти моїх вікон почали мурувати оту нещасну каменицю, від тогди я не написав ані одної стрічки, і стук та калатане не вгавали в моїх вухах.

Не можучи сам нічого робити, сідаю день-денно у вікні і дивлюся на роботу других. Вид руху, бігання, праці кількадесяти людей, що вертаються і нишпорять в тім тіснім місці мов мурашки в купині, прогонює нервове роздрознене. Я вспокоююсь дивлячись, як помалу-малу під руками тої маси робучого люду росте велика камениця, як здвигаються в гору єї мури, як шишуть та куриться вапно, котре гасять у великих дощаних скринях та спускають відтак у ями, як мулярі тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця, як жінки і дівчата носять цемент у цебриках, через вуха котрих просилений дрючок, як помічники, зігнені в дугу, на дерев'яних носилках, ярмом накладе-

них на плечі вкруг шиї, двигають цегли горі руштом. Уся важка, щоденна робота тих людей проноситься передомною мов хмара, і чуючи їх крики, жарти та розговори, я й сам про себе забуваю, немов тону в якімось безбережнім непрозорім тумані, і швидко, невлучно пливе година за годиною, день за днем.

Лиш ті підмайстри зі своїм криком, зі своєю лайкою, погрозами, руганиною та самоволею над робітниками визивають мене з того непрозорого туману, нагадують живу, погану дійсність. Їх лиш два, а прецінь усюди їх повно; всі робітники мовкнуть і хиляться, де котрий з них проходить. Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все у них готова наруга, готове гнівне, згідне слово. А нехай-но котрий робітник посміє відозватися, боронитися або виїмнутися за товаришем, — зараз лице пана підмайстра наливається кров'ю, з уст прискає піна, і мається-ж тоді від него винуватець! І то ще добре, коли ему дозволять терпіти, коли не наженуть в сій хвилі від роботи! Адже вони ту повні пани, їх власть над робітниками неограничена, а нагнавши одного, вони зараз же надіблють чотирьох, котрі ще й напрошуватись будуть на місце прогнаного. О, нинішнє літо для підмайстрів жниво! Вибирай лишень і з платні уривай кілька хочеш, нічого не скажуть робітники, — а як котрий схоче пожалуватися будівничому — проч з ним, най гине з голоду, коли не хотів бути покірним!

Одного дня, коли я, як звичайно, сидючи в вікні поглядав на роботу, вчинився нараз крик на самій фронтівій стіні. Причини крику я не бачив, — чув тільки, як підмайстер кинувся до одного робітника, понурого, високого муляря середніх літ, і почав ганьбити его остатніми словами. А той нічого, похилився і далше робить свою роботу. Але підмайстра сеся уперта, понура мовчанка розлютила ще більше.

— Ти злодію, ти драбе, кримінальнику. зараз мені забирайся відси! — кричав запінений підмайстер, чим раз ближше надсакаючи до робітника.

Я бачив, як понуре, нахилене над цеглою лице муляря чим раз більше червоніло, мов жаром наливалось. Він затис зуби і мовчав.

— Чи маю сто разів до тебе говорити, ти шибенику, голодранче, розбійнику оден, га? Марш відси, зараз забирайся, бо скинути кажу!

Робітник очевидячки боровся сам з собою; лице его аж посиніло. В кінці не випростовуючись підвів трохи голову, і звільна, з невимовною погордою в кождім звуці процідив:

— Хлоп хлопом! Мудь мудьом! Не дай Боже з хлопа пана!

Підмайстер на хвилю немов застив на місці при тих словах. Очевидно примівка мулярева вразила его в саме болюче місце: він був з хлопського роду, і тепер, ставши „паном підмайстром“, дуже встидався свого походження. Тож по хвилевім остовпнію він вибух повною силою пари.

— Так? Так ти до мене? Чекай же, я тобі покажу! Я тебе навчу! Марш!

Робітник не рушався з місця і робив своє.

— Забирайся, опришку! Махай до сто бісів, бо велю поліція закликати!

Робітник уперто ценькав молотком о цеглу. Тоді підмайстер прискочив до него, вирвав ему молоток з руки і шпурнув на вулицю. Розлючений муляр заскреготав зубами і випрямився.

— Хаме! — крикнув він, — якого ти біса мене вчешився? Чого ти від мене хочеш?

— А! так ти грозиш? — ревноу підмайстер. — Гвалту! Гвалту! Розбійник!

На той крик прибіг другий підмайстер і оба сполученими силами кинулись на муляря. Той не опирався. Кулаки посипались на его плечі; супроводжений стусанами, німий з лютости і розпуки він зійшов з руштвання і взяв на плечі свій мішок з начинем.

Другі робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова.

— Масти хлопа лоєм, а він смердить гноєм! — крикнув на відхіднім муляр уже з вулиці. На лиці его ще раз показалася силувана насмішка, але в очох рівночасно проти сонця заблищали сльози.

— Лиш ти не йди на зломану голову, ти опришку, Довбушуку поганий! — крикнув підмайстер з муру і погрозив відходячому кулаком.

Другого дня я встав рано і виглянув крізь вікно. На вулиці ще було тихо. Робітники іно-що сходилися „на фабрику“. Я дуже зачудувався, побачивши між ними прогнаного вчора муляря. Зацікавлений я почав дивитися, що з того буде, як прийде підмайстер. Прочі робітники мало бесідували з собою, а до відігнаного й зовсім ніхто не підходив, він стояв з прибока коло паркану. Аж ось і підмайстер надійшов, фукаючи чогось, як міх ковальський. Він швидко озирнув робітників; его гнівний погляд зупинився на прогнанім вчора мулярі.

— А ти, опришку, знов ту? А ти чого ту? Хто тебе потребує?

— Пане підмайстер, — озивається робітник, підступаючи два кроки (серед загальної тиші чутно, як тремтить его насилу здавлюваний голос), — пане підмайстер, майте обачіне! Що я вам зробив? За що ви мене хліба збавляєте? Адже знаєте, що тепер роботи ніде не найду, а дома...

— Марш ти мені, кримінальська мордо! — ревноував підмайстер, котрому нині не в лад була покірлива стаття, так як учора уперта, понура мовчанка.

Муляр звів голову, взяв під паху свій мішок з начинем і пішов.

Цілий тиждень відтак що рана я бачив ту саму сцену на вулиці. Відігнаний муляр очевидно не міг ніде найти роботи і що рана приходив просити підмайстра, щоб его прийняв. Але підмайстер був твердий як камінь. Ніякі просьби ані заклинання не порушували его, і чим більше муляр гнувся та хилився перед ним, чим глибше западали в голову его потускнілі очі, тим гордїйше бадьорився перед ним підмайстер, тим прикрїйшими та згїрднїйшими словами ганьбив бідолашного робітника. А той неборака по кождім відказі тільки стискав зуби, брав мовчки під паху свій мішок і втікав не оглядаючись, немов боявся якоїсь страшної покуси, що так і перла его до поганого діла.

Було то вечером в суботу. Напрасний дощ захопив мене серед вулиці і я змушений був схоронити ся

до поблизького шиночку. В шинку не було нікого; брудна, вохка світлиця була слабо освічена одною лампою, що сумовито гойдала ся на стелі, а за шинквасом дрімала стара, товста жидівка. Оглянувши ся по кутах, я — диво дивне! — за одним столом побачив знайомого муляря поруч із своїм завзятим ворогом підмайстром. Перед кожним стояла склянка пива до половини надпита.

— Ну, дай нам Боже, куме! — сказав муляр, стукаючи своєю склянкою о підмайстрову склянку.

— Дай Боже й вам! — відповів той тоном де-де лагіднішим, ніж на вулиці коло роботи.

Мене зацікавило се дивне товариство. Я казав собі дати склянку пива і сів далеко, у другім кінці світлиці в куті за столом

— Та що, куме, — говорив муляр, видимо змагаючись на силу і на свободний тон, — не добре то, що ти так на мене завзяв ся, бігме не добре! За таке, куме, Бог гніває ся!

Говорячи се, він закалатав склянкою о стіл і замовив ще дві склянки пива.

— Та-ж ти, куме, знаєш, що у мене дома, яка нужда! Не треба тобі й говорити. Жінка слаба, заробити не може, а ту я вже, з ласки твоєї, цілий тиждень ані о!... Та ще коби то я сам, то вже би чоловік якось терпів. А то, видиш, слаба жінка, тай ті бідні хробаки, вже ледво лазять, хліба пищать... Серце крає ся, куме, — бігме, що крає ся! Адже я йім якийсь отець!

Підмайстер слухав тої бесіди понуривши голову і хитаючи нею, немов дрімав. А коли жидівка принесла пиво, він перший узяв склянку, калатнув о муляреву і сказав:

— На здоровле твоєї жінки!

— Дай Боже, щоби й ти не хорував! — відмовив муляр і надпив троха свою склянку. Видно було з его лица, як неохітно его уста тикали ся напитку. Ах, може на него пішов останній гріш з визиченого перед чотирма днями гульдена, що мав прокормити цілу его нещасну родину аж до лінших днів, бо другого Бог-знає чи де вдасть ся визичити! А тепер він

за останній гріш узяв ся гостити свого ворога, щоби хоч так его задобрити!

— І ще-ж ти, куме коханий, зваж так на сумліне, що я тобі такого зробив? Що в злости я сказав тобі нечемне слово?... А тиж мені кілька наговорив! Бігме, куме, не добре так кривдити бідного чоловіка!

Кум випивши пиво знов схилив голову і хитав нею, немов дрімав.

— Та вже — заговорив несміло муляр — будь ласкав, у понеділок... тее... Сам видиш, куди бідному чоловікови діти ся? Хіба таки на пни гинути з жінкою і дітьми?

— Та що, скажеш ще дати склянку того шуму? — перервав его бесіду підмайстер.

— А, і овшім, і овшім! Гей, ще склянку пива!

Жидівка принесла пиво, підмайстер випив его і обгер уста.

— Ну, та як же буде? — спитав трівножно муляр стараючи ся взяти підмайстра за руку і дивлячись ему в лице.

— А як буде? — відповів той холодно, встаючи і збираючи ся до відходу. — Дякую тобі за пиво, а до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже прийняв другого. А впрочім (сі слова сказав уже коло симих шинкових дверей) я таких опишків, таких шибеніків як ти не потребую!

І підмайстер одним скоком вибіг на вулицю і затріснув за собою шинкові двері.

Нещасливий муляр став мов громом прибитий на ті слова.

Довгу хвилю стояв нерухомо, не знаючи запевно, що й думати. Далі прокинув ся. Якась дика думка блисла в его голові. Він одною рукою пірвав стіл, за котрим сидів, і як стій відломав від него одну ногу, а відтак замахнув відломаною ногою по шинквасі. Брязк, дренькіт, хруст. крик жидівки, гамір надбігаючих людей, крик поліціянта, все в одній хвили зілляло ся в дику, оглушаючу гармонію. За хвилю нещасний муляр оцинів ся серед ревучої та пищачої товни жидів, котрі з великим рейвахом віддали „скаженого та

бісеноватого розбійника“ в руки поліціанта. Грізний сторож публичного безпеченьства ухопив єго за плечі і пхнув на перед себе. Побіч поліціанта поволоклася перелякана до полу-смерти шинкарка, лишивши замість себе другу якусь жидівку в шинку, а довкола них голосячи та верещачи, ціла товпа жидиків і всякої уличної голоти повалила до поліції.

1878.

Малий Мирон.

I.

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішаєся ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Тай ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледво дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона у него золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люде“: іде тай розмахує руками, гуторить щось сам до себе, возьме прутик, швякає по воздуху, або стинає головки у бодяків та ластівячого зія. Серед других дітей він несмілий і непроторний, а коли часом і відозвеса о чім небудь, то говорить таке, що старші як почувуть, то тільки плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Василя — ти доки вмієш рахувати?

— Я? а доки маю вміти? Пять, сім, парканадцять.

— Парканадцять! ха, ха, ха! А то кілька парканадцять?

— Ну, кількож має бути? Я не знаю!

— Та то ні-кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, ковтаючи за кожним разом бучком о землю: Один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не помітив: сидить, ковтає і рахує далі і далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, крекче і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь него, слухає, слухає.. Мирон дорахував уже до чотиреста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу беш, е? Ты не знаєш, що земля наша мама? Дай сюда той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від него старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав ему рахунок.

— Іди до дому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, все ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого від него хоче.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та прекрасний польовий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гузиками, котрих так і насилає на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру загорода треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімками та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — тота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить

сидіти, запхавшись в високий зелений косітник або між густе, лапасте листе надбережного підбілю. Сидить і вдивлюєсь у плюскотячу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають з глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря тай утікають чим борше в свою криівку, немовби закоштували незнати якої при-смаки. А тим часом сонце жарить з безоблачного, темно-блакитного неба, гріє Миронови плечі і все тіло, але не пече его за широким листом. Любо ему. Невеличкі его сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягаєся, — думка починає рушатися.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що его лиш тільки видно! Але зараз же в его голові заворушилася і друга думка.

— Ба а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то і там дірка. Хібаж дірка разом з сонцем по небі ходить?

Се не може ему поміститися в голові і він обі-цює собі, що скоро до дому, то зараз запитаєся татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! чути з далека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, щоби перейти через річку, тай нараз зупинився. Богато разів уже він переходив через річку, тай нічого, а тепер нараз нова поява впала ему в очи. Він стояв як раз проти сонця і дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав ще, що се небо з води всіміхаєся до него, і зупинився. Як же ту йти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибіню. VВсе однак. Він присів. Однак, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики тай чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибіню щезла, брід плиткий як був. Се відкрите і втішило і здивувало его. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи

і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній мов трісочка кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би не був надійшов сусід Мартим, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого ту стоїш? Он тя мати кличе! Чому не йдеш до дому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартим не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартим, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши йіх. Той перехід Мартима осмілив і Мирона і він перейшов через воду і побіг горі огородам до дому.

— Який се дурний хлопець! Пять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід, і пішов до сіна.

III.

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишаєся сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“ т. є. тіней, боїться череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїться грубої дерев'яної клюки вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скіпок, котрими світять зимою. Мирон лишаєся на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зілечко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітни, або і так собі ле-

жати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркуту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо єму, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зіле і тата з мамою? — таке питане насувається єму ні з відси, ні з відти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я тото чую? Єму здається, що все то чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очи. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно і чути. Зажмурює знов — не видно але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очи — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудаканя, курей, ні кевканя кані. Віднімає пальці — чути кудкудакане, а шуму нема. Другий раз — то само.

— Що то таке? міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакане, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакане, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати остро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи єму ложкою:

— Іди приблудо, іди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?... Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакане.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакане, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питане не найшла.

IV.

А вже найбільша була біда Миронови з тим мисленем! Не вмів мислити, тай годі. Що тільки бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто небудь другий каже ему:

— Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помишлиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоби вимислити і відтак сказати щось розумного, — ні, не мож, тай годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді круг великого стільця на серед хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять єї мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси ні відти здаєся ему, що іменно тепер ему випадає щось сказати. Але що би ту такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятся, ще й мама насварять. Що би ту сказати? І малий Мирон починає мислити. Ложка як ніс єї від рота до миски, так таки застила в повітрі враз із рукою. Очи недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, ззиралися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому того свята Матінка дивиться, дивиться, а капусти не їєсть?...

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що его на силу заставляли думати „так як люде“.

Сміх, регіт, звичайна нагана матери враз із „туманом вісімнадцятим“, — бідний Мирон заплакав.

— Та щож, коли я не вмію мислити так, як люде! — сказав він обтираючи сльози.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розівеся з того пупінка? Се і проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них з маленьку не так як у людей: і хід і обличчя і волосся і слова і вчинки. А коли прийдеся такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснійшого знання, коли від малку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“, то їм і удасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі неуживані і приголомшені спосібности дитини заніміють і занидіють в завязку, і з малого Мирона вийде кешський го-сподар, або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре его до злого, не можучи розвинути в добро, — стане він забіякою, ворожбитом віруючим у власні привиди і буде туманити людей із щирого серця..

Але коли така дитина натрапить на любячого, і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з остатнього, щоби своїй дитині отворити очі і світ, то тогди — щож тогди? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люде кращу долю? Коби не так! В школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що переймеса правдами науки і забажає перевести їх в жите. І стане малий Мирон горячим проповід-

ником тих правд, понесе їх між темних і погибаючих, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає его доля! Навістить він і стіни тюремні і всякі нори муки та насиля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь в бідности, самоті та опущенню на якімось піддашу, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене его в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!...

1879.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА.

Був Гриць премудрий родом з Коломиї.
Вчився барз добре на філософії.

Стара співанка.

I.

Гуси зовсім нічого о тім не знали. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси о тім намірі. Тим менше знав о нім сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав троха. почухався, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовиско. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до него свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзюбом, засичав різко, а відтак таракаючи о чимось з гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася позамостом і ровом, за що Гриць швякнув єї прутом і назвав „лупярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося его високій влади на пасовиску. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані в загалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцятєро і пятєро — так ані одно не знало о близькім перенесенню їх владника на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, с. є коли сам батько, ідучи з поля, закликав Гриця до дому і там віддав его в руки матери, щоби его вмила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли відтак батько взяв его з собою і не кажучи ні слова попровадив трепечучого долі вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора, зовсім у зміненим виді, в нових чобітках, в новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуною головою, немов хотів єму добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла і слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска! — відказав гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: — Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоби ще став відповідати тобі на твоє гусяче питанє! А впрочім може і длятого не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед обширний, старий будинок під соломою, а з комином на верха. До того будинку ішло багато хлопців, таких, як Гриць, або й більших. По за будинком по городі ходив пан в камізельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Видиш тоту хату?

— Видзу.

— Памятай собі, се школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Ту будеш ходити вчитися.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоби тебе записав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлючи, що говорив батько.

— А ти йди з отсими хлопчиками. Возьміть его, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, коли тим часом батько пішов у город поговорити з професором.

II.

Увійшли до сіней, в котрих було зовсім темно і страшно воняло торічною гнилою капустаю.

— Видиш, там? — сказав до Гриця оден хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в тоту яму і будеш мусів сидіти цілу ніч.

— Я не хочу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а відтак перший, наляпавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— На що? — спитав Гриць.

— Треба! Ту так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улюю, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвили залупкали добрі березові різки по его плечех. Гриць дуже перепудився і зверещав.

— Цить дурню! — кричали на него сміхованці-хлопці, що почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві тоту несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, то того треба по плечех постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а не-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав оден, поскочив до табліці, взяв зі скриночки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, йідж, а борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Йідж, дурний, а борзо! — наминали хлопці, а самі дусились зо сміху.

Гриць почав хрупати і на силу звів крейду. Регіт у школі роздався такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого смієтеся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А що то таке?

— То ти того не знаєш? Отто дурний! Та то єрусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кождому йісти, що перший раз приходить до школи.

В тій хвили увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені воробці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався, з сльозами в очех, і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до него.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілівся? Га?

— Та я йів єрусалим.

— Що? який єрусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж дусилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Іди сідай, і вчися добре, а єрусалима більше не йідж, бо дудеш битий!

III.

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були понамальовувані якісь гачки та стовики; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць ні-

чого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола него. Один довбав пальцем у носі, другий ззаду раз-у-раз старався уткнути невеличке стебелце Грицеві в ухо, третій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже й їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зо всієї сили.

— На що то микаєш? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщом йісти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи случайно не здурив его сей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на него професор і покрутив его за вухо, так що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очех і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але і зовсім о світі не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, котрі розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто раз співучими голосами повторяли: „а-ба-ба га-ла-ма-га“. Грицеві не знати чому, дуже се сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом на випередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати его дуже пильним і спосібним хлопаком і хочачи ще ліпше переконатися о тім, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи і самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіда: Цому не кличис „галамага“? Аж тогди бідолаха отямився, коли професор потягнув его за повятливість різкою по плечех.

— Ну, а чого тебе там в школі навчили? — спитав батько, коли Гриць в полудне вернув до дому.

— Вчилисьмося „а баба галамага“, — відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не входячи в те, що се за така дивовижна наука.

— Тазе вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — захопив отець.
— Як ту в селі вивчиш, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на пона. Жінко, а дай не єму що йісти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор прямо єму сказав, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що лучше зробить, коли відбере єго до дому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав до дому як раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на память і нераз навіть у сні з уст єго вилітало се дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, котрого єму не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед єго очима і він ніколи не міг спізнати йіх з лица, котра *ш* а котра *т*, котре „люде“ а котре „мисліте“. Про читанє вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в єго непонятливости, чи в кепськім навчаню професора, сєго не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30 і всі вони підчас того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“ та „попідволосників“, і як покажуться знов у повнім блеску своєї поваги на пасовищи.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастійше о тім думав. Проклятий буквар, що єго він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надойіли єму, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Наконєць змилувався Бог і післяв місяць липень, і змилувався батько та сказав одного ранку:

- Грицю!
- Га? — сказав Гриць.
- Від нині вже не підеш до школи.
- Ба! — сказав Гриць.
- Здойми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти запережися личком, возьми лупку на голову, та жени гуси пасти.
- Ба! — сказав радісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і сим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиску, що конав ямки, ліпив паски з болота та пересинався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нераз їм лучалося зайти в царину і тогди від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того нещастє кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті; важко прийшлося остаючим розлучатися з ними. Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечности припав бездушного трупа за лапу до тоїж хворостини, волік его так через ціле пасовиско, а відтак кинув господареви на обору. А одного молодого гусака, красу і надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі і невіджалувані страти череда сего року була більша ніш торік. Дякувати білому гусакови і гривій гусці, тай ще двом чи трем молодим єї донькам, череда сего року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намістницької власти, зразу всі очі звернулися на него і тільки оден німіючий сик здивованя дався чути. Але ані білий гусак, ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко прига-

дали собі его. З голосними викриками радості і трепотом крил вони кинулися до него.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гусака.

— Адже в школі був, — відказав гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню? — крикнув на него Гриць і швякнув его прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — шопотіли громадячись коло него прочі гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулував їх питане Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм звінким, металічним голосом, випрямившись, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись до Гриця додав, немов щоби його ще більше привстидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, завстиданий. Гусак в одній хвили переймив і повторив ту мудрість, що коштувала его рік науки!

— Чому вони его до школи не давали? — подумав собі Гриць і пігнав гуси на толоку.

Р л о в е ц ь .

Прошу ніяким світом не думати, що се я розповідаю видумку, або що напис на заголовку сеї повістки — яка небудь метафора. Ні, діло справді йде о оловець, і то не цілий, а кусник, от так, возьмімо, три цілі завдовжки. Впрочім як хто скаже, що півчетверта цяля, то також не піду з ним до вйта судитися. Але то знаю добре, що чотирох ца-

лів завдовжки не тримав. Се міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничане, „побожити і заскаритися, на чім світ стоїть“. Півчетверта цяля, не більше, задовгий був герой сеї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, с. є. як я бачив його, бо він своїм затемперованим носиком хібаж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора дня лежав у мойій шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Щоби не збрехати, то буде тому не менше шіснадцяти літ, — достаточний час, щоби забути й про якого щирого приятеля. А я не забув про него, про півчетверта цяля задовгий кусник олівця, в оправі темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто, з срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто остро, а не надто й тупо, — саме тільки, кілько потрібно для сільського школяра.

В таких виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали з рана школярі. Се був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорчасті, видні тільки по блиску діамантовім, коли в них заломався соняшний промінь. Оловець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім на верха. Єго жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви „Mittel“ виднілися з далека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив єго. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, заострений носик до стін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там єго належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби єго виняти з тої хоть гарної але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармідер хлонців, дожидаючих пана професора.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, як би вам лучилося побачити такого Mittel'a і то в подібнім не зовсім для єго „чина“ відповіднім положенню? Думаю, що 90% з вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонсу, підняли б єго і сховали по про-

сту до кішені. Прочі 10% запевно навіть не схилились би по него.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, с. є. не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по него і не маючи нігде при тілі кішені, вложив его до шкіряної торби школярської, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так се те, що я вельми втішився своєю находкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризькало і порекало під натиском моєї руки. А тепер, нараз — я найшов оловець! Тай ще який гарний! Правда, я бачив его тільки мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухиливши его в руку, я швидко шусьнув его до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало его з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школяр міг був его згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий ту в нас школяр губить олівці! То мусів Бго-зна-якийсь незнайомий пан приїздити до професора, — ну, певно то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може то був жид гендляр, котрому професор торік продав корову, може бути, що сей оловець лежав ту ще від торік і ніхто его бідного не видів. А може він упав в ночі з неба враз зо снігом. Аджеж бабуня казали, що не раз жаби падають з неба; чомуж би й олівці не мали падати? Так міркував я йдучи через подвірє до школи. Щож, хіба шестилітному хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав его гранками сюди й туди, старався угадати его грубість, відновити перед своїми очима его стать, одним словом, моя фантазія мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася і шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяря, і що, значить, мені прийдеться віддати его назад властителеви.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі

боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Другі смілійші, ходили по клясі, билися, тручалися помежи лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматкою, котра служила замість губки. За олівцем ніхто не питає. То мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру і весь затремтів — не знаю, чи з радости, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то то будеш у шкіру брав! А ще як мені скаже професор бити, ну, майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить нераз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; впрочім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибах вікон, покритих густою росою?

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками, — відповів я Степанови. — Уважай лиш, аби сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанови також жартом, з усміхом, ласкаво, — а відповів якимось так злісно, гризко, таким понурим голосом, що аж самому стало погано! Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кровю. Степан стояв хвилю передо мною і не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене

любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризко відповів ему? За що засмутив его? Він же-ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на него!

Такі мисли шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчком сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, осьмиліток. Его батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка, у котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз у раз з собою. Степанів батько давнійше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі другі нещастя зруйнували его господарство. Він був високий, сильний мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз схиленим у землю, і грубим, різким голосом. Я мимовільно якось боявся его і вважав його жорстоким чоловіком. За то малий Степан весь удався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним ще, добородушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то нераз стоячи за плотом на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми нераз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не на довго. Я, горячийший до сварки а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин — а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, по що я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на него! Противно, его жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у мойій дитинячій груді. Я встидався чогось, сам не знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули з далека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилю про Степана і его сумний погляд я забув зовсім.

Знов увішов професор, почалася година наукова і поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликавав одного до таблиці, казав ему там

писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусіли ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз у раз ходив коло лавок, заглядаючи то ту то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належиться.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, в котрій сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні уривані питання і відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що се таке. Але все таки мене що сь тьокнуло, якийсь несупокій заворушився в мні. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писав, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увішов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячий, бо в загальні писане чи то цифер чи букв, було для мене твердим горіхом: всякі знаки з під моїх рук виходили криві, гачковаті, розлізлі, так що звичайно подавали на старий пліт, в котрім кожний кіл стремить у інший бік а хворостини півперечні стремлять самі к собі, не можучи здібатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнувся на мене. — Ах, ти тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряди премудрости в обох руках, відтак підвів праву як міг до гори і ледво дістав до половини таблиці. Завдане, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходилося писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибках в писанню цифер, я довго думав, як би то воно написати тоту прокляту трійку, щоби єї зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині. Запитати не було кого, от я рішив писати єї з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрожащою рукою мазгуляти на таблиці. А ту ще, як на нещасте, рука дриголить, сила, котрої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоть і як мучуся тиснучи крейду до таблиці, то проклятуші штрихи все виходять такі

худі та тонкі, що ледво їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і обливаючись холодним потом берусь писати 5, розуміється, знов після власної методи, с. є зачинаючи з долини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближше до мене, — як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штриха на таблиці. Пятка подабала радше на 7, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти пороссяча почеревино! (звичайний титул, яким професор іменував школярів), — то ти не знаєш, як пишеться 5?

І не ждучи відповіді на се питане, професор одною рукою вхопив зі столика широку ленію, а другою мою руку, з котрої вилетіла крейда, і голосний ляск розлігся по класі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а по під шкірою немов мурашки забігали. Я, з малу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як 5 писати? Не видів-єсь, як я писав? А диви, як пише ся 5, — от так — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав на сам перед на таблиці величезну пятку, а відтак на моїм лиці такуж саму (може не таку правильну і виразну) величезну пятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилию. Чвірка вдовoliла его і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, котрі на пів з усміхом, а на пів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови похилилися до долу, мов жито від вітру похиляє до долу пристигаюче, важке колосе.

— А ти старосто як 3 написав? — питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляск ленією по лапі.

— А то що на верха, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск лєнією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора... чути крізь сльози голос Степана Лєського.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я дєсь оловець загубив.

В тій хвили з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, лежачий тепер супокійно в мойій торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А прецінь при тих єго словах я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з мойіх рук. Щастє моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був єї написати.

— Так — крикнув професор, — загубив! Постій-но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, Господь знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дни тому дуже сварився з Степановим батьком і, видимо, лишень притоки шукав, щоби за вітця пімститися на хлопцеві; а крім того ми бачили, що нині професор троха п'яний, і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він на Степана. Бідний хлопець, видко, знав, що єго жде і не швидко рушався; професор вхопив єго за довге, біляве волосє і виволік на середину.

— Ту стій! А ти — обертаючись до мене — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я лекше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по друге тому, що-м собі думав, що чень уже Степанови не буде нічого за оловець, коли єго професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голо-сом диктував професор Степанови цифри, як лютився видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені в нутрі, що

коли буде що злого Степанови за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в мойій голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри і пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивиться на него, щоби зловити его на чім небудь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора, — обзивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в остатній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачи стоїть при таблиці і мене шмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи наближаючогося професора з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі вхопив Степана за волосє, перевернув его на крісло і почав що сили шв'якати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться, тільки дужше дразнив оп'янілого професора.

— Аби-сь знав на другий раз як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильнійше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій хвили? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всему вина, що Степанів оловець у мене, що я найшов его і не віддав Степанови. Але страх перед свищучою різкою насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди, Холодний піт обілляв мене цілого, я виразно чув біль, острій біль від різки, чув его на цілім тілі і так живо, що всі мойі мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що помимо гробової тиші ніхто в класі не чув мого хлипаня.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице его посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свитіти в воздуху, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у класі, витискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! що діялося в мені підчас тих страшених хвиль, які чути перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої сугави, які мисли шибали по голові. Та ні, — мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер ще, по шіснадцяти літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що та хвиля на довгий час огломила мене, мов удар каменем по тімю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кожній низшій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично і духово діти, котрих нерви від маленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шести літ задурила професорська дисципліна.

В кінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний, мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого іно-що скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілій класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи его ногою в бік.

Степан по хвили ледво-ледво підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезився троха і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися не добре. Думка про се ще гірше дразнила его і він схопився і почав мовчком бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— До дому!

Але й се, звичайно дуже чудодійне слово, звіщаюче нам бодай на день увільнене від ваготи шкільної премудрости, тепер немов до глухих було сказане. Тривога і непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чути. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класи, то діялося се без звичайного шуму і товкітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кождий чувся якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив ему кулаком. Я йшов майже самий послідний, ледво переступаючи ногами. Я боявся і встидався чогось так страшно, що рад би був в тій хвили запастися під землю. Не знаю, хіба розбійник по сновненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвили не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі его біль, — ні, я терпів не менш его, — а ту ще той проклятий внутрішній голос, котрий раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець его! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то его оловець я найшов! І що би, бачитися, на такий спосіб природнійше, як піти тепер до него і віддати ему згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і встидом, було зовім неможливо се зробити. І не то, щоб тепер ще я бажав заховати той оловець для себе, — де там! Він тепер ваготів мов камінь у мойій торбі, пік мою руку з далека, — я тепер ніяким світом не був би діткнувся его, не був би поглянув на него! Ще як би хто був силою вирвав у мене торбу і витряс з неї все, так щоби й оловець випав, а Степан відтак міг его взяти, — ах, як би я

був радувався такому случаєви! Але так не сталося, — та й не до того було школярям.

Скоро лиш з класи та з професорського подвіря, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали єго розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець; деякі голосно відказували на професора, другі жалували Степана і говорили єму, щоби конче пожадувався татунєви.

— Або я-а знаю, де я за-агубив, — хлипав Степан. — Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Іно що мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, котрий боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся, — потішали хлопці, хоть певно ні оден з них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан. — Та вони мене за-абють за оловець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за него в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!... Ой, ой, ой!...

Я не міг слухати тої бесіди. Кожде Степанове слово кололо мене, мов бодяки. Я побіг швидко до дому, весь дрожачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бився з хлопчисками! — крикнула при мойім вході на мене тітка, — що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нужно якась несосвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“, — бодай се можна було сказати про єї язик, котрий не любив ніколи „дармо хліб йїсти“ і котрому ніколи слів не хибло.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів йїсти, не кажучи й слова. Попойївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по то, щоби вчитися, що там на завтра було завдано; — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні і ті самі слова, не тямлючи, що читаю і до чого се йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але йїх лица раз у раз сунулися мені на думку, проїмали мене холодом, гризли і непокоїли, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, щоби раз настав вечір, але ве-

чір, мов залятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов се була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені в ночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і з великим написом „Mittel“ на хребті, як мене кололо терне з жовтою блискучою корою і шестигранными кільцями, затемненими при кінці, — се також нехай тоне в криниці забутя. Досить того, що вставши рано я був мов збитий або зварений у поливанні, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким ще я пішов до школи, вуйко приходить із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене, немов би мене хто окропом обілляв.

— Та... та... та..., каже; що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула з боку тітка. — Ну, та що там такого сталося із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам єго вчора професор збив за якийсь оловець, що ледво живий приліз до дому.

— Та який оловець?

— А во, купив єму отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, тай нуж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледво бідний хлопчиско до дому доліз. А ту ще прийшов тай повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги та обцасами!.. Господи! Стара в плач та в крик, хлопцев уміл, ледво водою віділляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скарувати!...

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався в голос і перервав єго бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудований.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — проленотів я плачучи, але хліпане не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко ласкаво.

— Я... найшов... Степанів оловець!

— Найшов? Де? коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — проговорив я вже смілійше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанови?

— Я не знав, що то єго, а він не допитувався.

— А потому, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатога? — спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і деж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко зазирнув до торби і виняв нещасливий оловець. Я не смів позирнути на него.

— Ну, дивіться, люде добрі, тай за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би оден з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець з собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлинав по дорозі, а сльози текли мені мимо волі долів лицем, хоч на душі стало далеко лекше.

Того дня і цілий слідуочий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабій. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго й професор; вуйко догадувався, що певно єго старий Леськів мусів добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався, — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибаться! Як часто я бачив у неспокійних снах єго добре, тихе лице, сине ще від побоїв, зболіле і марне, — яким важким докором гляділи на мене єго сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув єго голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у мойій душі, — але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по давньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав о тім, що я мав єго оловець у себе і стався причиною єго болю? Не знаю. Досить того, що ніколи відтак про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

„SCHÖN SCHREIBEN“.

Вобширній другій класі нормальної школи отців Василиян у Дрогобичи тихо хоч мак сій. Наближається година „красного писаня“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василиянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писаня вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника пана Валька. Пану Валькови ще й доси здається, що він економ; хоч з нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітуєся хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хочби тільки на годину влади такого вчителя, дрожать наперед і „красне писанє“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон оден сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивується, чому се нараз так тихо стало в класі, коли оден смільчак, висланий на коритар на звідини, вбіг до класи і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвили тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав его до другої нормальної класи у отців Василиян, і нині перший день школи. І хоть на селі він в писаню був дуже слабкий, не вмів ні пера належито взяти в руки, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все таки він дитина, не єму журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому се нараз так тихо стало, але о причину не смів допитуватися нікого зі своїх сусідів — він же з ними доси дуже мало знайомий. Тай впрочім его се і не багато обходило. Серед тої, для дру-

гих страшно і тривожної тиші, він тим вигіднійше віддався найлюбійшому занятю — думкам о своїй рідній стороні. Не мож сказати, щоби він тужив за нею: він знав, що що понеділка побачить і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, прийде до дому, буде міг знов свободіно бігати по паствіниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно нирав у тій красоті природи, що розцвітала в его уяві серед сірих, холодних стін Василянської школи, і не думав о погрозі, що наближалася над клясу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури до писання? — запитав стиха оден сусід Мирона, ступаючи его під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений зі свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронови, як покласти скриптури, як каламар і перо, після приписів пана Валька.

— Іде вже, іде вже! — пронісся шепіт по класі, мов при наближеню якого грізного царя, коли на коритари роздалися кроки вчителя „красного писання“. Швидко затим отворилися двері класи і Валько ввійшов. Мирон позирнув на него. Учитель своєю подобою зовсім на пригадував ніякого царя. Се був середного росту чоловік, з коротко обстриженим волосем на круглій баранячій голові, з рудими, короткими вусами і рудою гіспанською борідкою. Его широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали ему вираз тупої упертості і мясойідности. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якомсь злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класи і помахуючи тростиною, вигинчатою паличкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літної днини хилилася разом колосе жита, так само похилилися до долу голови вісімдесяти пяти школярів над писемними, синьо та червоно поленіованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Оден тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової

вдачі, сидів обернений лицем до класи і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на него Валько і прямо направив кроки до него.

Малий Мирон так і оstownпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якому уже з мінуто трепещали его товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі і великі, самоголосні і суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці і до цілих речень, як на примір: „Бог сотворив світ“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши достаточну свою знане красною писання в численних викрутасах та довгих як світ, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувшись до трепечучої класи, крикнув грізно:

— Писати!

Его наукова діяльність в тій хвили щасливо скінчилася, — тепер починалася его економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоби страсти з них учений крейдяний порошок, і намість него взяв у руки свою тростину, і немов орел слідить з гори за добычею. так і він озираючись по класі, зійшов з підвисшеного градусу і почав свій обхід.

Перший, на котрого накинула его зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школяр. Він весь в поті, нагнувшись над скриптурою, працював зо всеї сили, щоби вдержати перо в дрожащих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси. які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука его дрожала, кручки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, — навіть перо непослушне що хвиля крутилося в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівалося чогось і бажало як найшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядатися єго роботі. Бідний хлопець почув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі єго тростина і оперезала змиєю плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, стрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питає Валько.

— Вмію, вмію!... лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки єму силується писати погано, чи може з великої любови до єго тростинки.

— Ну то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавшись, як спасенні плоди принесла єго досадна наука. Впрочім єму і не ходило о ті плоди, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очи єго вже звернулися в другий бік і в другім куті класи вигляділи іншу жертву. Там сидів жидок, котрий по старинній привичці свого роду писав в задгузь, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів „сот Бог а з к сир“. Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця вколола Валька в очи.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до жидка.

Валько всіх жидків у класі кликав „Мойше“, — хіба що се були сини богатих міських „тузів“, перед котрими він мав великий респект. Жидок, на прозвище Йонас Туртельтаб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знитився і скулився як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготався Валько, призираючися жидковому писаню.

— Пане професор... зачав жидок і запявся.

— Ходи сюда!

І не чекаючи, аж Йонка вийде з лавки, взяв его за вухо і потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, вся класа голосно зареготалася, хоч усякий і собі тремтів та кулився. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранови всміхнутися, а всі стоячі під его гнетом будуть реготатися, без огляду на те, що регочуться іменно самі над своєю долею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув жидкови крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь. На ново зареготалася класа, всміхнувся Валько, але зараз же заворсілося его лице, він обернувся до остатної лавки, де сиділи самі найбільші і найдужші хлопці, і крикнув:*

— Ану, дайте но ему!

Жидок затремтів цілим тілом і залебонів щось, але швидко прискочили до него два товариші-посіпаки, і повели на градус. Тихо стало в класі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицах, — тільки болізнний вереск Йонки розлягався посеред мурованих стін Василіянського монастиря.

— Досить з него! — сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши се високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по класі і знов роздалися удари его тростинки по плечех та по руках бідних хлопців.

Яке вражінє зробила ціла тота наука на Мирона, сего і сказати годі. Він раз у раз дрожав, мов у лихоманці; ему шуміло в ухах і крутилося в очех, мов серед бурі. Ему так і мерещилося, що его не мине тота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на него. Написані слова і стрічки скакали перед его очима, надувалися і перенутувалися, виглядали ще поганійше, ніж були на ділі. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед его очима.

— То так ти пишеш? — гукнув Валько над его головою.

Мирон стрепенувся, хопив за перо, талапнув ним у чорнило і поволік по папері мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як перо держати?

— Я не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз?...

Мирон зачудувані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку а з лавки на підлогу. Кров обіляла его лице.

— Підойміть его! — крикнув Валько. З задної лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилиною парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Его голова не держалася на в'язах і хилилася до долу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів „цензор“, найстарший віком і найдужший силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за оден? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н.....

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюда! — проворкотів Валько. У него відлягло від серця. Він зачав був троха побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значить, можна его бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеся!

Валько не похибився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов ему гладко, так як і многі его нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінєм обурення, погорди і вічної вражди против усякого неволення та тиранства.

НА ДНІ.

I.

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в „стражниці“ дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середного росту, в запорошенім, але досить поряднім уборі.

— А сей відки? — спитав капраль і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напиту очима.

— Староство прислало, має йти „на цюпас“, — відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капраль і встромив очі в стоячий перед ним таріль з останками мяса та салати, а відтак підвів їх троха, щоб полюбуватися повною „гальбою“ пива, ждучою своєї черги.

Поліціян тимчасом видобув з за пазухи письмо і подав капралеві. Се був засуд староства. Капраль узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезбездати назву приведенного цюпасника, але не можучи мабуть швидко впоратись с тою роботою, запитав его самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чогож то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, — стояв, тай роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту прийїхав? — спитав другий раз капраль погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капраль витріщив на него очі, — далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене о то випитувати.

Капраль почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за реміслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльний огоро́д, залитий зеленю всякої деревини. По кручених стежках огоро́да ходили в празничнім строю люде всяких станів, а всі веселі, свободні... Відтам чути було й дитячий звінкий сміх і жіночі срібні голоси і якесь liebe шептане з посеред пото́пи листя, з посеред шуму та шелесту живої, буйної рости́нності. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім, молодім лиці Андрія, якась трівожна думка защемила в его серці, его уста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім соні́чнім проміню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, прі́мудрі, а такі молоді, — говорив капраль, гнучи в собі злість, і спорожнив пів гальби пива. — То не добре, як хто завчасу так змудріє, не довго такому й жити на світі! Ну, але може тепер ваша ласка загостити до нашої „салі“. Ми ту для таких мудрих панів маємо осі́бну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На его лиці видний був неспо́кій.

— А пан інспектор швидко приїде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насмішливо капраль.

— То може би я до того часу міг ту перечека́ти? — сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капраль сказав те „швидко“.

— Е, то все одно, чи ту чи там, — відповів капраль, — тільки що там безпечнійше, тай там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві потрудитися.

— Але я би просив мене ту лишити, сли можна, — просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна, — солодив капраль, рад що може відплатитися непокірному.

— Пане капраль, — вмішався поліціян, що доси сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім душ!... Може би того пана туй лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що? — гаркнув капраль, — вісім душ? А мене то що обходить! По при вісім і девята влізеся. А врешті як хочеш, то най лишить ся й ту, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Якже я можу брати арештанта на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, то не тикай же свого рила там, де тя не просять, — відрізав капраль, узяв з клинка ключ і пішов на перед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, тербовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. З верха лило ся ясне сонічне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена, — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свободний, привітний вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому певно й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось як раз противне сему виглядові, щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралем спокійний, задуманий троха, але не о своїй теперішній доли, а о якихось далеких, кращих, пробутих хвилях.

Один ступінь від порога капраль зупинився і зазеленькотів невеличкою залізною колодкою, що телімбала ся при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверех. Він довгий час термосив нею, за-

ким уткну в ключ у дірку. Зацигікав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капраль, а беручи за плече Темеру і попихаючи его наперед себе, сказав з п'яною на-смішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II.

Темера з разу став у дверех немов остовпілий. Густиий сумерк смолою вдарив его в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Єму мигнула по голові думка, що отсе перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давних повістях. В нутрі тої темної печери він на разі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила его за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капраля була, видкося, міцнійша і пхнула его до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якимось часі око его на тільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладнійше розглянути своє нове мешканє. Се була цюпка не більша шести кроків в довж а чотирох в шир, з одним маленьким, закратованим вікном. Тее вікно було прорубане високо в горі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через него видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, звисаючого над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вохкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понанашеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиня. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як з надвору, — противно, вони були чорні від вохкості і перековані навхрест двома зелізними грубими штабами, а навіть малá квадратова дірка вирізана в них для продоху була заткана деревяною дошкою і забита скоблем. На серед казні стояло вузке зелізне

ліжко з сінником вохким і брудним як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні прости-рала ні верети ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казни був гу-стий та затхлий, бо ані вікно ані двері не могли впу-скати тільки свіжого повітря, кілька було треба. А в куті близь дверей стояла звичайна арештантська посуда „катерина“, приткана про славу якоюсь щербатою, не-пристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий смід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій невольній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та проклятя. А близь тої посуду стояла друга — великий, у горі широкий, нічим неприкритий сконець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розгледів усі ті предмети, глу-зуючі з него своїм нехарством, своєю нелюдською по-ганю. Їго серце здавилось мов у ледових кліщах; поганий, вонючий воздух захопив єму віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очех.

В казни ще ніхто не відзивався, хоть і чути було важке сапанє кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшиися і па-каючи черепанку-люльку дід около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, на-бресклим лицем, зі щудлом при правій нозі. Се був випроchim плечистий, кремизний чоловік. Їго дрантива со-рочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним кахтаном. Їго невеличкі сиві очі спокійно, троха навіть смішковано дивилися на но-вого арештанта-панача.

При ногах діда, скулившиися в двоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних місь-ких штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатаній на всі боки, так що всюди с під шмат виднілося буро-бронзове тіло. Лиця єго не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ,

крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмат на нім було добре і не надто ще брудне, — видно було, що недавно він дістався до сего місця „смада і печали“. А тільки єго понуре лице осунулось і стало темне мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті, крепкі руки раз-у-раз мимоволі стискали залізні кавалети ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівнорівнодушним виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до него.

Побіч него, а радше єму при ногах, лежав на суконнім петеху замісто подушки молодий сільський хлопчина. Єго невелике чорняве лице сяло здоровем і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка нераз лучається у нашого сільського люду, живучого в безпосереднім дотиці з природою, матірю всякої краси. Довге м'яке волосє густою хвилею спадало єму на плечі; с переду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очі світилися дитинячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги мускулісті, рапаві та сильно розвинуті свідчили, що тот хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє жите. Андрій, дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відорвати очей від сего хорошого лица, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незінсованим щирим чутем.

Прочі жителі сеї „сали“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизкій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там під стіною коло самих дверей лежав старий жид з безмірно сухим та нужденим лицем, сухими мов граблі руками і с космами сивого волося на бороді. Єго голова коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї напудувалися жили, мов понатягане мотузє. Він снав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підрізаний, а з рота спливала по бороді сліна. Побіч него сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуни, в чоботах пов'яза-

них мотузками, в облупленій баранковій кучмі, в полотняних штанах без одної штанки; замість ремня був оперезаний личаним мотузом. Сидячи на підлозі він тихо хлипав, немов перед хвилиною що перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротив дверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лица, з білявим заростом, синіми очима і коротким, русим волосем на голові. Їго борода, видно, давно не бачила гребінця ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тільки всіляких шмат, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, дишучою глибоким, важким віддыхом в тій перелюдненій і давно не провітрюваній цюпі.

Андрій Темера трівожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Кілько горя некучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тій темній, поганій кліті!... Адже се все перед ним — люде, його браті, так само як він уміючі чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі, — адже й се також люде, батьки дітем, працюючі на хліб, уміючі так само як і він чути красу й погань життя! Якже се так, що ту нараз виднієся така страшенна пропасть між людьми а людьми? Що се таке?.. Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустил рамена. Їму стало в тій хвили так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов отсе хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на єї дно розбитий, заморочений. — Так, я справді на дні, — думалось їму, — на дні суспільности, а отсе довкола мене щож, як не подіне суспільности, щож як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом — бідности?...

III.

— А відки ви, пане? — перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас ту загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну, і йїхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чуєся ні в чім злім, то й лиха не надієся. Не брав я з собою ніяких паперів ані паса, нічого, — ну, а ту нараз приїздимо, здибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати, відки й що, — повіділи, що в мене нема паперів, тай завернули мене сюда, до староства. Староство випитало, що й як, тай казало мене завести сюда, — кажуть, що мя хоче шупасом відставити аж там, де я родився. Тай таке моє!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку, моє також подібне. Я, коли знаєте, з Волоці — ту село таке є, недалічко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Ниталії, ну, а як був до воська нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі до дому, нема нічого... хоть жебрай або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік ще чуєся в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десять літ... от, заробляв, щоби животіти.. Але, по правді кажучи, бувало й не доїється, а все відложилося якусь там часточку за-про слабість та старість.. Ну, і грошик до грошика, при-збиралося дещо, і одежини троха придбалось... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан Біг недугу.. звалило мене так за одним разом, як би взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців у жида в якійсь комірчині... щасте, що ще не з за зими. Виходжу, як раз зі снігом. Що ж ту робити?... Гроші за той час розслизлися, одежу треба було позаставляти... чоловік по слабости лежав би ще, а ту жид виганяє, бо вже нема чим платити... на роботу ставати — сили нема... Доленько моя нещасна! Що ту міні діяти? А далі виджу, що куди круть, туди круть, а іншої ради нема, взяв я, — встид не встид, — пошив торби тай пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, Богу дякувати, якось я тоту зиму тяжку перебув, а отсе з весною хотів назад ставати на роботу, коли се здибають мене шандарі, он ту за Майданом. — А ти

відки, „дзяду“? — А, — кажу — з Волощі. — Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село має само свого діда вдержувати, а волочитися не вольно. — Та я — кажу — не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бом слабував, заробити не міг... Але де там, — не дали міні й договорити... ще один, дай му Боже царство небесне, в потилицю гопнув так, що аж єм ли-сого вола побачив, тай потягли до староства. А ту пан заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не переслухав мене, а зараз віддав до „малого суду“, за волоцюжество. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, тай ту я вже, Богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби то рахуєся, що не на карі, а ту най Бог заступить, щоби й кара така була!... Пекла не треба, не то що! Тай не знати, доки ще того буде, бо ту якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і якже ви ту сидите, раз-у-раз? — питає Андрій. — На прохід ту не пускають?

— Е, де ту який прохід! — відповів дід, усміхаючись. — Але пускати пускають... щодень з рана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я тай Митро, сесь от малий бойчук, тай Стебельський, онтой у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта, не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом отсей газда йде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида, тай тоту плачущу Магдалину в півтори штанці тай в пів гуни, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от жид, то він уже сидів тамій у Бориславі щось зо два місяці до цюпасу, — то каже, що вже єго панері прийшли, тай десь завтра-позавтру піде. Ми оба добре ся знаємо, — тяг неборачиско зо мною корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адіть, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Тай його злапали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице жида, що здавалося немов зроблене с патицків і обтягнене бурим, поморщеним сафяном. Тяжке хрипінє в груди віщувало, що сему чоловікови не довго вже жити на світі, а вся єго постать аж надто голосно говорила, що й минуле єго жите було не жите, а вічне нидінє та бідованє.

— Щира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїїх жалів, а вже другого пожалує й допоможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви не багато найдете, бігме, що не багато. От, звичайне, зріс межі нашими людьми, бідував, працював сам від малу так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по єго натурі ніхто би не сказав, що то жид!

— Ну, а якжеж ви ту живете? — питає Андрій розглядаючи близше казню, до котрої єго очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житний хліб, який продають передміщанки що-день на дровицькім ринку.

— Та як живемо, — відповів дід, — хлібом живемо тай по всему.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, Богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічого теплого! Тай відки ту взяти? Чоловік дістане на день тих 14 кр., то щож за них купиш? За 10 кр. хліба на день мало, а ту би ще соли купити, цибулі десь колись, тай по грошех. От, адить, беру що другий день по такому хлібови, — коштує 20 кр., — часом міні з него лишиться кусник на третій день, то вже тогди й купую сира до цибулі. Як би гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, колиж бо що, мищина така як до лоня, тай 5 кр., що я тим найімсь? — волю вже цибулі купити, то маю того ціле наручє, є що до хліба на цілий день. А от тоті другі, нівроку, то й того не

мають; як возьме оден з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, зїїсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так як я, що бере великий хліб на два дни, то ще якось виходить. Але він би міг ліпше стояти, бо не може йїсти того сухого хліба; тільки що тоті ту — дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця — тоті забирають у него. Свій зїйдять рано, а с полудня до него, так як до своєї комори: — Митре, давай хліба! — А він, дурень, дає.

— Та щож я буду хліб держати, а вони будуть голодувати, — відозвався звінким голосом Митро і чудовий, лагідний усміх розлився по его хорошім лиці, заіскрився в его великих очех, додаючи їм ще більше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, як би вони мали а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя, голову провалити!

— Та що, — сказав Митро по просту, — то я би й не просив у них.

— А ти за що ту? — спитав Андрій Митра, обертаючись до него. — За що тебе сюди затащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

— Та нікому, — сказав він, по бойківськи протягаючи голос а. — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвінячя. Мама вмерли ще на „коляру“, а тато відтак зачали пити, продали ґрунт, далі й хату задовжили, а тої осени взяли тай умерли. А я пак що мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, тай я з ними. Ну, та що я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужаю, от хіба до млинка, та що з кибля вібирати, — ну, то за то платили по штири а найбільше по пять шусток. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокійно своїм рівним, дзвінким, мало що не дитинячим голосом.

— Ми ту всі з Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, той собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав сумно всміхаючись дід. — Учений чоловік, „гімназію“ кінчив, усі кляси, а тільки, видите, ту (дід помотав долонею коло чола) щось ему хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив его вялий, мов півсонний голос Стебельського, — та говоріть бо по правді! Що то значить „зовсім опустився“? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите, — сказав він до Андрія, — почало его щось гризти та лоточити в середині. „Що се, каже, я роблю? Пишу оту, а до чого те писане здале? Тільки люде від него плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!“ Ну, і так ему ті людські сльози збридили писане, що взяв тай покинув Своє панське шмате попродав і почав усе сам собі робити. Гляньте лишень на его мундур! Се він сам собі таке викравцював!

— Чоловік, котрий у всьому сам собі не може вистарчити, — проговорив знов Стебельський, вперши блудний взір у темний кут казні, — мусить затагати довг у других. А хто затагає довг, той довжник.. мусить віддавати. А як не має що віддати і не знає як віддати? А ту вірителі — хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна в ночі... страшно... все чуєш плач і проклятя! А найгірше ті діти — такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач у ночі чув. І мусів покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то легше стало.

— Як жеж ви самі собі вистарчали? — запитав его Темера.

Як? — і Стебельський звернув свої мляві очі на него. — По prostu. Роблю лиш те, що на пожиток іде: коплю, воду ношу, худобу пасу. Йім тільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ — мяса не їсти і пера до

рук не брати. Бо мясо доводить чоловіка до дикости, а перо в людських руках стаєся страшнійше, ніж львові пазури, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите, — сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову, — все у него такі річи по голові шибають. На, а так він хлоп здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже кажу вам, покинув панство і наймився у якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як єго витримати, — сказав рівнодушно Стебельський, — коли господар-богач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що небудь, тай трах у лице!

— Оттаке єго всюди було! — сміючися сказав дід. — Зовсім там, як то приповідають, що дурня і в церкві бють. А шкода єго! Вчений чоловік, з попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відкиж він сюди прийїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто єму нічого не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, що поклич ся стала, кличуть резервістів до зицирки. А він, бачите, родився в тутешнім циркулі, тай узявся, прийїхав сюди, ніби до воська ставитися. А в него вже абшит є, ще від коли пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що у него в голові.. теє... Ну, — розказував міні — іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь зелізо лежить, штаби кусень, чи що. Е, каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Тай узяв дурень тото зелізо в голу руку і ніс більше як мило. — —

— Півтори милі, — поправив рівнодушно сам Стебельський, котрий лежачи на землі слухав сеї бесіди. Андрій озирнувся на него, а дід балакав дальше, немов то й нічого єго не обходило, що Стебельський слухав єго бесіду. — Приносить до поліції, а там усі в сміх. Ба далі хочуть брати від него те зелізо, а ту гов, зелізо прикіпіло до руки. Зараз єго до шпи-

талю, але що, не було ради, мусів дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердженє сеї бесіди підняв до гори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок.

— А шкода єго, вчений чоловік, тай нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також єго мають везти на місце вродження, вже ось місяць сидить. Тай ще держать єго ту, в такий муці, і не досить на тім, що дня дають єму 14 кр. з єго власних грошей. Бо як єго поліціяни спіймали, таки на двірці, скоро йно прийхав, то відобрали тутка у него той абшит, тай 39 ринських, і з тих грошей єго й годують.

— І свідоцтво шкільне з осьмої кляси, — доповнив Стебельський, — три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з осьмої кляси, — пробубонів ще раз, немов учився на память сего реченя. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus... intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit.

— Вчений чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — тай шкода єго, що так пішов! То вже така йїх фамелія... І мати небіжка так пішла...

— Et quas scholas dominus absolvit? питає далі Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі.

— Ergo philosophiam majorem!

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива, — впрочім і то ще Господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і одної йоти, відтак схилив

голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотиння підлогу.

IV.

— А отсей жидик, — сказав дід по хвилевій мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на его ліжку чорноголового хлопака — то таки тутешній. Се, бачу, с тих „кішінькових майстрів“. Не знаю, на що его ту держать тай на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А, от завтра якурат дві неділі, — присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще его ані разу не кликали „на протоку“.

— Ані разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить тай сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторови не квапно ся діє... Ну, а онтой другий, то наш газда, той уже ту зимує.

— Котрий другий? — запитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А, тут у нас є ще оден „бургер“. А встань но ти, лєгаре! рушся з місця, гнилице!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася страшна, немов не з сего світа проява. Се був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, у зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покудовченим волосем, котре надавало ще страшнійший вираз его і так страшному та дикому лицю. Очи его, великі і нерухливі, світилися мертвим, скляним блеском, блеском вохкого, гнилого порохна, яріючого серед потемків. Краска лиця, так як і у всіх жильців сеї нори, була якась земляна, тільки що у сего нещасливого лице очевидячки від давна не було мите і бруд корою стояв на его висках. Він був впрочім майже зовсім голий, бо годі було назвати одежою сорочку, з котрої мав на собі тільки-й усего,

що ковнір, рукави і подовжну шмату, звисаючу долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж затрясся з жалю і обридження, побачивши тоту до крайности занедбану і здичілу людську істоту. Тай не з добра ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на сего чоловіка, Андрій побачив, що ноги єго були попухлі, мов коновки, і блищали якимось сивим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт єго був страшно великий і надутий і нагадав Андрієви тих американських дикарів, що йдять землю і котрих рисунки з такими ж страшно надутими животами він колись видів. Тільки руки сильні і здорові свідчили, що й се людина робуча, хоть не знати якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюда на свою загибель.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур. — сказав дід, — він Бовдуром прозиваєся. Він ту газда в тій казни, бо ту такий звичай, що хто найдовше в казни сидить, той стає газдою. А він ту, Богу дякувати, перезимував. Адить, який відситився! Нівроку єму, красний! Ми єго таки держимо на показ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер не багато єго й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відситився, що не може добре стояти на ногах. Тільки руками що зарве, то вже єго, — о, в руках ще потужний, ну, але то байка, виросте й з того!...

Всі в казни зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Сей остатній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієви, свояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах, — стояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь єго на пів отворені сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казни, хоть погляд єго все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казни.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив дальше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хотьби може й хотів, то єго не пустять.

— Овва, й сам не хочу! — відозвався хриплим

голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми що за ню дасть?

Сказавши те Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скінця, підняв єго до гори мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикови під голову, видобув невеличку черешняну люльку, вишпортав з неї недóкурки продишеного тютюну, т. зв. „багу“, всипав єї собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув лекше, став на серед казні і махнув рукою:

— Одже не піду їм на роботу! Чорта лисого зїйдять! Радше ту й розігнися. а не піду! — При тих словах він опять плюнув чорною мазею на стіну, саме понад лицем сплячого жида.

— А за щож тебе ту держать так довго? — спитав тремтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на него якось дико, немов Андрій тим питанням вразив єго в дуже болюче та недотике місце.

— Держать бо держать! — бовкнув він, а далше додав: — Хотять мя вести цюпасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в яким селі. — А деж ти родився? — Я родився в дорозі. — Ну, а на чим же ґрунті та дорога? — Тота дорога на нічим ґрунті, бо й сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мати поромом через Дністер перевозилася. — А деж той пором? — Певно з водою поплив, бо у мене за пазухою єго певне нема. — Ну, а деж ти хрестився? — Я того не тямлю, — ідіть спитайте тих, що мя до хресту держали, щастє-долю відобрали. — Ну, а деж ти ховався? — Меже лихими людьми. — Але в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! — От такий був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, тай ту, Богу дякувати, заперли як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієви ще страшнійше стало, коли почув опо-

відане Бовдура. І щож дало жите сему чоловікови? Які тепер мусять бути єго спомини, які надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безрозсвітне положінє і чув, що мисли єго мішаються, що він швидко задушився би в тій страшній безодни. Конечно, роздразнена Андрієва уява додавала тут багато лихого до недоброго, малювала єму сироту безбатьченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости, ні любови. А тим часом воно було хоть і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвили щастя і любови, були й у него товариші щирі, такіж безвихідні бідолахи та сироти, як і він, — ну, та все се тепер припало густою верствою здичія і забутя і думка єго мов заклята, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала дальше ні в минулість ні в прийдість. А панам „інспекторам“ не квапно діялось випускати єго, — тож і сидів Бовдур, забутий Богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи про все, що колись окружало єго на світі, набираючи з упадком сил чим раз більше відрази до праці.

— То він жиє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Тай то так жиє, що як пішло рано купити того хліба за 14 кр., то возьме єго перед себе тай зараз ізійіть увесь до чиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить отсего дурного бойчука, щоби єму вечером дав кусень хліба, — розумієся, на вічне відданє...

— Ну, і він ніколи не виходить із сеї цюпи?

— Ні, відколи я ту, то ще я єго не видів на дворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів: — Ні, не виходив нікуди, лиш раз до потокулу.

— Ну, як він ту перетримав зиму в сім Адамовім убраню, то я вже ціло не знаю, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті остатні морози. Приходжу сюди, — студінь така, що най ся преч

каже, а він сам у казни, лежить у тім самім куті, де тепер і тим самим мішком накритий. Увесь посинів як боз, а не каже нічого. Я походив троха, посукотав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я тай кричу: Ей, — кричу — люде, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вони троха на мене погаркали, а далі взяли тай затопили в печи про славу, то ми троха відчунали. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, здригуючись немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав єго Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур. — Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій. — І довгож ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казни давали, міні на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало! Доктор! А докторови ту хто що дасть! — сказав з гіркою насмішкою дід.

— Ба, таже, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай що тижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але у нас у Дрогобичи нема! Тай що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзир?

— Таки ніколи й не приходить, тай годі.

V.

В казни счинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці, тай Бовдур підперши голову на локоть туманів у своїм куті гризучи багу. Старий жид почав роспитувати

Андрія з разу по жидівськи, а відтак по руськи, а сидячий побіч него на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися в зад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до сего Дрого-обича! Не було міні сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, щом за-аробив, деякої муки для дітей, тай іти-и до дому-у-у!...

— Також газда! — жартував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Тай убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше йти, як на чоловіці того полотнища не багато телімбаєся. А гуня також празнична, — поли хотів підкасати, але відай через помилку повіддирав. А може де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікови годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, тай трах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А ту скоро йно показався, став коло косцьола, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та по під ребра, та: клінне вашеці, просимо до покойів!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-и мої, — голосив він, — що там з вами станеся?... Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Таже вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну до дому!...

— О, далеке ще тото завтра! — сказав чорноголовий жидок. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і знов похиливши голову захлипав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвили рішучо, — вони мене мусять нині випустити. Що я їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? За щож мене можуть держати?... І с тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забітої візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіни, проходячі сіньми поліціяни.

— Діду Паньку! — обізвався тим часом селянин, що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали міні з файки решту тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насу́пивши густі, чорні брови.

— А от наш „бургер“! Адить, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чяпів Бовдур, а відтак не кажучи й слова підійшов ід Бовдурови і затиснутим кулаком ударив його так сильно з верха в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що мое! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою що сили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він, — то ти ще так міні платиш за мое добро?

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свинойіде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугою схапуючись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікови голову провалив!

— І око бим вибрав за своє! — відказав селянин. — Що мое, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А най-но лишень обернуся в другий бік, то зараз хапє! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той по-нуро глядячи йому в лице. — На маєш, коли тя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегризену мачку селянинови в лице.

Потік чорний, вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, долі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Митро тремтячи скулився на своїм петеку, боячися бійки.

— Ну, щож ти міні наробив? щож ти, псе, за тото варт? — прохрипів селянин здавленим з лютости голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи зачіпки ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і як довгий, гепнув на підлогу. Счинивши тее Бовдур знов спокійно ляг у свій кут, не звертаючи ніякої уваги на крик і лютоване потовченого селянина.

— Се у нас „старший польовій“, — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в голові і все ладиться виймати тому Бовдурови око, але якось ще доси милосердиться над ним. А воно й варто, бігме, за жменю баги — око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постелі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії, тай великі злодії, що все сваряться за моє і твоє, і так уже на тім помішалися, що на остатку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— От бис, діду, стулив ворота та мовчав, а не молон дурниць! — буркнув на него Дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів сміючись дід Панько, — і то тобі закривно, неважиро! Таже то чень не твоє, що я заговорю!... От і єго грішного, — говорив дальше дід Андрієви — заперли також за „моє“ та „твоє“: десь у якогось жидика купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. То жидик 30 кр. у руки та втеки, а його, наймита божого, жиди в руки та Іванові хати!...

Дід знов засміявся, а за ним і Митро та чорноголовий жидик, котрого дід назвав був „кішіньковим майстром“. Дорожівський не обзивався більше, тільки сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час стояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевішений на руці свій пальто. Ноги єго боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби

єісти де небудь у тоту нечисть та нехар, котрої гиндився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казни, протискаючися між ліжками і людьми лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше п'яти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського житя, що разом, мов з ведра жбухнули на него, морочили его толову, неслися в его думках якоюсь сорокатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зопсуге окружаюче его в тій тісній кліті і по за єї стінами, по всім світі, на дві цілої людської суспільности, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле се людське горе своєю безмірною вагою налягло на него, обдало его широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в его души его власне пекуче горе.

А там за стінами сеї поганої кліті, на подвірю залитім сонцем і вибрукованим гладкими плитами реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в „кікса“. До середини чути було удари палєстри о „кічку“, чути було сміхи та спори, крик якихось жидів, переймлених на дорозі враз із стадом волів та загнаних на комунальне подвірє. Чути було скрип залізної дімавки, котрою хтось дімав воду з керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все той самий понурий сўмерк, тота сама заклята і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки. — А ви, пане — считав він Андрія — не курите?

— Ні не курю. Вже чого навчився, то навчився, а сего якось не міг навчитися.

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох оту, як би міні не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутлики йде, — то лїпше купувати, ніж пачки.

Тим часом Митро, хочаки подивитися, чи довго ще до вечера, став на залізний кавалет ліжка, хопився простягнутими руками за віконну крату, підвівся на руках троха до гори і виглянув на двір. Але в тій хвили почувся якийсь тріск, і мов опарений пустив

Митро крату і впав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся з надвору крик капраля, котрий переходячи саме тогди по під вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вцідив по них що моці тріпачкою. Охнув Митро, випрямився, із жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізки в очех, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжку, обтер рукавом слёози і почав хухати на болючі руки.

VI.

Забрязчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверех, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казни й промінчика світла з надвору, пропхалася голова капраля.

— Андрій Темера! До пана інспектора! — кликнув капраль і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казни по его виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий панок, бідачиско, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От бис мовчав та дихав! — крикнув на него Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було пакане файки в зубах діда Панька, та жалібне хлипане обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить его на волю з его п'ятьма шістьками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом перевішеним через руку.

— А що сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічого, — відповів сумно Андрій. — Розпитали і казали ждати, аж папери придуть. — Він умовк і почав ходити по казни. Мовчали й інші арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кождий, ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може декому з них по при власне горе заскисило серце жалем і за сим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був може на таке ж довге чекане, як і вони, — що тим словом, так як і вони, відорваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вольного, хорошого світа і заточений ту, в сесь гідкий лх, на дно суспільної неволі!...

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і підступивши до Митра з простягнутою рукою, сказав різко: — Митре, дай хліба!

— А смоли ему горячої дай, не хліба! — сказав Дорожівський.

Але Бовдур не слухав сеї любезної перестороги і підводячи свою руку трохи не під ніс Митрови, сказав другий раз: — Митре дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки принесуть свіжий. А міні би на роботу йти!

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не тлити весь рано, було собі лишити й на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур, і знов до Митра: — Чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згідного слова. Мов молодик він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю деревянкою. — Ти гнилобока помано, — крикнув він до Бовдура, ти що ту за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти безпорткий голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тя черви до решти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура **геть** від Митра, що аж той покотився по під стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би **тя** в горячку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутить! — відрізав дід Панько. — Чого чінаєшся хлопця? **Твій** хліб їєсть? А він лізе тай тому свої лабищі під **самий** ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так міні ся хоче, що міні **зробиш**! — упирався Бовдур.

— А я тобі що маю робити, сотоно! Най ти той робить, що по смереках дереся, не я!..

Андрієви страх прикро було слухати сю **сварку**. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кішені добрий кусень хліба і подав его Бовдурови, **кажучи**: — Ну, на, та повечеряй, коли-сь голоден. Се **ще** міні з дому лишилося, але де міні тепер йіда в **голові**!

— Е, пане, — сказав дід Панько, — на що ви роздаєте хліб? Не тепер то за годину або й **завтра** рано схочете йісти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію, — відказав **Андрій**, — а хоть і зголоднію, то чень видержу, аж **принесять**.

— А маєте хоть за що післати?

— Е, е. Маю з собою **пятьдесять ринських**; то я взяв завдаток від того, до котрого я йіхав; **прийдеся** з тих грошей де що троха минути, хоть вони, **правду** кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді, то **чоловік** му-сить ратуватися, як може, — сказав дід Панько.

А тим часом Бовдур дивним, страшним **поглядом** дивився на Андрія. Він ще держав у руці его **хліб**, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного **хліба**, а розпалене **зелізо** в руку, так скривилося ціле **Бовду**-рове лице, такий якийсь дикий, неописаний **вираз** **при**-няло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка **виражалися** так на тім лиці, — се годі було розміркувати, тай арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, погляdivши хвилю на Андрія, немов мірячи его очима на всі боки і трібуючи его сили, стис у **правій** руці хліб, відкусив з него за оден раз спору пайку і **мовчки**

поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цямкане уст, жвнякаючих сухий хліб.

— Господи, різні люде бувають на світі, — почав балакати дід Панько. — Оден би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око виймив, а інший, хоть сам голоден, а другому й остатнє дасть. Тай то, видите, не лиш люде такі, але й цілі села. Декуди в селі то нарід жреся, беся за межі, за містки, за ступінь трави, за бодяк, — одним словом, пекло йисне. Ні там діда обдарують, ні подорожного приймуть, нікого не поратують. І раз у раз усі запопадають: а се моє! а се моє! І так за тим „своїм“ убиваються, а ту все тратять, усе тратять тото „своє“, все йім якось тіснійше стає на світі. А по других селах, ло люде живють як братя, згідно, приязно... Сва-рок там ані обмови нема, оден другого і в роботі під-ратує і грішми і худобою в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожного прийме, нагодує, — ну, і якось про то не бідніють — живють і мають і ді-тем своїм лишають. То вже о тім хто як хто, а я до-бре знаю, хоть не багато я й ходив за прошеним хлі-бом. Але то вам можу сказати, що туди по Підгірю нарід далеко ліпший, ніж тамтуди по Долах.

— Бо може там біднійший? — сказав Андрій.

— Та воно Господь знає як, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по До-лах і ґрунти ліпші і газди є богатші, а тільки якась така згрижа́ межи народом, таке ворогованє, що крий Боже. А ту прийди й до найбіднійшого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоть що то, а у-ткне в руку.

Тим часом на дворі вечеріло. Сонічко зайшло, а в казни стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по мо-литві дід. — Тільки не знаю, де би ту вас, паночку, примістити. Відетупив би я вам своє місце, але я ста-рий, каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив єго Андрій. — От то би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду сю ніч на ногах, а відтак побачимо, що Бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде, — відказав дід. — От би ви, Дорожівський, відступили своє місце паничеви!

— У нас нема для паничів місця, — відворкнув Дорожівський. — Най паничі панують а не до арешту лізуть. А як їх кара й сюди нанесе, то най лежать під ліжком. Там безпечнійше, є де розвернутися, тай уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав, і ще раз просив діда Панька, не клопотатися ним, він уже собі якось порадить...

Аж ту Митро сіпнув его за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще троха ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пущю на своє місце.

— Добре, братчику, Біг запласть тобі, — сказав Андрій. — На маєш тут мій пальто, накрийся, бо в ночі буде холодно, а міні він, хоть лехкий, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись а хто й ні, — лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о що небудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казни, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII.

Мисли его, придавлені ваготою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путалися. Їму мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили его мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганю. Але поволи, поволи, коли темнота чим раз густійше заліплювала его тілесні очі, думка вспокоювалась, міцніла, поряdkувалася, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух его з трудом, але живо немов вигарбувався з сеї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати на як довго!...

А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа его не чулась такою сильною і смілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на майбутнє не роїлося в его голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для него так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилиною, коли мала для него загаснути — може й на віки!...

Ціле его життя пройшло в бідности і недостатку, в важкій боротьбі за прокормлене, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матери, вдержуючися власною працею. Від малку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для него було натрафити на хороших професорів, котрі вміли б зацікавити, давали би поле ученикови до власного мислення, заохочували би до власної праці. По за науку, по за читане книжок шкільних і не шкільних він не знав світа, пройшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед матурою почав слабувати на груди й на очі.

По maturі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру его, Ганю. Незвісне доси чуте любови до жінщини пробудилося в нім, почало будити его молоду кров, отворило звільна его очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він доси мало добачав дійсного світа. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело его на нові думки, розчинило перед его очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І его давнє минуле стало перед ним у іншій світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, і тільки любов піддержувала его в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони змо-

влялися — віддати жите своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на ню накладають другі люде і нещасно улажені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися уgruntувати на них увесь свій світогляд. Се були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружно руку на полі найсвятійших переконань! Але обойм ще чогось хибувало. Після горячих спорів о теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про займаючий їх предмет, вони мимо волі заглядали одно одному в очи, глибоко-глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очи палали огнем горячішим від огню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лица паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живійше, коли зійшлися, і се була друга могутча сила, що перла їх ід собі. І нераз серед читання, серед горячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрожачих устах, рука шукала руки а очи любих очей і — — —

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живійше забігавши по темній казни, — чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусів стратити тебе, на віки стратити, Ганю, щасте мое?...

З трепетом тривоги думка его перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за его любимі погляди Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — ему поперед очи пересувалися йідкі, безвстидні насмішки газетярські над его думкою, над его любовою. Він дрожав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі ему прийшла на гадку его страта. Ганині родичі наказали ему бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписувати ся з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хіть кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не мож було зробити... Ще два-три рази блисло ему его давнє щасте — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю

присилували вийти за муж за другого... Андрій переболів сесю страту, глядів на ню супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не прибе єї думки, не приглушить єї серця, вона щаслива з ним, полюбила его, — але я!... Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, — а щож я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! ходячий до часу труп! Все, що я найдужше любив на світі, стало моім горем. Як би я не був так усею душею полюбив єї, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастє! Як би я не був так усею істотою полюбив свободи, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б міні такою ненависною, такою болючою!...

І далі приходить єму на думку останнє звиданє з нею, вже замужною, от тепер, учора, нині рано! Їїх розмови, їїх радість перемішана з горем і жалем, усе те пече его, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвили він почув, що его давня любов не вистила, не завмерла, а жиє, палає як давно, панує над его мислями, як давно, держить за поводи всі его бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана загоєна вже з часом по троха, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розігралася; — але що з того! З давньою любовою він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною? — шептав він їй, упоєний трующим щастєм.

— Щож я зробила з тобою?... Сам ти казав, що не вяжеш мене... А я так богато, так богато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!...

Сльози котяться з єї очей, а він тисне єї до серця, немов давні, хороші хвили їїх свободної любови зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде у тебе досить сили, опертися окружаючій погани, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік допоможе міні!

— А зо мною що станеся, Ганю? Хто міні може витривати на тяжкій дорозі, самому?...

Вона обіймає его і всміхаєся.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казни.

— Всі будемо щасливі, всі?! Ні, се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знати муть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!... А ми що? Оди-ниця серед мільонів! Якаж єї ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!... Ні, *mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!* А ти не віриш тому? Побачиш!...

Він ходив далі, широко отвореними очима вди-вляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось єму, що пітьма й справді плине в его нутро, всіми порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кости і жили, що вже не кров, а згущена пітьма котиться холодним потоком до его груди, до его серця. Єго проняла судрож, йому лячно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того приви́ду, але швидко побачив, що се не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холоднової пітьми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пітьмою, чув єї холодний півів у горлі, в лех-ких, усюди. І єму робилось чим раз лекше. Біль ути-хав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула єму вже перед очі ніяких картин, ні вкритих ожеледою горя, ні залитих ярким світлом-щастя, розігрітих огнем любови. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому стало так лехко, мов у літній купели. Ось він хлюпочеся ледви чутно в чистих, лехких хвилях, що тихо-тихо, легенько-легенько повзуть круг него, нестять его тіло. І ось єму протято жили — зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, впливає тота невсипуща, революційна кров бурлива, а на єї місце починає без перепони, звільна обертатися в его жилах згущена, тягуча, хо-ходнава — темнота... З останніми краплями крови го-рячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос

дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, отямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледви живий! — прошептав він і напوماцки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро, — лягайте ось ту, я встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрій, — міні досить місця ось ту, коло тебе! — І він притулився побіч Митра, обнявши его рукою за шию. Ні, горяча, революційна кров ще не виплила з него, сльози полились на ново з его очей, він почав горячо цілувати Митрове лице і его горячі сльози полились на молоде, дитиняче лице его непросвіченого брата.

— Ви чого плачете пане? — спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте, — відказав хлопець. — Якось то буде. Адить, я може ще нещасливіший від вас, тай не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під єї тиском: котре спокійно, котре трівожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII.

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їїх збудив канраль криком та прокляттями. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарях, носити воду, загалом до „хатної“ послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачущий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий жидик пішли з мітлами замітати місто. В казни лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви о хліб насущний, о здоровле та тихий, супокійний прожиток. У казни того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що ту доносилося до слуху, то були слова лайки; перше, що виривалося з уст, були проклятя.

— Грім би їх побив та би їх побив, з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десятої години, доки там якомусь свинопасови не сподобаєся встати та роздати тоті мізерні крейцарі! Аби їх тільки кольок в кожний бік шнигнуло, кілька міні ту тих крейцарів дали!...

В казни вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казни, хоть ноги его ще дрожали з утоми і голова ваготіла на плечех. Але він чув, що его тіло від сеї ночі мов приском посипане, і его брала обридь знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

— І чому то чоловік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свій лад? — думав він. — По що ще тої другої, необрахованої сили — чутя, котре путає та мішає правильний хід розумової машини? От і міні, як би по розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив та працював та вчився, і був би вольний, безпечний... до якогооь часу. А то ось.. приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачився, почув у груди новий прилив того чутя, що так много горя принесло міні в замін за краплину своїх солодощів, — тай тепер опять! А жаль, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки звязані!

Ходячи по казни, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той невідступно водив за ним очима з якимось дико-понуриим поглядом. Андрієви почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, блищачих тільки блеском гни-

лого порохна. Він почав чути ся ще більше стісненим серед тих тісних стін, серце єго трівожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із сеї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із груди. Але Андрій не подався тому страхови, — в єго серці надто багато було любови до людей, а особливо до всіх „принижених і оскорблених“, надто багато було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка нещасливого як він сам, о які небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучене і ослаблене тіла і перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб троха пропочити. Але по хвили зірвався мов обпарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казни, та не довго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться єму, що якась слизька, погана рука поволи розвертає одіж на єго грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі, — кости розступаються перед нею, а рука толочиться в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добираєся до него осторожно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чує то по холоді, що проникає в глуп, мов вістре ледового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці, — натужуєсь, крітаєся в зад і в боки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все далше і далше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить! Острий, прошибаючий біль мов блискавка проняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а се що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшись по казни. Єму здавалося, немов хтось в одній хвили зняв з єго груди великий тягар, котрим вона підчас сну була надалена, і ще повиділось єму, немов у першій просоню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се певно лиш зо сну єму так повиділось, бо тя-

гару на его груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дивився на него, а встроїв очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

— Е, се певно запінка надавила міні груди, — подумав собі Андрій, відіняв запінку і знов положився на ліжко.

Его збудило дзбране ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капинку свіжого повітря, внесли якийсь запах вольного світа, і в темній, понурій казни повеселіло. А тут ще чорноголовий жидок при замітанню найшов чотири крейцарі, котрими дуже втішався і за котрі рад би був накупити Бог-зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і Дорожівський газда принесли по цілій пригорщи недокурків усяких цигар; тільки що Дорожівський свої показав тай назад сховав, а Стебельський розділив свої „на всю казню“. Ті недокурки, то була єдина заплата для арештантів замітаючих канцелярії, тай то заплата для них велика і приладна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох, т. є, діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупу хліба тай чого там ще треба. І Андрієви також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, і попросив, щоб купили і ему хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з кута блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кожний его рух, міряли і важили обем та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе єї Андрій, і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. винято у самого Бовдура з під серця.

І знов ходить Андрій по казни, і знов думає. Думає про Ганю, про єї жите з чоловіком, як вона в своїх листах ему описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилене через утрату коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка, ні, я не одинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, горячо переняті тою ж думкою, що і я. Вони й допоможуть у потребі і порадять і розважать! Та все таки — тут ури-

вався думка опять на сумнім, болючім тоні. Та ні, на-бігає нова думка з новою потіхою, адже й вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не цураєся мене, не відгороджуєся від мене своїм сльобом, мов му-ром, переписуєся зо мною, і радить і розважає так са-мо щиро, як уперед; тай він чоловік хороший і при-ятель мій і думок однаких .. Ах, та все таки! — і знов уриваєся весела думка і Андрій мов під вагою вели-кого болю опускає голову, а з очей его котяться дві несмілі, тремтячі сльози, пекучі як огонь і ні крихти не влекшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов хо-дить по казни, стараєся не думати ні про що, а вла-стиво думати тільки про звичайні, близькі річи, от хоть би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожний. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнитись. Се би в психологічний дневник втя-гнути — „вплив думки на органічні чинности“... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кожний об'яв чутя, кожде вражінє, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла статистика духо-вого житя! Пізнали б ми, якими то вражіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке то буденне житє тої „божої іскри“, котра в рідких, виємкових хвилях так високо зноситься!

Єго заняла думка такого дневника і він розбирав та проводив єї на всі боки, входив у подрібности, не-мов ось-ось збирався сам єї ввести в діло. Треба кіль-кох, кільканадцяти людей, совісних, відданих правді, — думав він, — щоб вони розібрали поміж себе го-ловніші об'яви психічної діяльності і щоб кожний пе-реважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки з де-більшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята ріжниця вдач, хвилевих успособлень, обста-вин усе перепутає. От як би який небудь механічний психометер винайти, похожий на той, що зладив Вундт для мірення інтензивности чутя! Штука вийшла б ці-кава і важна для науки. Доси психологія займаєся я-кістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, бачиться, ту ключ до розв'язання не одного псі-

хологічного вузла, бож певна річ, що ті вражіння і чуття, що найчастійше повторюються, найглибші сліди витолочують у душі. Статистика, статистика pomoже вийти глибше в загадку характерів і вдач людських, так як помогла вже вийти хоч троха в психологію громад і має суспільних! >

Поволи, поволи такі думки про науку, про теорії, не тикаючи серця і чуття, успокоїли Андрія. Їму пригадалися товариші молоді, горячі, віддані широко думці про свободу і щастя людей, пригадалися їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитиняча радість з пізнання кожної нової правди, і їму стало так легко, так весело, наче він знов меже ними, наче ні єго ні нікого в світі не давить уже віковична тадь людського роду — неволя! Їго уста бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Таж не завжди бурливе море, — тихее частійш!
Таж і в бурю не всі човни гинуть! — тим ся ти
потіш!

А хто знає, може в бурю іменно спасешся ти,
Може іменно тобі ся вдасть до цілі доплисти!...

IX.

Забрязчала колодка, отворилися двері, — се вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тютюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали де хто міг і почали їсти. Бовдур, котрий нині був очевидячки роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що їму дав такий малий хлібець, а сему чорномазому підсвинкови такий великий.

— Та бо єго за 19 кр. а твій за 14, — толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцять би тобі зубів випало, торбёю! — відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по вовчому кусати свій хліб, не краючи ні ламаючи.

— Та на ти ножа, Бовдуре, — сказав Митро.

— На що? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В єго руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покравяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і не обзираючи его навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись з боку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що сей чоловік страшенно голоден, з такою ненажерливою захланністю теребив він свій хліб, так швидко щезали в его роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на его лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на него і напудився того неситого виразу лиця і тої ненайідности Бовдура. Їму здавалося, що Бовдур міг би тепер зїсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеся на котрого арештанта і відкрийть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в его роті.

— Чи він у вас завсігди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? — А відтак обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, то лиш нині їму щось таке сталося, чи нєтлю зїв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, випе з пів скіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може се й шальга, не знаю, — відказав понуро Бовдур, — але я їсти хочу.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з трахтирні принесуть печеню, — дразнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну то їджд, або хто тобі боронить? — сказав чорноголовий жидок.

— Не борониш? — звернувся до него Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед жидком, — не борониш, ну то добре. Да-

вай! — І він простяг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з перед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур і его очи заблищали якимось страшним огнем, — давай, бо або твоя смерть або моя!

— Овва, — передразнювався жидок, — або твоя або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру та хирій, бо я йісти хочу.

— А я також хочу, — відказав лагіднійше Бовдур. — Давай сюда хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув жидик. — Вжеєь попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся надомною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але его очи загаралися чим страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з Богом до дідька!

Замість відповіді на сесю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову жидика. Мов сокирою підтятий повалився жидик до долу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отямившись він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився ніхтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з болю, почав кóпати ногами, але не міг позбутися жидика. Він хопив его одною рукою за-волоси, а другою почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чим раз глибше вдавлював острі ніхті в Бовдурове тіло, аж з під кожного ніхтя кров виступила. Бовдур не пускаючи жидикового волося, сіпнувся в зад і жидик упав лицем на поміст. Але й ту ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і на óсліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волосє і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, що той як розбита бочка не розлетівся на кусні. А тимчасом жидик піднявся с хлібом на рівні ноги. Его лице, посиніле з болю і злости, було ціле майже в крові, з очей виступали сльози,

губи розбиті віддулись, а зуби міцно стялися — оттак він випрямився і не кажучи й слова замахнувся на Бовдура другий раз важким бохоном хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся Бога! — кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того сташного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше як на свій, і йому здавалося, що кождий удар влучає в него.

— А якже, ще чого не стало! — відповів дід, йідачи дальше спокійно. — не треба! Таже йім то потрібно, трохи розрушатися, розімнятися... на печінки лекше. А ще як із себе троха тої поганої крови зцідять, то вже й геть-геть йім полекшає. Дайте лишень спокій, вони так як ті собаки: погризуться тай полижуться. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тимчасом борці, запінені, спосочені стояли на готові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилию ждали, а відтак оба, мов на коменду, кинулися на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, а за то жидок лівою рукою зайіхав Бовдурови межé-очи. Відтак сценилися разом і вже не видно було, хто кого бє. штовхає, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускаючи оден другого з рук. разом мов два звірі не заревіли: Гвалту! Гвалту! Ратуйте!

На крик влетів до казні капраль з тріпачкою в руці, а видячи борців покровавлених на землі, кричачих і все ще не перестаючих дертися, обернув тріпачку „старшим кінцем“ т. є взяв ремінь у руку, а дерев'яним держакон почав на осліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напхле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки, котрим незручний різник лико встроимив ніж у груди. Капраль розлютився й собі ж, і не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по під ребра. Аж тим способом ему вдалось розборонити їх. Вони попускали оден одного і розпирелися по кутах, але капраль не переставав лущити їх держакон, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришки! — шипів задиханий капраль. — То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок з плачем. — Хотів міні видерти мій хліб! Що я ему винен?

— А ти пацюку нешкребтаний! — ринів капраль і знов на Бовдурову спину посипалися держакми мов град. Бовдур мовчав зігнувшись в дугу, аж поки капраль не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе другим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненайіде мерзенний? — кричав капраль ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Що, ти ще пащеку рознимаєш? — лютився капраль, замахуючись з далека тріпачкою. — Не будеш мовчати, ти гною смердячий? Одже пожди, як тобі сего мало, то й того не будеш видів! Пропосться троха! Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти міні свистав, чекай! А ви ту, памятайте собі, — обернувся капраль до прочих арештантів — не дайте ему ніхто й понюхати нічого! Най песся кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я ему зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казни по виході капраля. Щось немов усім здавило горла, кусник хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі на тім самім місці, де звичайно спав, йів спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха тиша в казни, він, обертаючися до Андрія і обводячи рукою кругом по казни, сказав: — *Nomo homini lupus!*

Андрій, блідий як смерть, устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого і синього як боз, але той вид відобрав ему опять силу, — він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

— А видиш, треба тобі було того? — відозвався дід Панько, беручися знов до йди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати міні, я й так свого хліба не зйім. По що було бійку зачинати, я тобі дам хліба, кілька хочеш...

І він узяв свій хліб, відкріїв з него невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдуrowи.

— Не треба міні твого хліба! Жри сам! Давися! — ревнув Бовдур, не підводячи очей до гори і шпурнув поданим хлібом під ліжку. Андрій задеревів зо страху та з дива і не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пощо святим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!...

Сказавши те він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубак і ляг на своє місце.

X.

Андрій довго ходив по казни, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися его духові сили, він старався летіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення всякої людської гідності. Він переносився думкою в інші, красші місця, де молоді, чисті серця високо понад усе піднимали хоругв людськості, де виковувалися могутчі оружні ряди, що колись — незадовго! — мали стати до боротьби за людськість, за єї святі права, за єї вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось одинокє жіноче серце, прихильне до него, може в тій хвили заливаючися кровю з жалю над его нещастем. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати в гору піднятий стяг, не спускати его ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в міліонах а міліонах!...

Він думав про своє діло, про свою любов, про своє нещасте. А про Бовдура з его болем і гнівним завзятем у него й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже ж діло твоє, хоть і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя, — чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвили горя, що воно твоє діло, що в нім сходяться всі твої мисли, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для него справляє тобі і приємність? Аджеж людина, котру ти любиш, хоть і нічим єї не вяжучи, хоть і зрікаючись єї посідання, хоть і бажаючи їй щастя з другим, — аджеж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при ній упили найщасливійші хвили твого життя, що єї поцілуї й доси горять на твоїм лиці, що дотик єї ніжної руки й доси тремтить у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе цильно, уважно, братерським, любячим оком! Може б ти побачила близь себе нещасливійших від себе! Може б ти побачила таких, котрим нівідки не сьєє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гнету не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хотьби обманливої надії! Може б одно твоє слово щире та привітне осолодило їм їйх долю, втишило в їйх серцю боротьбу страшнійшу від усього, що ти й подумати можеш, розломило вокруг їйх серця грубу ледову кригу, наморожену безконечним невсипущим горем!... Та ба! Велике горе то вже має до себе, що замикає серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їйх мов мороз. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі нераз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, люде, люде! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люде!...

А тим часом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, розбитою душею, без проблиску надії, потіхи, відроди, — а в голові его вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої споміни.

Нужда від малечку, від дитинства,.. Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від него, не приймали до своїх забав... Байстрик! Знайда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих людей... Слота, морози, спрага, втома — все то тільки газді доскулює, а наймитови ні!... Наймит зелізний, наймит видержить... мусить... за то плату бере!... Хирляве, слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодягане... Без приятеля, без побратима.. Ні, був приятіль, був побратим — у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятіль, вірний побратим. душа не чоловік. Ха, ха, ха!... А позавидів, позавидів єдиного щастя, — відбив дівчину, взяв, оженився!.. Як би то бідному не все вітер у очи віяв, то би... може бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами півголосом шентаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою его перші молоді літа. Нічого в них не було відрадного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але думка летить даліше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться найти їх меже картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? О тим він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко, здаєсь, буде мусів докладно й того собі пришімнути. Досить — він утік і втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірним блеском?... хати і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з котрого се села він утік, хоть тому минуло вже пять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!...

В Бориславі він віджив троха. Хоть робота погана, та все таки платили зразу добре і їсти було що, не так як у службі. Немов голодний вовк кидався він на їду, і їв, їв без тямки, — пройдавав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб

хоть раз чути сить у собі. Пити з разу не пив, аж відтак почав, як єї не стало. Тоді розпився, здорово розпився!...

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм житю з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі ратували оден другого, не питаючи: а коли віддаси? хоть правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потрівали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту як і самі, вирослу в погорді та притиску, навиклу до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Єго різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще різчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив єї, але єго любов ще дужше гнула єї до долу, ніж дотеперішнє жите. Кілько сварки, кілько побойів витерпіла вона від него! Кілько горячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова противного. І то лютило єго. Він допікав їй до крайности, щоб збудити в ній відпорну силу, а тим часом єї сила — то була податна, мовчуча і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила сего звіря! І тота любов додавала їй сили зносити всі єго, на вид безумні, але впливаючі з єго натури прихми, відплачувати пестощами за побойі, ніжністю за лайку і проклятя.. І як він не прозивав єї! І сукою і жабою, — вона нічому не противилась. Аж в кінці він почув обриджене до тої безграничної покори та податливости. і хоть не перестав єї любити, але раз у приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

— І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обое такі.. розмазливі! Біс їй бери! не хочу й згадувати про них!

Кілько раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоє силою контрасту споріднені з его душею, доповняють єї! Бо в его серці, під грубою ледовою кригою тліє ще й доси невивагасла іскра любови для тих двох розмазливих людей!

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — крепко пив! Бувало прийде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — тай просто до шинку. Жиде, давай йісти! Добре. Жиде, давай пити! І це, поки в кішени грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудять на роботу. Се вигідно, не треба хати наймати. Жид у день не викине з шинку, хоче щоби й на другий раз прийшов, — ще й жидові пси рот оближуть, чисто!...

Се був єдиний час, в котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замилюванем. Той час вічного одуру, вічного похміля, вічного беззв'язного шуму видавався ему єдиним правдиво і всеціло щасливим часом его життя. Нічого йому не хибувало, а впрочім, чорт знає, може що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить. ... Турrrrr-rrr! І все: люде, хати, сонце і небо і цілий світ кругом, кругом, кругом! Турrrrr-rrr!... А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!...

— Ах, ще би раз так, хоть деньок, хоть хвилю, Господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починає оживати все, все, починає рушатись!... Або би так: встаю завтра рано, а ту в голові шумить, крутиться: турrrrr! перед очима мішаєся, кругом, кругом!... Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, живу, а сам о тім не знаю, — і так на віки, на завсігди! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином вибемо, — погане ще поганійшим! Виходу нема... Тай пощо шукати?... А ще перед кінцем раз, але... гарррно!... П'ятьдесять, тільки без двох шісток, — бігме що варто!... Тай стратити не маю що!..

— А моя молодість?... — Чорт єї бери! Саме бодаче, сама кропива! Прокляте на ню!

— А вони обоє?... — Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!..

— Але може ще колись було би ліпше...? — Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляте на надію!

— Але він, — може у него отець, мати?... — То нехай собі, — у мене їх нема й не було!

— А може... яка...? — Ігій, я би мав на те зважати? А міні що до того? Най йде за другого!

— А може...? — Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, як болить, як пече, як щемить! І ту і ту і ту, всюди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, а здичінем доведеного до крайної розпуки. А прецінь хто знає, як би вчув був Андрій ті слова, як би подумав був про сю муку, — може одно єго слово було б могло єї втихомирити і спинити єї страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і в сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знов день, гамір, проклятя й насмішки, брязканє колодки, крики, робота. Знов ходить по казни Андрій блідий і ослаблений недостатчею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель зачинає душити єго слабії груди і мисли зачинають путатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно у него оловяне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!... Єго любовні сні бліднуть і дармо він стараєся викликати їх у своїй уяві з давною живістю. Навіть лице Гані не, хоче вказатись єму, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчіхраним волосем, невмиті й грозячі. Він ляг горілиць на ліжку, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не

думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягаєся, розширюєся, хитаєся, і звільна на єї буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лица, спускаються з гори, нахиляються над ним, німі мов трупи. Він зриваєся і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталося? — говорить він сам до себе. — Адже я не був склонний до галюцінацій! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа підійшла мене? Та я, бачиться, й не гризуся так дуже!... Ігій, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить тай думає. От, як у него будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відобрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або як будь, що там міні до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз позволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити, — пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилось.. А впрочім побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!... — обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А я не молодий? — відказала друга думка. — Він був доси щасливий, тільки щастя зазнавав щодень, кільки я й за цілий вік не зазнаю! Се не по правді, треба троха помінятися!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або що? По що бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться!

— А може у него отець, мати?... — Чорт їх побори! Най знають лихо! У мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?...

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокоювати Бовдура і утвердити его на повзятій раз стежці, все таки він чогось дрожав усім тілом, позираючи скося на Андрія та боязно стискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінь стеріг мов ока в голові.

— Йісти хочеса, — воркотів він, — страх як йісти хочеса! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не допоможе тобі твоя добрість, не здуриш!...

Двері відчинилися і до казні востромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Їму почулося, що се голос его вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг его пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де тото, — ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим небіщиком татунем сусіди були і приятелі такі, що Боже! Дай ему там Господи душеньці лехко! Але щож то з вами сталося? Аж ем свої вуха забув, як сказали, що ту Темера сидить з Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усеґо лиш оден був Темера. Певно то син его, або що! Бідний хлопча! І ту вас меже таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражници, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе от-от ему вирвеса щось із рук, що він уже вважав на безпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести — йісти, пити? — питав далі старий. — Нині капраля нема, замість него я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієви стало аж веселійше, аж лекше на груди, коли

почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що й ту є добра душа, котра що може робить для него. Ах, як він утішився звісткою, що завтра его переведуть на стражницю з сеї нори! Їму бачилось, що се він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зеленъ, жива природа, ті щоденні звичайні дари божі, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити, — як жеж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!...

— Пане! — перервав его мисли своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горівки, кварту цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж ту принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горівки, але знав, що для прочих арештантів се буде великий празник, коли зможуть випити по порції. Тож попросив старого, щоби приніс горівки, ковбаси і ще денечко до їди. Старий з разу вагувався, чи приносити цілу кварту, але коли єму Андрій допевнив, що буде бачив на те, щоби пито по трошки, тай що впрочім на девять душ кварта горівки і так не значить нічого, старий зважився вволити его волю.

Полудень. Весело гомонячи засіли арештанти довкола принесеної горівки та їди. Їх очі радувалися тому празникови, якого давно вже й послихом не чували. Всі дякували Андрієви за его добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз у раз нас очима фляшку з горівкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку, обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі з разу зачудувані позиралися на него, але згоді кинулися відбирати. Та не швидко їм се вдалося. Майже пів фляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти байстре поганий! — кляв дід Панько — То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?...

— А-а! — ревнув відсапуючи Бовдур. — За се бігзаплать! Се по давньому, по бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і заточуючись упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти частуючись горівкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездушно против себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж, — похопився Андрій, мацаючись по кішених, — тай десь, бачу, чи витрясся чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно то й ніж не мудрий, а все таки не так шкода, як не-вигода.

— Шукайте добре, — сказав дід Панько, — ніж не ігла, в казни не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте ось моім, а відтак будемо шукати, — сказав Митро. — Може як есте спали, та де затрясся крізь дяру до сінника. У нас і таке може бути, адить, які сінничищя дяраві!

— І то правда, — сказав дід Панько, — треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при йіді та горівці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горівки, ходив по казни, якийсь аж немов здоровійший за про добру новину, віщуючу завтрішнє увільненє з сеї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він зітхаючи. — Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що-то зробилося. Але треба взятися порядно, звязатися всім до купи, не тратити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, не багато чоловік закоштував правдивої науки, але яким жеж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люде опираються їй, з гори, з погордою дивляться на єї здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за окончну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би з гори диктувала: так має бути! треба ще писанія, котре становило би початок і кінець мудрости, по за котрим усе було б або фальшиве або злишне!... Та ні, не довго тріватиме

пановане поваги! З усіх боків устають живі уми і валять і валять тоту стіну, що тисячі літ заслонювала очи людей. Коби швидше — останній удар! Коби швидше воля, ясна як день, широка як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!...

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супротив гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відрадно хоть на пилинку причинитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бойі, — може все те опять тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли доси, мов густі вітри, понад чоловіцтвом? Може праця наша на нінащо не здала? Може ми будуюмо дорогу не за шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найблизше покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та щож, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показалася несхідною є природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!...

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тільки по совісти, щиро та розумно, — о проче не дбаймо!...

ХІІ.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітрям. Часом сей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казни пільма густа, бо й на дворі хмарно та душно, а здалека, з над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його души ще темнійше, ніж у казни, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горівкою не плинуть уже думи, не ворухаться спомини. Він сидить на своїм леговищу і дер-

жить у руці Андрійів ніж з довгим, огородницьким вістрем. Їго пальці час від часу сморять те вістре, немов трібують, чи досить воно острє. Ціле єго тіло тремтить якоюсь трівножною дрюжю, обливаєя холодиним потом. Він жде, аж на дворі і в казни зовсім утихне, жде глухої півночи.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спитьсся. І я би заснув... Ах, коби то заснути на довго, на віки!... А хтось ту нині так засне!

Се реченє вдарило єго своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій, — почав він знов по хвили, — що то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов би не знати що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очи привикають, а вухо, то біда, — зараз бунтує!...

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, — бігме, які то люде дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не йїсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай скілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би вже час?...

Він піднявся і почав прислухуватись. З разу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами піліціяни-вартові.

— Но і щож, — говорив оден, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат як прибігли, то ще був троха теплий. Та де? Горло аж до самої кости перерізане!

— Господи, бубонів другий, — відай уже кінець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так оден на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького..

Ту загриміло голосно і Бовдур не дочув поліціянових слів. Але єго зняла трівога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немов би поліціяни відгадали єго замисли і ось-ось прийдуть вязати, січи єго живцем. Він опустил руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив єго дужше, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурих очи, заткав вуха, щоби ні-

які внішні вражіння не доходили до него. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Їм у снілося, що він бриде по кровавій річці; але ось через не увагу він надібав на глибіню і шубовснув у ню. Кров кінуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотячи круг него, заливає его, закриває все тіло, уста, очи. Він хоче ратуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обпугала его тіло, скувала ему руки і ноги. В тім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж їм зіпрів! Але що сон, пустий вітер!... Ну, а може би тепер уже час?...

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку до гори. Він ухопив був старого жида за горло і почув, як під его пальцями товчесь, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стрівожена его дотиком.

— Христос би тя побив, жидюго! — воркнув Бовдур. — І так їм ся псої пари напудив, немов бим був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися ід ліжкови, де спав Андрій. Він насамперед обмацав его, чи не спить він обнявшись з Митром, а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперек, підняв до гори, мов дитину, і лехко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше, — буркотів він. — Буде трепатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, ратуй!...

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наляг ему коліном на груди, лівою рукою хопив за горло а правою черкнув що моци. Андрій затрепався і крикнув, але не голосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно трепочесь.

— Де гроші? Давай гроші! — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістре ножа в тій хвили перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кости. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чим раз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало... А єго думки, єго надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! бо ті думки, то людськість, і він леліючи їх був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й жиє, що одні єї частки раз у раз гинуть а замість них нові повстають..

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві, — значить, він за дармо зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплене з єго очей... Що він зробив?... За що позбавив життя сесю молоду людину? Що за проклятий чар заляг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Єго права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись у Андрієвій крові, стискала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула єго плеча і глибокий сонний голос сказав: — Ти що ту робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнанє Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся, — клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, термосячи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик єго холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості: — Постій, побачиш комедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями що сили загримав о двері. Гуркотанє те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що ту таке? Що ту таке? — питали всі стрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питає Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і що моці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько. — Чого гримаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія, — відповів Стебельський, — тільки не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Се капраль збудився, хопив ліхтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів ід дверем.

— Що ту за сто дідків гримає? — кричав він. — Гримало би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Таже як я отворю, то певно, що не дармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і генув кулаком у закілковану візитирку, так що вона пірела аж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — лютився капраль, ноставив ліхтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зо злости, бо Бовдур за весь той час не пераставав гримати. Але скоро тільки капраль підхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком що сили зацідив капраля межé очі, так що той перевернувся без пам'яті на сінняний поміст, а лампа випала з его рук, розбилася і згасла.

— Я тобі, псе, казав -- отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Ратуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капраль.

Надбігли поліціяни з ліхтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до него.

— Мачку свічу отсему свинтухови! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни мов звірі верглися на Бовдура, але той

одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з ліхтарнями. Але як скоро давно не видане світло впало жовтим пластом на серед казні, всі поліціяни стали мов укопані і йойкнули мимо волі. На серед казні, підпилюючи кровю, лежав труп Андрія, а коло него нахилений клячів Бовдур і мочив руки в его крови.

— Господи, а ту що таке?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, его власний!...

— І по щож ти, нелюде, позбавив его життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув або не розумів его. Він клячів над трупом і вдивлювався в его бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Его власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блеск світячого порохна.. Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались.. Здавалося, немов на новолюдський дух вступає в те тіло, що доси було мешканцем якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости міні, нелюдови! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!...

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосія. Але згоді схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до него. — Тобі вже не ту місце. Час перенестися на нове помешканє. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляте на вас, посіпаки! — сказав він. — Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи єї долонею в півперек на дві половини, — адіть, отсе моя половина, а отсе ваша половина! Се моя, а то ваша! Не бійтеся, тутка я спокутую за обі, але там є ще Бог, справедливий, то він буде вмів розізнати, котра моя половина, а

котра ваша!...

Брязнули залізні пута і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тим часом арештанти хрестилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов несвоїм голосом обізвався:

— Quidnam domine? Diem supremum obiisti?

Не чуючи на те питанє відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на него рукою, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas!

Але не можучи на лицах оточуючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрости, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия 17—20 червня 1880.

САМ СОБІ ВИНЕН.

I.

Виставлений на публичну продаж ґрунт під ч. 29. власність Миколи Проця, вартости 150 ринських, ураз зі всіми господарськими забудованнями (їх було всего одна хата і стаєнка на одну корову, все разом під одним покритєм з давно прогнилих драниць) для заспокоєня належитости Мортка Шіндера в сумі 40 ринських. Хто дасть більше?"

Цілу тоту довгу хрію прокричав хриплим голосом возний судовий, що zarazом повнив службу ліцітатора. За тими словами він прогримав кілька разів молотком о дошку поставлену на колоді, що застунала місце урядового стола.

— Хто дасть більше? — повторив він. — Сума викликана 40 ринських!

Довкола стояло кілька мужиків у нужденних сіраках і солом'яних капелюхах, а також два-три пейсаті, брудні жида. Вони гуторили поміж собою, обзиралися по подвір'ю, на котрім відбувалася тота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота сидів на колі сам Микола Проць, високий, може тридцятипятилітній чоловік, худий як скіпа, з лицем зісаним нуждою і недугою. На колінах у него сидів хлопчик п'ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А побіч него стояла его жінка з меншою дитиною на руках, і запаскою обтирала сльози.

— Хто дасть більше? — кликав возний, обзирючись. На те приступив до него жид — сам таки Мортко Шіндер, і лівою рукою діткнувши ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, по що, прошу пана, давати більше? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто дасть більше? За першим разом! — кликав возний.

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!...

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Проциха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповідею на той оклик. Мортко Шіндер за свої 40 ринських став властителем ґрунту і газдівства, отаксеного на 150 золотих ринських а вартуючого що найменше 200 зол. ринських.

— Ну, ти дурний хлоп, — обернувся він до Миколи. — Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай міні половину твого ґрунту? А тепер, видиш, я маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти п'явко людська! — крикнула заходячися від сліз Проциха.

— За що мене має Бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най Бог карає, ти паскуднице, ти! Зараз міні забирайся з мого обійстя!

Проциха живо обтерла сльози і хотіла ще щось

сказати Морткови, але Проць махнув на ню рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай ему спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не врадимо! Бог нас покарав, бо така єго воля... Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика і пішов, а за ним розливаючися слізки пішла й єго жінка з малою дитиною на руках.

— Оттак куме, вже знов одного газди не стало в громаді. — гуторили між собою мужики на оборі.

— Га, видно якийсь допуст божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, „допуст божий“! — сказав оден трохи порядніше вбраний від других. — От нарід сам собі винен, тай годі!

— Ей, куме, куме, — відповів перший, — не говоріть так. Добре то, що вас Бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний то нехай і найпорядніший буде, то таки двох у одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те, — відказав богатший, — також пуста балаканина. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чиж то, куме, бідний не робить, аж єму нераз очі з голови лізуть... Але що то все pomoже? От тепер ми ту стоїмо, а хіба знаємо, чи й на нас ко- трого завтра не спаде то само, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке, — відповів богатший. — Не бій- тесь, доброму, порядному ніколи таке не станеся а все якомусь ледащо, як ось сему Миколі! Говоріть що хо- чете, а я все своєї буду, що він сам собі винен!...

II.

Світ широкий, а де в ні подітися бідному, беззахи- стному?

Микола Проць ішов долі селом мов сновида, а жінка йшла за ним ридаючи та заводячи, мов за вмер- лим. Був парний літній день. Люде робили в полі, і по селі нікого не було видно. Далі жінка підбігла і порівнялася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі, — відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а кудиж тепер іти? Іншого виходу нема...

— Най нас Бог боронить від того, Миколо? Не говори так! Ади, ось ту жие моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якось перекалатаєм.

— А відтак?

— Відтак... відтак знов будемо робити і чень якось прожиємо меже добрими людьми.

— Добрими?... Ну, ну, варто меже ними жити! Ні вже, нічого з того не буде.

І Микола пустився іти далі. Жінка задержала его за руку.

— Бійся Бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже се гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?...

— А живши, що я тобі і дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала, і конче тягла его через місток на тетино подвірє.

— Знаєш що, — сказав вконець Микола, — коли хочеш, то йди до тітки...

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу і одної хвилі жити в тім проклятім селі! Як мя сил'ю задержиш, то повішуся. Тож ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартаку.

— До тартаку? Господи небесний, таже ти слабый, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже найду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як тільки зароблю, щоби викупити своє добро від того проклятого жида. Борше ні.

Вона витріщила на него здивовані очі і трівожно гляділа на него.

— Миколо, що ти кажеш?...

— То що чуєш.

— Але ж то...

Не могла докінчити, в горлі щось давило єї, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину, — що міні по таких житю! Бувай здорова!

Він поцілував жінку і дітей і повільним, нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вона плачучи гляділа за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком.

III.

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце силе горяче проміне на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудовання Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбиваєся о круглясте каміне; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозірною синявою мглою. Серед кітловини стремить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків, мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і роздаєся проразливий свист, у нутрі фабрики чути скажений клетіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушаючим шумом води і криком робітників. А в віддали на вершках гір роздаєся ту і там цюкане топорів та грохіт падаючих величезних смerek.

— Гура! — кричать рубачі при кождім упадку такого лісового велетня, а відтак опять починаєся цюкане, велетня обрубують з галузя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, котра донесе єго прямо до машини. День по за день зі всіх верхів навкруги роздаєся те цюкане і той крик, день по за день сотки лісових велетнів з хряскотом зсуваються по голих, шутрових урвищах гір у долину, щоби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день у день 14 сложних пил (гатрів) гризуть кости лісових велетнів, мов 14 великих, незнищимих червяків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став ще нужденнійший і сухійший, але нині ру-

бає з якимось завзятем, немов та смерека — єго смертельний ворог.

— Чень нині послідній раз, Господи, чень послідній раз! — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. В єго ремени завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде жидови, а 10 на початок господарства. Нині вечером кінчиться єго робота, а завтра він піде домів.

І справді другого дня ще не світ, не зоря, а Микола Проць опирав уже далеко від Людвіківкш. Він ішов швидко, аж задихався. Думка єго літала в будущині, не хочачи і раз глянути по за себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

— Насамперед піду до жида, — думав собі бідний мужик, — викуплю поле і хату, а тогді вже до жінки... Ходи, скажу, час прийшов обстати знов на своїм!

Тота думка додавала сили єго слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до свого села. Серце забилося в єго груди, коли побачив з далека свою напів розвалену хату і обширну коршму край села. Добуваючи остатніх сил він поспішив до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він уходячи до коршми.

— Добре здоров'є! А, то ви, Миколо? — сказав Мортку. — Деж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі, — сказав Микола. — Слухай Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв'язав єї і положив перед жидом чотири десятки.

— На, видиш! Віддай міні ґрунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув жид і відступився. — Ти хочеш за сорок ринських купити ґрунт і хату? Ха, ха, ха!

— Не купити, але своє відобрати!

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що-м тобі винен, а ти міні віддай ґрунт і хату.

— Овва! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Міні за тотої ґрунт дають триста ринських. Я хочу чотириста, а тобі дам за двіста п'ятьдесят. Розумієш?...

Микола став мов остовпілий від тих слів. Жид, видимо, злякався, бо шморгнув до ванькира і запер за собою двері. В коршмі було кілька знайомих мужиків. Ті обступили Миколу, зачали витатися з ним і потішати єго, але він стояв, мов стовп, не зводячи очей з того місця, де перед хвилиєю стояв жид. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люде, чи то може бути? — спитав він глухим, тремтячим голосом.

— Щож, кумочку, зробиш жидови, коли все в єго руках? — відказав оден.

— І права нема на тото ніякого?

— Нема.

— Га! — сказав Микола і замовк, тільки грубі, некучі сльози покотилися по єго блідому, замученому, порохом припалому лицю.

— Люде добрі, — сказав він по хвили, — візьміть оті гроші, прошу вас, і дайте мойій жінці. Міні їх не треба. Поклоніться їй від мене і кажіть, що незадовго верну. А про се, що ту з жидом було — ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре.

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло кроваво-золотим огнем над самим заходом. Кривавою пасмугою блищала Свіча серед темнозеленої рівнини, звиваючись поміж лозами. Шуміла вода по каміню. Цвірінькали воробці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV.

В тих днях, коли те діялось, у Людвіківці стала новина. В одній коршмі коло Долини, стоячий відлюдно серед поля, в ночі вирізано цілу родину арендарську. Оден тільки хлопчина майже чудом перехо-

вався за комином і розказав відтак про убійство. Людей, котрі се зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріне на двох Італіянів, працюючих у Людвіківці. Їх і арештовано. Італіяне ті працювали „на спусті“. Се була дуже небезпечна робота. Оден лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з него зрубаного дерева, бо кругом були зовсім неприступні, величезним камінем завалені дебрі. А дерева на тім версі були як раз найкрасні і найросліші. Діректор тартака думав, думав, яким би то способом дібратись до них, а вкінці придумав спосіб. В пів висоти того верха впливало з під скали невеличке жерело, котре як малий потік спадало в долину і клекочучи губилося між скалами, щоб аж під горою успокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того жерела діректор казав вибудувати спуст аж прямо на фабричне подвіре. Спуст той, то був по просту невеличкий водопровід, зложений з грубих деревляних брусів в виді довжезного корита. Мов струна простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінем наїжену та декуди ожинами і дикою хонтою порослу пропасть аж ген до самого серця противної гори. З дна пропасти водопровід виглядав як груба линва, а кобильніці, на котрих він опирався, виглядали мов довгі жердки, котрі ось-ось захитаються і впадуть. Тим деревляним коритом текла вода з жерела і при єї помочи лекше було спускати дерево з гори до тартаку. Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоть для лекшого ховзання їх обдирано з кори. Мусіли проте два робітники раз у раз тягати ті ботюки долів спустом. Се діялося в такий спосіб, що робітник, зарубавши міцно сокиру в оден кінець ботюка, причіпався до топорища обома руками і ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастею, волік по ховзкім дні ботюк за собою. Не швидко се йшло і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то єго ждала неохибна, видима смерть на дні страшної пропасти. Тому то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до роботи, хоч діректор давав за ню по два ринські денно. Тільки згадані два Італіяне згодилися на те, і справді,

вже отсе три місяці щасливо з тим справлялися. Другі робітники боялися навіть глянути на них, коли вони вихилені задом над пропастею волочили ботюки долів спустом. Правда, що по при головне корито покладені були на кобилях дошки, щоби вигідніше було ходити, але в разі як би вихиблася сокира з дерева, дошка не могла б була вратувати робітника.

Отож коли Микола вернув назад на Людвіківку, місце двох арештованих Італіянів було опоржене.

— Пане директор, — сказав Микола входячи до фабричної канцелярії, — ось я знов у вас і прошу о роботу.

— О роботу? — проворкотів директор. — Еге, добре. Ось ту при спусті є робота, хочеш?

— При спусті? — проикав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринські денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на него від тої думки, але виходу не було. Тай впрочім о що ему тепер дбати?...

— Добре, пане директор! — сказав він, — піду на спуст, дійся воля божа!

— Що, підеш? — сказав директор і глянув на него здивований. Він сам тепер немов налякався Миколової смілости.

— Так, піду! — сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла товпа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола зі своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гойканє робітників, цюканє топорів та хряск падучих дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим, міцним топорищем і замахнувши нею понад головою зарубав що сили в грубший кінець ботюка.

— Ану, в ім'я боже! Далі!...

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при помочи других робітників трунув з місця.

— Поволи! Поволи! — кричали з долини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливші відвертали очі, не можучи знести виду того чоловіка, ступаючого мов по нитці між життям а смертю.

— Боже, ратуй его! — шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде? — шептав директор.

А Микола йшов. Він очима впився в ботюк і в блискучу сокиру, котра мов великий зуб якогось лютого звіря впилася в біле, блискуче тіло ботюка. По за сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лишень здавалося ему, що се він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очі від него, так туй его смерть.

Але що се?... Чи рука его дрожить? Чи сокира захоїталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира за слабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися і поправити єї, але щось немов перло его далі. Він глянув у низ, у пропасть, і в тій хвили в голові ему закрутилося, в очех почорніло і одно-однісіньке слово вирвалося з его уст:

— Боже!

Оден-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвили з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і долів головою повалився в пропасть. Зараз на першій острій обриві голова его розпирелася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоть знали, що для бідного Миколи нема вже ратунку.

Его поховали за Свічею у стіп високої гори. Зелена, мохом і полевіми квітами поросла поляна, з двох боків окружена рікою, але вистирчаюча над нею так високо, що вода ніколи єї не заливає, містить у собі его тіло. Свіча прискає і реве побіч, немов у безсильній злости за свою жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зазуля, мов би питалася: „Хто ту? Хто ту?“ А чирик у високім зілю протяжно віддзвонює: „Нещасливий! Нещасливий!“ Тільки сердита, пи-

сана сойка на самотній смереці дразнить: „Сам собі винен! Еге! еге!...“

Львів 20 грудня 1880.

С л и м а к.

Було се давно, літ тому звиж двадцять, коли на дорозі ведучій з Дрогобича до Борислава, здибалися одної літної днини два молоді люде. Не знаю, чи могли де бути два парубчаки, майже однаких літ, а так неподібні до себе вдачею і зверхною подобою. Оден високий, крешкий і вродливий, нісся просто і лехко, всіхався часто і часто затягав веселих пісень; его вбога, але чиста їдїж і столярське знаряде в мішку на плечех говорили від разу, що се столярський челядник, котрий їде шукати зарїбку в Бориславі, що від недавна зачав оживлюватися і стягати до себе чим раз більше робучого і промислового люду. Другий вандрівник був то мізерненький, скулений і обшарпаний жидок майже з старечим, без виразу лицем, маломовний і немов сумовитий. Его худі ноги ледво здужали додержати кроку з здоровим столярем, а маленькі запалі оченята неспокоїно бігали в ямках, немов злякалися чогось та хотїли денебудь сховатися. І він їшов до Борислава шукати щастя, але не піс з собою ніякого знарядя, ніякого способу до зарїбку.

— А з чогож ти Юдко гадаєш жити в Бориславі? — питає столяр.

— З чого Бог дасть, — відповідає боязно скулений Юдка.

— Та то ніби так, усе в божих руках — відповідає столяр, — але бо у нас кажуть: „Бога взивай, а рук прикладай.“

— У нас так не кажуть — відповів коротко Юдка.

— А якже у вас кажуть? Рад би я знати!

— У нас кажуть: хто на Бога здається, тому Бог не дасть пропасти.

— Ха, ха, ха! — зареготався столяр і махнув своїми дужими руками. — Най-но би я стрібував не робити з місяць, чи Бог би зліз з неба та нагодував мене!

— Не говори так, Слимаку, не гніви Бога!

— Я Бога гнівити не хочу, але Бог же чень не на дурно дав чоловікови свою поміч!

І він знов розмахнув дужими руками, немов збираючись ними розбивати скали.

— Як Бог схоче, то й твої руки не допоможуть, Слимаку!

— Хіба міні повіднадають, а тогди й я не хочу жити!

— І здорові будуть і не допоможуть!

— О, сего не буде!

— Побачимо!

— Ну, ну, побачимо!

Оба товариші за час тої розмови йшли самотною дорогою через поля. До Борислава було ще з пів милі. Сонце стояло з полудня і жарило немилосердно. Сликави давно вже хотілося пити, а й Юдка від давна час за часом жалібно позирав на вузлик у Сликака за плечима, з котрого долітав его запах хліба і сира. Він сам не мав при собі ані кусника хліба, ані одного крайцаря.

Аж ось Сликак скрутив із звичайної дороги в бік шід стрімкий, зеувистий горб. Юдка став на скруті.

— А ти Сликаку куди?

— Ади от ту керничка, хочу води напиться.

— А може й спочити троха?

— Ну, певно! Сонічко пече мов огнем пражить, а до Борислава ще й так зайдемо завчасу.

— Най буде й так.

Посідали коло жерела. Сликак напився води, виняв хліб і сир з вузлика, а видячи, що Юдка не має свого нічого, запросив і его.

— Але може тобі не вільно, бо тrefне?

— Е, — сказав Юдка, — наш закон у крайній потрібі поxваляє йісти й тrefне.

— А так, звичайно, не дозволяє?

— Ні, не дозволяє.

— Ну, то добрий ваш закон, що єго можна як до потреби натягати так як швець шкіру натягає.

— Не кажи так, Слимаку, гріх так казати. Наш закон так само від Бога, як ваш закон, — сказав якось боязко Юдка.

Пополуднували — і далі. Ось уже й Борислав. Хоть доси йшли все сухою землею, хоть дощу не було вже майже від тижня, то прецінь у Бориславі на всіх вуличках було глибоке і грузке болото. Жиди, парубки, річники, вози і тачки снувалися довкола. Гамір, співи, крики та п'яні проклятя не вгавали й на хвилю.

— Куди ж ти тепер, Юдко?

— Піду де шукати місця. А ти куди?

— Я ту замовлений до одної будови, онту, видиш? Маю там робити двері, футрини і всю столярську роботу. Ну, бувай здоров!

— Бувай здоров, Слимаку! А знаєш що? Як би тобі коли було чого треба, а я би міг, — знаєш, я не такий жид, прийди до мене! Я тобі не забуду!

— Я до тебе? Ха, ха, ха! — зареготався Слимак. — А щож ти міні поможеш, коли ти сам голий!

— Хто знає, Слимаку, хто знає, що кому Бог судив. Ще раз кажу, приходи, Юдка тобі не забуде!

І розійшлись.

II.

Минуло десять літ. При головній бориславській вулиці іно що отворився новий шинок. Шинок стояв на розі двох вулиць у дуже добрім місці, хоть майже локоть низше від рівня вулиці, так що до дверей треба було східцями сходити в долину. Робітники день і ніч заповнювали обширну, брудну і вохку шинківню; співи, крики та сварки не втихали там ніколи і глухим клетом неслися на Борислав крізь вічно отворені вікна. Над дверми шинку прибита була таблиця, помальована на чорно, а на ній огнисто-червоними буквами було виписано. „Bier-und Branntwein-Ausschank des Judas Maultrommel“. А в шинку помеже п'яними робітниками звивався, мов дискор, скулений, хоть і не дуже

то мізерний жидок; то був Юдка. А за шинквасом стояла гідка як ніч, але багато вбрана жидівка, звичайно з одним або з двома дітьми на руках; то була єго жінка.

Вечір. Юрбами висипали робітники з роботи і розсипалися хто куди, а найбільша часть по шинках. У Юдки повно як набито. Але що се за сумний, похнюплений, нужденний чоловік протискаєся крізь товпу до шинквасу? Єго лице, бліде і зіссане, свідчить о перебутій слабости. В руках у него дві кулі, котрими підпираєся, безпомочно волочучи хорі, вихудлі ноги. Ось він з тяжкою бідою доперся до шинквасу, став і обзираєся.

— Чого вам треба? — спитала жидівка.

— Юдки.

— Юдки? А на що вам Юдки? Хочете горівки, то я вам дам і сама. А на борг, то й Юдка не дасть.

— Ні, я не хочу горівки, я би хотів поговорити з Юдкою.

— Поговорити? — спитала протягло жидівка і з погордою змірила очима того нужденного, обдертого пройдисвіта. — Що ви єму маєте сказати? Скажіть міні, то я єму скажу,

— Ні, я би хотів єму самому. А ось і він! — І обдертий пройдисвіт обернувся до Юдки, що саме протисся до шинквасу зо склянками та чарками в обох руках.

— Der Goj will schmissen mit dir*) -- сказала жидівка Юдці. Той обернувся і хвилю глядів на обдертого пройдисвіта, але очевидно не міг єго пізнати.

— Ви хотіли зі мною говорити? Ну, говоріть, чого хочете?

— Ви не пізнаєте мене, Юдко?

— Ні, не можу якось, — сказав Юдка, ще раз зирнувши на него.

— Правда, не нині то діялося, як ми оба, ще молодші, вандрували до Борислава, тямите?

— А, Слимак! О, що то з мене за забудько! Як же не тямити! Ну, що чувати, Слимаку?

— Зле чувати, Юдко. Коло мене біда.

*) Сей чоловік хоче говорити з тобою.

— Коло мене добре, Богу дякувати, — відказав Юдка.

— Виджу, виджу, — сказав сумно Слимак, хитаючи головою.

— Знаєте що, Слимаку, я тепер не маю часу говорити з вами. Сядьте собі ту на лавку, так... *Mal'ky, gib ejm a güt Bromfen, ün an Umbassen, hörst dü mesh?**) А відтак, як буде вільнійше, то побалакаємо. Добре?

— Та добре, — сказав Слимак і сів у куті коло шинквасу.

Вже було геть по півночі, коли в шинку на тільки зрідло людей і втихомирилося, що Юдка міг мати хвилю вільнішого часу. Він збудив Слимака, що за той час серед гамору і задухи спав на лавці.

— Ну, Слимаку, повідай, що там у тебе чувати?

— Видите що, — сказав неохітно Слимак. — От чого я доробився за десять літ! Жінка розпилася і вмерла, перевела все, що я мав. Мене самого вергло в слабість, ноги відняло. Що тепер діяти? До столярської роботи не приймають, там треба стояти, бігати, а я не годен. До ями також годі. Що діяти? Руки здорові, а приходитьсь відай гинути живцем.

— А видиш, Слимаку, чи я тобі не казав, що Бога не треба вчити, як має чоловіка карати. У Бога на все спосіб є.

— Ой виджу вже! — зітхнув Слимак. — Кілько я перетерпів за ті літа, Боже єдиний! Ади, сивію!

— Ну, а щож тепер буде?

— Або я знаю, що буде. Я прийшов до вас Юдко. Знаєте, ви тогди казали: прийди! Доки я міг заробити, то гадаю собі: зароблю. А тепер годі. Тай то, видите, не так, щоби зовсім годі: руки здорові і все, а тільки ноги, от біда!

— Та що я вам пораджу на ноги?

— Е, вже міні на ноги ніхто не порадить, хіба рискаль та лопата, — сказав з жалібним усміхом Слимак. — Але може би ви винайшли для мене яку роботу.

— Роботу? Гм?... — сказав Юдка і задумався.

*) Малко, дай єму доброї горівки і закуску, чуєш?

— Для тебе роботу? То трудно, небоже Слимаку! Але що робити, обіцяв чоловік, то треба якось погадати. Ну, знаєш, Слимаку, лягай собі ту на лавочку. *Mal'ky, gib ejm a schmutzig Łaŋech ün'ter'n Kopp**). Переночуй, а завтра будемо видіти!

С таким словом Юдка пішов спати, а Слимак зітхнувши і помолившись до Бога, ляг на лавку, звинувши під голову брудну верету, котру принесла ему жидівка, і швидко також заснув.

На другий день рано Юдка довго нараджувався зі своєю Малкою, бігав десь кудись по сусідах, а далі коло полудня закликав Слика до своєї спальні, заваленої перинами і майже зовсім темної.

— Знаєш що, Слика, є для тебе робота.

— Яка?

— Лехка робота, столярська. У тебе є деяке начинє?

— Та щось там є: пара гіблів, сверлик і топір.

— Ну добре. Сверлик можеш продати, сверлика не треба. Треба тільки гібля, сокири та пилки.

— А щож то за робота тільки з гіблем, сокирою та пилкою?

— Лехка робота, Слика. Будеш стругав ручки до корбів та млинків, листовки, кілки, знаєш такі дрібниці. Навіть варстату не треба, можна на віснім стільци; будеш собі сидіти тай усе свою роботу робити.

— А по чому? Що заплатите?

— Заплатите, Слика? За що ту платити? Слухай, що я тобі скажу! Ти хати не маєш, правда?

— Не маю.

— Ну, я тобі дам хату, ось ту на подвір'ю. Тихо тобі буде, спокійно, лише сиди та роби. Чуєш? А йісти також дістанеш і гіблівки твої; розумієся, гіблівки! груба тріска до мене. Ну, а шматє може є яке у тебе, га?

— Та щось там є.

— Ну, то добре. Як буде треба, то й то найдеся. Верету дам на постіль, ну та й дві пачки тютюну на тиждень, тай що суботи дві порції горівки. Пристаєш, Слика?

*) Малко, дай ему брудну верету під голову.

— Та що робити, най і так буде, — сказав по-
нуро Слимак і похилив голову с таким сумним вира-
зом, немов схилив її в якесь важке ярмо, з котрого
вже ніяка сила не в стані його видобути.

III.

Знов минуло десять літ. Приїзд цісаря літом 1880
р. згромадив до Борислава тисячі народа з усеї під-
гірської околиці. Пішов і я. Ранком погода була пре-
хороша; весело гуторячи йшов я з громадкою знайо-
мих селян, любуючися чудовими околицями та густими
вівсяними копами, що мов зізди на небі виднілися
кругом по полях. Однакож недалеко Борислава захо-
пив нас дощ, густий та проймаючий, так що дійшовши
до Борислава, всі ми промокли до нитки, а особливо
я дрожав від холоду, вибравшись у дорогу в одній
тільки літній блюзі з сірого полотна. Звісна річ затим,
що в таких немилих обставинах зовсім не до душі
міні було задивлюватися на вінці, тріумфальні брами
з написами, тисячі хоруговок та тисячі празнично при-
строєних жидів, що помимо слоти густо снувалися по
вулиці, гордо всміхаючися та раз у раз нарікаючи на
Бога, що поспеував їм „їїх свято“, котре їй так бо-
гато коштує. Я і мої товариші не довго швендалися
по болотнистих улицах; холод і дощ спонукав нас жи-
во шукати сухого притуловища. Ми вступили до пер-
шого шинку, туй таки за тріумфальною брамою. То
був шинок Юдки Маультроммеля.

Погана як ніч, поморщена вже жидівка стояла
за шинквасом, хоть нині задля празнику нікого окрім
нас не було в шинку. А по шинку походжував підій-
шлий уже жид з гарним животиком, у атласовій бе-
кеші, переперезаній святочним шовковим поясом, з ви-
дрянім „штрамеле“ на голові. На єго гладкім, блиску-
чім, хоть жовтім лиці виднівся супокій і вдоволенє.
То був Юдка.

Я ogrівся троха і вийшов на подвірє. До него
зі всіх боків припирали сліпі стіни сусідніх домів та
шоп, поліплені жовтою глиною. Се була немов велика

клітка, брудна, занедбана, гнила і вонюча над усякий опис. На середині стояла велика купа сміття і всяких олітків. На право по при вугло шинку був вузьенький прохід на вулицю, і тудиж текла з під сусідніх окапів потоком вода на низьке, мов яма, подвір'є. Але на другім кінці вихід єї був по часті затамований. Там, приперта до сліпої стіни якогось довжезного будинку, стояла нужденна не то шона, не то буда, з прогнилим дахом і чорними неполіпленими, в многих місцях дірковими стінами. Меже шинком а будою була тільки вузьенька протока для води, але напливаючий потік не міг у ній зміститися і заляв майже цілу половину подвір'я широким ставком болотяної, бурої води. Особливо коло буди, яко найнижше лежачого місця на цілім подвір'ю, згромадилося найбільше води і чималий потік лаявся крізь шпари в полупаних дверех і по під прогнилим порогом до середини. Одно вузьеньке віконце є повибиваними з давен давна шибамі ціле заліплене було пожовклим від сонця і дощу папером. У буді було тихо, як у гробі. Дощ не то що не переставав, але змагався. З вулиці долітали в сю кліть глухі крики і гамори, але ні оден слід на тім відразливим подвір'ю не показував, що нині в Бориславі свято, що вся та оселя прибралася нині в празничний стрій, щоби повитати найдостойнішого гостя. Сіра, гнила і мерзка буденність царювала ту зовсім спокійно і ненарушимо.

Хвилю стояв я під піддашем, роззираючися довкола, коли в тім з правого боку вузьким пролазом протиснулася невеличка, може осьмилітна дівчина і несміло, питаючими очима глянула на мене.

— Чого тобі, дитинко? — спитав я.

— Я ту прийшла до діда.

— До якого діда?

— А от ту, — вона показала нужденну буду — ту дід Слимак. Я его так називаю дідом. Я прийшла подивитися на него. Не знаєте, чи він є?

— Не знаю дитинко. А він виходить куди?

— Та не виходить. Але дід казав позавчора, як я була в него, що его Юдка хоче викинути.

— Викинути? А то чому?

— Ба, видите, бо дід уже старий, не може робити.

— А що ж ту той дід робить?

— Та от так : ручки до корбів, листовки, кілочки. Від коли тямлю, то він усе то робить ; мамуня казали, що вже щось десять літ.

— А ти від позавчора не була в него?

— Та не була, бо мої мамуня також були слабі, то мусіла коло них сидіти. Аж нині їм стало троха лекше, то я випросилася до діда. І мамуня самі казали, абим ішла, може дідови треба що принести або що, бо дід слабий на ноги і не може вийти. А як не треба нічого, то щобим зараз вертала

— Ну добре, то йди та подивися.

Дівчина пустилася йти, але спинилася, побачивши величезну калюжу перед дверми.

— Ой-ой-ой, як ту перейти? Адить, яка вода, як Дунай!

— Постій, я тебе перенесу, — сказав я, і взявши дівчину на руки ступив у калюжу. Бродячи мало що не по коліна, я дійшов до дверець і отворив їх. Дивний і страшний вид показався нашим очом. Буда вся стояла в воді. Кругом чорні, голі стіни, крізь котрі де-не-де проблискувало буре денне світло. Коло дверей старий вісний столець, на нім гибель, пилка, топір і купа недоструганих кусників дощок. А в куті, також майже зовсім у воді, купа трісок гиблів, перегнилих на гній, накладених високо верства на верству, а на тій купі, заритий у той гній до половини і ледво покритий старими, чорними шматами, лежав чоловік, синій як боз, сухий як скіпа, з виразом страшного болю і якогось жалю на поморщенім лиці. Се був Слимак, а правду кажучи, тільки труп Слика!... Морозом повіяло на мене. Десять літ у таких пеклі! І ту жив чоловік! — тремтіли уривані думки в моїй голові. А дівчина тимчасом кинулася будити діда, а побачивши, що дід зимний і задубілий і такий якийсь страшний, скрикнула голосно і кинулася на двір. Вибрів і я за нею. Однак крик дівчини не звабив нікого до холодного трупа. В тій самій хвили густо збиті громади народа підняли на вулиці оглушаючий крик:

— Віват! Най же наш тато! Най же!

Се був знак, що найдостойніший гість находився в вулицях Борислава.

Небо випогодилося, пошарпало бурі хмари і скинуло їх із себе в кут, немов нужденні жебрацькі лахмани, щоби натомісць показати свою блакитну, празничну одежу.

— Віват! віват! — гомоніло по всім Бориславі, гомоніло з тисячних уст, а дід Слимак за той час німо, понуро, з болізним видом лежав у своїм гнилім берлозі, в тій гидкій шкаралуци, в котру заперла его людська захланність і з котрої увільнила его тільки остатня приятелька — смерть.

Львів, у січні 1881.

ДОБРИЙ ЗАРОБОК.

Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки, всего-на-всього одна хатина, тай то стара. А ту жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене — оден чотирнадцяти а другий дванадцяти літ — настушать у добрих людей, тай за то мають йїду і одежину яку таку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене старого який заробок? От підудесь-колись до близького зрубу, наріжу березини та піпнаю мітовки через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по звязкови на плечі, тай на торг до Дрогобича. Не великий то з того й заробок, по три, чотири крейцарі за мітлу, а панови заплати за пруте, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити.

Тай що за жите наше! Бульба та борщ, часом деякі крупи, тай хлібець, який лучиться: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за то Богу дякувати. Ще як літо, то пів біди біда. Чоловік дещо заробить у богатшого: ту ройів у пасіці припилюєш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні,

то з саком підеш у потік, рибу деяку зймаєш, або досвітками губ деяких з ліса наднесеш, — ну, а в зимі всего того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а нераз то й голодом дебелиємо. От як то бідні халупники!

Ну, видите, а ще найшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістодіто: за богато, діду, у тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Тай всипав такого, що Господи, твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли звязані до купи несу на дручку на плечох, іду тай роззираюся довкола, чи не киває хто на мене, або чи не кличе де жидівка: „Чоловіче, чоловіче, а по чому мітли?“ — А ту народу довкола, — звичайне, торгова днина. Зиркаю я доокола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий як сова, а очі у него сірі та недобрі, як у жаби. Іде та все на мене поглинує. Я став, гадаю, може чого хоче, а він нічого, став і собі тай дивиться в другий бік, ніби то єму про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Міні якось зробилося недобре. — Пек тобі бідо! — гадаю собі, — що то таке? — Аж ту жидівка з боку кричить:

— Чоловіче, чоловіче, по чому мітли?

— По пять, — кажу,

— Ни, як по пять? Нате вам три.

— Давай чотири!

— Ні, три.

— Ні, чотири.

Сторгували ми за півчетверта крейцаря. Я свою вязанку з плечей, розвязую собі спокійно, даю жидівці мітлу, — аж ту й горбатий панок за мною.

— По чому мітовки продаєте? — питає мене.

— По пять крейцарів, паночку, — кажу. — Купіть, мітли добрі.

Він узяв одну, потрібував...

— Так, так, — каже, — нема що й казати, добрі. А ви відки?

— З Манастирця.

— Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

— Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.

— Ага, ага, що понеділка! А багато так у оден понеділок продасте?

— А, як ся трафить, паночку, часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

— Гм, то ви й з жінкою! Обое, значить, по отакому звязкови виносите?

— Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і по більшому.

— Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

— Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продаєся йїх менше, то менше й роблю. А в осени та в зимі, то більше того товару йде.

— Так, так, розумієся! Бо то, видите, я ліверант до цісарських магазинів, то міні би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити міні сто мітел?

Я поміркував троха тай кажу: — Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От ту, — каже пан, тай показав на оден дім. — Але памятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А по чому, кажете, одна?

— Та вже як пан тільки беруть на гурт, то я спущу танше, по чотири.

— Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по пять!

— Бог най панови дасть здоровечко!

— Ну, ну, бувайте здорові! А памятайте, віднині за тиждень приходіть!

Тай з тим словом панок поштільгукав собі кудись, а я лишився. — От то, гадаю собі, — якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму міглів замовляє! Таже то ціла пятка буде, Господи! А я, прости Господи гріха, вже й зачав був зле помишліне на него мати, як він отак за мною стежував. Ну, дай єму Господи вік довгий! Прецінь хоть раз міні добрий заробок трафився!

Швидко я кинувся за своєю старою. Попродали ми свій товар, чи й не попродали, купили соли, сірників, чого там іще нам було треба, тай до дому. Ка-

жу я старій, що от так і так, заробок добрий лучився, буде за що і податок заплатити, ще й для неї на зиму підшите буде. Вона й собіж зраділа.

— Треба буде — каже — взятися обойм, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи. То я вже своє все відложу!

Добре. Отак гуторячи поспішали ми трохи що не підбігцем до дому, щоби, бачите часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обое, як до горячого борщу. Прутя наносили цілу стиргу, — фабрика в хаті! Я гилі обламую, вона листе обчімхує, аж йій шкіра з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолію, складаю, вяжу, держакі стружу — кінить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова і в звязки по пять-двадцять повязана. Так уже й приладжено, що кожде з нас бере по два такі звязки на перебесаги: через плече ушовка, оден звязок на груди, а другий на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дручки в руки, звязки на себе — чеши до міста! Спека така, що крий Мати божя. З нас цюрком потіллються, в горлі пересохло, ну, але що робити! Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі жида на нас очі повивалявали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі звязки ніс.

— Слухайте, чоловіче, — посмішковуються з нас, — де ви коні продали, що самі фіру прутя двигаєте?

— Чоловіче, чоловіче, — кричать другі, — а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледви дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав Бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок тай телевх оберемками на землю, а самі мов неживі попадали на ті оберемки тай відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж ту вікно скрип, наш панище визирає.

— Ага, — каже, — то ви, чловечку?

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвили вийшов.

— Ну щож ви, принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте що, я їх тепер не потребую, возьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу, або й можете їх попродаати... А міні як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам отсей квіток, покажете війтови, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як, — кажу я. — То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні, не беру, — каже він лагідненько, — бо міні тепер не треба. Але ви не бійтеся, я о вас не забуду. Ось вам той квіток, на те!

— На що міні вашого квітка? Що я з ним ізроблю?

— Возьміть, возьміть, — каже він. — А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з Богом!

А вже, правду кажучи, хотів поставитися до него з язиком, але він обернувся тай шусть назад до хати. Ми зісталися мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли тай пішли на торг, щоби хоть що-то розпродати.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт. — Що за біда? — гадаю собі. Прихожу, а війт смієся тай каже:

— Ну, діду Паньку (мене всі зовуть дідом, хоть я не такий то ще й старий), маєш благовісника.

— Якого благовісника? — кажу тай дивуюся.

— А от якого, ади! — тай виняв наіір, той самий, що міні той пан оногди давав, розвернув єго тай став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів крім свого власного імя.

— Ба та що ту таке сказано? — питаю.

— Сказано, діду, що ти великий богач, по сто міглів що тиждня продаєш, гроші лопатою загібаєш, тай велено поставити тобі отсю пявку.

— Яку пявку? — питаю я вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не поза-

ступало! Аджеж не для мене, а для тебе! Маєш платити по при домовий ще й заробкового податку пять ринських річно.

— Пять ринських річно? Господи! Ба, та за що?

— За мітли! Чуеш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що пятьдесят літ на однім місці стовпом стояв. Так як бим чемериці найівся.

— Пане вуйці, — кажу згоді, — я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що міні зробіте? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледви пять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше се знати! — каже війт. — Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника вишлю.

— Овва, шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що найде.

— Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув, мов підрізаний.

— А видиш, — каже війт. — Ну що, будеш платити?

— Буду, — кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки. Я не платив ані крейцаря. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися у лози, мов від Татар, а хату замикали. То ті здекутники придуть, поковтають, покленуть, тай потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люде відпросили. Але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанції на мні назбиралося щось на двадцять ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцітацію. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого се не поможе. Ну, тай що? Назначили ліцітацію, отаксували все моє добро на круглих двадцять ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... „хто да венци?“ — еге, коли бо ніхто й тільки не дає. Десять... дванадцять... ледво на пятнад-

цять ринських витягли, тай за то й продали. А я в сміх, тай кажу до вїйта:

— А видите, таки я вас іздузив! Хіба я вам не казав, що голого не обїдresh!

А вїйт до мене: — Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив жид Йойна на хлїв для телят, а ми з бабою, як видите, в комірство пішли. Знов по старому жиємо, доки Бог віку продовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю, тай якось своїм світом торочимо і без аркушка.

Львів, у лютім 1881.

Хлопська комісія.

I.

Е, що то ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!... По місті тротоарами ходять та ходаки висмикують²⁾ — велика штука! А зловять хатраки,³⁾ то також що? Заведуть на дідівню,⁴⁾ вдарять там чи й не вдарять, тай по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже по за плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би оттакому лехкевичови в єї руки дістатися! почувби, по чому перець.

Я про себе не кажу. Були такі, що ще гіршу саламаху коштували. Але й я також зазнав єї. Ну що, така вже, видно, чоловікови дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке жите. От уже отсе двадцятий рік у криміналі сиджу,

¹⁾ В злодійськїм жаргоні хлопець, злодій. ²⁾ Портмоне з кішенів витягають, т. є. крадуть. ³⁾ Поліціянти. ⁴⁾ Вартівня поліційна.

а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов буду мусів до свого — по чужих коморах шарити. Так таки мушу, бо щож буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одно й остаєсь, що бухацька⁵⁾ кумпанія. А се також бистрий кінь — день пойдеш, а за хвилю впадеш, тай знов сюди. Тай ще то ту, то не найгірше. Приходилося нераз і солоно й терпко, а особливо, як чоловік хлопам у руки попадеся. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не допоможе.

От я раз так у однім селі — вже в котрім і де, то на що вам знати? — досить, опорядив там одного богача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Оден з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що лекше винести, поділилися тай у ноги! Ба, кинулися хлопн, наскочили на слід — уже як там і куди, то вам також ні на що не здається знати — досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звожували ще овес, починали конати картох. Народу по полю не много. Погода, сонічко ще припікає. Міні звязали руки назад, три йїх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай Боже!

— Дай Боже!

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би єму дати памятку, — каже оден соляр.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може позволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої сміючись.

Соляр, самий від задного воза, та до мене.

— Ану-ко, паничу, стань!

⁵⁾ Злодійська.

Стаю. Він підкотив міні сподні повиш коліна і пошідв'язував їх мотузочками по над колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав тай пустив мене наперед себе по при фіру. Ледво я зробив пару кроків, аж ту немов гадина впилася нараз у обі мої ноги. Соляр що моци швякнув мене батогом по ногах, так що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце! — крикнув соляр, тай зарего-
тався, і всі з ним. Дротований шнур та ще й вузлами по-
навязуваний де діткнувся тіла, то мов ножем!... А ву-
зли мов п'явки повпивалися в мясо... Я живо далі по
при другий віз, — другий соляр то само. Я по при
третій — той то само. Шість їх було, і поки я ми-
нув усі вози, то мої ноги були порізані мов ножами, а
кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярів,
дизнався відтак, з якого то вони села такі чемні виве-
лися, то вже я й їм пригадався!... А мої господарі в
регит, та похваляють солярів, що на який то вони спо-
сіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо обходитися!
— нахваляється оден. — Видите, злого ему нічого не
станеся, а пам'ятку буде мав. Ха, ха, ха, ха!...

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли
до села. Ведуть мене до війта. Приходимо, нема дома,
в поле поїхав. Тільки війтиха щось там по сінех кру-
титься. Глигнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники,
— де би ту его намістити?

— Або я знаю, де? Містить де хочете, щоби
лиш не ту. На що міні клопоту?

А я стою та аж очима благаю, щоби змилува-
лася... Бо вже то я знав, що коли не у війта, то нчу-
вати міні у того, у кого я гостив. Ну, а там то вже
певно добра міні не буде.

Тимчасом вість по селі пішла: привели злодія!
Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на
оборі, дивляться, одні клинуть, другі грозять, треті

так собі стоять. Аж тут і мій господар, той що у него пропажа, протискаєся, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний як кат. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знатися.

Я нічого.

— Куме, — каже до одного з тих, що мене привели, — ведіть єго до мене, там найбезпечнійше. Я вже єго припилюю.

— Певно, що там єго ведіть, там найбезпечнійше, — сказала війтиха стоячи в дверох. — А скоро мій прийде, то вже я єму скажу, то він там навідаєся.

Повели мене. А мій газда іде передом, та аж хрумкає з зайілости. Далі повернув ід плотови і вилонив колік.

— Сюда єго! — крикнув повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив по при него, він замахнувся на мене. Було би певно туй на місці по мні, як би не були єго задержали.

— Ні, куме, — сказав оден, — так не можна! Забете, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він. — За такого опришка? Таж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я єго пострашу так, що буде до суду-віку дрова! — крикнув газда і зблизившись до мене, вдарив мене кулаком меже очі. Я пирснув на землю, мов сніп, пільма заступила очі, пам'ять моя покинула...

III.

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на присі, сорочка на мні вся мокра: видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гуторять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник! — почувся гомін.

Оден кинувся отворити лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В рукавах черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А видиш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику, — осмілюся я, — позов'яте, щоби я за той час у вас перебув.

— О, о, о, — скрикнув війт, — не можна, любенький, не мож у мене! Ту кум Матій кривди тобі не зробить, не бійся, припильнує тебе добре. Побудь ту, синочку, деньок-другий, поки до неділі, то вже кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Се був четвер; значить, два дні ще, — подумав я собі. Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю, — каже війт.

Я встав.

— Ходи сюда.

Я вийшов на серед обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на него.

— Ну, щож, любенький, не чуєш, що кажу? Кладися! Я начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, нате вам отсю черешеньку та дайте ему те, що ему після права належить! — сказав війт, і відрахувавши п'ять забрався до відходу. — А ви, куме Матію, пильнуйте его і вважайте, щоби ему нічого не сталося. Громада мусить его додати до суду живого... Памятайте, щоби живий був! — сказав він усміхаючись і кладучи натиск на те слово „живий“. — Я ту завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюхи, вже й зовсім стемніло. Матій стояв з боку, як кат над ду-

шею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? —
цідив він крізь зуби, держачи за ланцюх, котрим я
був скований за руки й ноги. В одній хвили він шар-
пнув ланцюхом і я повалився горілиць і вдарив голо-
вою о землю.

— Ов, ти, бачу, паний! — реготався він. — А
я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печи огонь горів. Жінка снувалася по хаті,
вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарє-
ва мати. Обі жінки були бліді і тремтіли побачивши
мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене,
а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кнець
стола, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався і
grimнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я его не пущу живого! Най буде, що
буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї
хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода
повернулася. А ти би хотів такий гріх на душу брати!
Бійся Бога!

— А він боявся Бога, коли підкопувався до
комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з
Богом рахуєся!

— Ні, я ему допоможу. Я ему насамперед усі
кости порохую. Ходи-но, паничу, сюда!

І він знов ухопив мене за ланцюх, підняв з лавки
і grimнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на
груди, скрутив ланцюх до купи, так що я скулився в
каблук, аж крижі затріщали. В очах міні потемніло.
Я ще тільки побачив, як він замахувався чоботом до
мойого лица. Відтак почув я біль у груди, в крижах,
у боці, а відтак нічого не стало..

VI.

Я знов очунився. В печи потасала грань, впрочім
у хаті темно і тихо. Я під лавою, скручений у двоє,

як слимак. Рушаюся — биль страшенний. Кожда кісточка, кожде місце.. В горлі пересохло, палить. Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилькотячи невиразно. Бачу, жовте поморщене лице нахилюєсь надомною; дрожача, холодна рука пересувається по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!... Води!... простогнав я.

Бабуся подала міні води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь!... шептала баба. — Бідний ти, небоже, бідний, але щож я тобі пораджу?

— Біг заплать вам! — прошептав я.

Двері скрипнули. Стара щезла як тінь, а коли війшов газда, вона вже кахикала на печи.

— А що, не обзивався злодій? — запитав він.

— Ні, синочку.

-- Тьфу до дідька! Ще як мара крénне, то готова й на правду біда бути.

В мене аж троха дух вступив. От, гадаю собі, чень змилюєся та полекшить, попустить ланцюха. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печи тай ляг спати.

— Все одно, — ще лиш тото чую, — як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай его чорт бере!...

Цілу ту ніч я ані ока не зажмури́в. Що я витерпів за тих кілька годин, того певно було б міні по троха стало і на десять літ. Вжем гадав, що може кров мене залле і просив ем Бога, щоби післав міні смерть. Але де там! Іншому би, щасливішому, може було б і сповнилося те, але не міні. Та вже чи сяк, чи так, а тота ніч була може найтяжша і найдовша в моїм житю. Ще як би тота баба не була міні дала води напиться, то бим був певно не витримав. Та відай на то воно вже йшло, щобим витримав!.

VI.

Розвиднілося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує — дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш? — крикнув. — Ну, проси Бога, що тя ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що тя чекає. Щоби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою і заклекаче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, тай таки на моїм стало!

Витягнув мене з під лави, розкрутив ланцюх — а! Господи тобі слава! В крижах полекшало, світ якийсь мов не той зробився. Але на ноги стати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудех коле, як дихаю. Далі в хаті за-топили, дим пішов клубами по під стріху, міні в очи. Заплакався я, закашлявся, — мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи по при мене не видержав, щоб не парнути мене через-голову воловодом. Ба, чую, збираєся в поле з плугом, покладати під жито. Вже я троха утішився. Не буде, гадаю, мого ката хоть через день.

Аж ту чую — гомін. Дивлюся, вїйт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхаєся.

— А що, рибонько, добре тебе ту заходили?

Я ледво дишу, а весь у крові.

— Щож, не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... вїйте — простогнав я, — другу... таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько? — осміхався вїйт. — Ні, не бійся, витримаєш. Такі як ти вміють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі у мене належиться?

Я видивився на него.

— Ов, непамятущий же ти, голубчику! Ану-ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на сніданє п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, нате вам отсю черешеньку, та добре єго!

— А ви, куме, — сказав вїйт до мого газди, що саме надійшов, — будете мусіли таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Пойїдете ви, ось кум

присяжний, я, ну, тай арештант.

Значить, завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог вириваєся ему з рук, а він не може его від разу задушити. А я знов оддебелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати у того чоловіка без серця. Тай за що тільки муки? От, по правді сказати, можемо були забрали з на сто ринських, тай з того більша часть ему повернулася. А хлоп був багатий! У него в коморі аби руки добрі, то мож було й не так попастися!...

VII.

— А ту кум присяжний лишиться через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюх та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з під шони витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов ід волам подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе его до хати.

А ту я такий ослаблений, такий болющий, такий голоден, що Господи! А ще на приспі, в тіни, то й холодно якось, хоть сонічко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, тай дивлюся до сіней. Чую, лижками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З Богом святим, най Бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — дещо поснідав, а незадовго жінка принесе міні свій обід.

А про мене й гадки не мають. А ту міні борщик підбиваний так запах, так запах!... Господи, здаєся, рік бим життя дав за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по воли. Аж ту дивлюся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що — каже — небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлепни, занесися! Але живо, щоби той прод не побачив!

— Най вам Бог, бабусю, стократно надгородить! — пробубонів я і взяв мищину. Руки в мене тряслися,

а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я троха напився, аж „ирод“ надходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

— Що, — кринув, — ви ще ту моєю працею злодія годуєте? О, смоли ему горячої!

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щасте, що не трафив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоть бись міні ту мав згинуту з голоду, то певно бим тобі не дав і покоштувати нічого. Рука би міні всохла і Бог би мене не благословив!

— Алеж куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Міні війт казав стерегти его, але годувати злодюгу ніхто мене не всилує. На то нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене ще раз зо всієї сили чоботом копнув мене отту в саму ямку під грудьми. Я як сидів на плиті, так і перевернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух міні захопило, немов би хто горло мотузком перев'язав. А колим пропам'ятався, то вже був на другім місці, змочений водою, а коло мене поралися стара і присяжний. За кожним віддихом у груди кололо страшенно. Бачите, кістка переломалася, так що ще й доси холітаєся.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і зїввши обід, котрий принесли йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара мов та квочка ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — Бог би вам віку продовжив, дайте дечим занестися!

— Колиж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він

пойіхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, поторгувалася троха з господинею і винесла міні другу мисчину борщу, байдицю хліба, каші з молоком, так що я, Богу дякувати, троха підкріпився. Господи — гадаю собі — коби то деяк на вольний світ! Ще бим може тепер найшов на тільки сили, щоби втекти.

Стара винесла собі кужіль на приспу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею дещо говорити, але ліниво. Жара допікала.

— Ей, пане присяжний! — стогну я. — Згляньтеся на мене, такого побитого та замученого! Адить, як ту сонце пече! Позвольте міні пропочити троха онту в stodolі. І так, як господар прийіде, то міні в ночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Вже що той єго сеі ночі накатувався, то нехай Бог боронить! Я не знаю, як сирота витримав.

Присяжний вагувався.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійтеся Бога, та як міні втікати? Я й кроку ступити не можу! Кобим живий до міста дойіхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюх на мні такий тяженький. Коби лиш троха припочити на тоці на соломі.

— Позвольте єму, позвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і верета і кожух, що ним газда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отвориться, то відси буде єго зовсім видно. Тай куди би там єму втікати?

— Ну, про мене, іди та пролежся, — сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, щоби міг сидячи в кождій хвили бачити мене.

— Господи, тобі слава! — погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрився кожухом, — ах, як легко міні зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь відвагу шалену. Лежу горілиць, дивлюся. Перила повні снопів, заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там дістатися — гадаю собі, — а там би вже байка. Продер би причолок, та в долину по стрісі, та в город по за stodолою, а там... міні впрочім і думати не хоті-

лося, що буде „там“, коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на приспі. Як би то я тихенько справився — не вчули би, а поки би похопилися, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залізне путо, котрим скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану, — гадаю собі — стрібувати, чи не дасться ретязь із руки зсунути. Заперся я раз — годі. Ще раз — не йде, хоть не багато й хибує. Е, — гадаю собі, — хоть би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ануж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: зачекати ще! А поки що, треба накрутити перевесел тоненьких із сіна, щоби потому обкрутити ними путо, аби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я єго добру жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, іде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, тай пішов на свою колоду

IX.

— Тепер час! — подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим легше з неї сховзлося залізо. Як попер, так воно й сховзло, хоть аж кости в долони захрустіли. Ну, слава тобі Господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами путо і прив'язав єго до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер би на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз з під кожуха, але так, щоби лежав він так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з під кожуха, я шусть у кут, де я вже з під шопи не видно було, а там горі стіною по долиню на платов. Тяжко було, але страх додав сили, — видрапався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися крокви, по латах, мов по сходах, звішений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька китиць, зу-

бами кусаючи увязки, і тим отвором протисся на двір. Боже, яким милим видався міні світ, колим отак, збитий, змучений, дрожачий, висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов звіздами.

Бовтнувся я в ріку як стояв, і так мене тота вода освіжила, що я духом став на другім березі, переліг через лука, та шусть у лози. Ту я пан! Хто мене ту найде! Аж ту я позволив собі відітхнути. Слухаю — ого, в селі крик, гомін, гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. Еге — гадаю собі, — шукайте тепер вітра в полі!

Шмигнув я лозами та в луги. Де були при сіні люде, там я їх виминав, ховаючись по за копиці. Луги в тих сторонах тягнуться довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже стирти або стоги, — то там пусто зовсім.

Вечеріло. Я страшно змучений, пити хочеся, бо-лить усе тіло. Конче треба десь пропочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим прутем. То я по прутю видрапався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоби зовсім закрила чоловіка, а тото сіно вибране попідпихав долом по під пруте. Тоді до води! Розібрався зовсім, винолокав шмате від крові, обмився сам. Як бисте були тогді виділи моє тіло — ціле сине як боз, а червоних рубців тільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шмате не висохло, а відтак забрався в своє логовище. Високо так, щоби мя ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а міні з моєї крийівки видно далеко-далеко все, як на долони. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по тих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зо своєї нори. То раз я чувся таким слабим, що ніби ні рукою не ворухну, ні

ногою, і вже самовільно ждав смерти, — то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знов розгадувати, що ту діяти далі.

Х.

Щож далі? Перележав я так дві добі, не рушаючись, а далі годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечера, тай далі з крийівки, і, розумієся, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попойів, покріпився, тай ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми его обчистили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на него недобрий, що не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкаматє.

Що вже я відтак нераз перевідувався сторонськими людьми: а що там мій газда порабляє? Сміялися. Кажуть, що з разу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як его обчистили до дрібки, то притих. Усе — кажуть — боїться, щоби его не підналили.

— Дурний, дурний! — кажу я. — Перекажіть ему, що нехай не боїться. Я не такий дурень, як він, щобим крав і зараз штем*) по собі лишав. За підналене кара велика, а пожитку міні нема. Ви ему кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості ему пригадаюся!

У Львові, в лютім 1881.

*) У злодійським жаргоні слід, знак, зрада.

ІСТОРІЯ МОЄЇ СІЧКАРНІ.

(Присвячую щирому другови К. Бандрівському).

Вже як міні надойшло було різати тоту січку на нашій простій, ручній скриньці, то й сказати не можу! Як бувало приходить зима, то чоловік гірше тої січки боїться, ніж у літі косовиці. Довгими зимовими досвітками стій бувало на тоці на морозі, на ліхтарню вважай, щоби нещастя якого не наробити, і різак заправляй що хвиля, і дави та тягни, аж у тобі цюмоги схнуть, поки троха тої січки удусиш. Тай то чи багато є! От, щоби для коней на день вистало; про худобу і гадки не було. І відтак, як подорастали мої хлопці, знов біда. Уробиться тото через день, умотикаєся, де єму в вечір хочєся ставати до скриньки. Ляг би та би спав, не різакон тяг! Так уже я бідував, що, чуєте, аж обридло.

Аж ось чую перечуваю, кажуть люде, що вийшли такі скриньки, що машиною ріжуть січку: і дрібно як мак, і лехко і борзо. Троє люда тою скринькою за день і пятьдесят кірців січки дрібненької уріже! Я зразу і вірити не хотів. Хто би там — гадаю собі — дбав за бідного хлопа, що то єму тота січка так гіренько приходиться, та для него аж машину робив! Відаю я далі, у одного, другого, третього, — та ні, таки правда! Кажуть, що вже є така машина: там і там панотець купив, там знов дідич. Розказують люде, що виділи на власні очі, і не можуть нахвалитися. — А, — погадав я собі, — Господи тобі слава! Вже щобим мав, не дай Боже, послідну

корову продати, а мушу стягнутися на тоту машинуву скриньку! Але де ту єї дістати? В нашім селі ні від кого дізнатися. Панотець з громадою у гніву, що йїх не хоче вибрати на радного, професор такий, що й сам мало що знає, а більше ні в кого й спитати. Відаю я знов поміж людьми на ярмарках, а все поміж чужо-сільними, так щоби в нашім селі ніхто й не знав ні о чім. Бо у нас, видите, нарід дивний, такий, що з чого небудь, тай обсмеє чоловіка. А ту ще — гадаю собі — і сам я не видав, що то за скринька, яка єї вдача; ану як покажеся, що пусте, а я перед людьми оголошуся, буде сміху, що і в девяти водах не вминешя. А ще до того я! Мене від давна люде прозвали „деревланим філософом“ за то, що все бувало, скоро лиш яка вільна хвиля, люблю майструвати дещо. Якусь міні Бог дав лехку руку до майстерства; що очима ввиджу, то руками зроблю. От у крупяра в місті побачив я був корбові жорна, що ними крупи меле; придивився я йїм добре, а відтак як став пишнати у себе дома, як став бўторити, якось я склемезив і собі такі жорна, і підіть-но ви, як мелють славно! І що то з мене не насміялися сусіди за тоті жорна, Господи твоя сила! На село годі було показатися, все питалися: „А що, куме, корбові жорна здорові?“ Такий уже, кажу вам, дивний народ! А про того, ховай Боже, тепер толокою ходять на мої жорна молоти, і не нахваляться. Або і з млинком, тим, що збіже віє... Клемезив я єго щось цілий місяць. Сусіди бувало — в зимі діялось — посходяться до моєї хати, посідають, гуторять і дивляться, як я ті дощечки складаю, розбираю, примірюю, врізую та пристругую — звичайно, чоловік тому не вчений, а так собі, самоучка, без доброї справи, без нічого — тай сміються з мене, а не оден то й прямо скаже: „Повергли би ви того майстроване, пуста вас робота взялася!“ А я нічого, все своє роблю, тай такий млинок зробив, як праву руку. І ті, що сміялися, до мене йдуть збіже віяти. А про то я все у них „деревланий філософ!“

Я то ніби не багато собі роблю з того сміху, але все таки, видите, чоловік не дерево: леда слово незвичайне, леда насміх, а допече до живого. І вже міні той сміх на кінці віку став. Так що я погадав собі:

ні, вже про скриньку нікому не скажу, аж поки не буде в мене, отут на тоці, і поки сам не витрібую, що в ній за сила.

Якось не якось, велося тото пару місяців, поки я розкрутив троха грошей, а за той час усе відаю поміж людьми, ба й поміж жидами, чи нема такої скриньки на продаж. Аж раз, уже так під осінь, чую я від одного жида, що десь у Самборі є якась жидівка, що єї чоловік був завідатором у якихось панських добрах. То він десь роздобув таку скриньку, не знати на що тай по що. А тепер жид умер, а жидівка продалаби скриньку за тані гроші. Почув я тото тай утішився, мов незнати чим. Зараз за кілька день зібрався я, взяв усі гроші з собою, які мав, казав запрягти коні до воза тай йїду сам до Самбора. А ту ніхто, навіть мої хлопці не знають, що я за гадку маю.

Прийїхав я, допитався до тої жидівки... Так і так, повідаю, купив бим скриньку, коли є у вас на продаж.

— Ох, — каже жидівка, — є, але порозбирана, порозмітувана на поду.

— Та я собі зложу, — говорю я, а сам аж тремчу, що по вдам; що то, як живу, не видав ще такого струменту.

— Ну, то ходіть зі мною!

Пішли ми, вилізли на під, а там усіякого бўториня тільки, що мати божа! Зачала вона ритися в тім, повитягала якесь деревляне обніже, якесь пудло зелізне з зубатим валком, якесь колесо з корбою, якісь різакі криві, тай усе тото поклала на купу передімною.

Я став над тим, як дурний перед плотом. Але що, гадаю собі, зле знов показатися таким дурнем перед жидівкою, треба бодай чинитися, що чоловік щось розуміє...

— А шріби де? — запитався я, зовсім на вгад.

— Ох, десь заверглися! — сказала жидівка, тай кинулася знов шукати. А я аж відітхнув. Значиться, шріби потрібні! По хвилі жидівка справді подала міні кілька шріб і ключ.

— Ну, вже все! — сказала вона. — Ви, видно, пане гісподар, знаєтеся на тім? Подивіться самі, що тото варта?

— Не багато варта, — сказав я, премудро оглянувши скриньку. — Дуже старосвітська, тяжко буде йти!

— Ну, я вже за тото тано вам пушу, — сказала жидівка. — Дасьте тридцять ринських, то собі возьмете.

— Господи тобі слава, — подумав я собі. — Я гадав, що то буде треба дати де з яких пятьдесять, а тота тридцять цінить. Ну, а ще чень що виторгую. Тай до жидівки: — А що ви говорите, тридцять ринських! Та тепер нову за такі гроші дістане! Я вам дам п'ятнадцять.

— Ох, дуже ви мало даєте, пане гісподар, — застогнала жидівка. — Дайте двадцять і п'ять!

Ледви-неледви сторгували ми за двадцять. А вже скриньку і не беруся складати, а ту аж потерпаю: ану, гадаю собі, не зможу й дома зложити, тай таку суму дармо вивалю! А далі гадаю собі: — Ні вже, будь що будь, а я мушу на своїм поставити!

Забрав я тото все на віз: подрібе склав у рептюх, а підставник обложив соломою, накрив верегою, — стоїть тото, розчепірхане, акурат так, як коли би чоловік лежав на возі та коліна до гори задер. Зладився я, йїду. — Слава тобі Господи, гадаю собі, що до свого села аж на ніч прийїду, чень таки аж до хати зайїду, щоби ніхто мене не бачив. Йїду я, йїду, минаю село за селом, та все потерпаю, що от-от лучиться який знайомий тай запитає, що везу. Вже й сам не знаю, що се міні тогди сталося і чого я так боявся, немов що крадене везу. Таке вже у нас: загулюкають люде чоловіка, осміють за те. чого й самі не розуміють, так що потому чоловік і рад би щось доброго зробити, та унімаєся, боїться людей, немов се він незнати яке лихо задумав.

От уже я наблизився до свого села. Змерклося. Я ще перед коршмою за селом постояв троха, щоб і зовсім стемнілося, а тогди йїду. Та ба, на мое лихо, ледво я до села, аж ту бух, місяць сходить собі повний, круглолиций, як коли би нігде нічого. Видите мене, я не ось такий, щоби за що небудь розгніватися, але той місяць тогди трохи мене до лютости не привів, мало-м єму, бідному, в батька-матір не заляв. А я, правду

кажучи, і зовсім його не сподівався! А ту так вам ясно зробилося по селі, як у день! На моїм возі вже зда- лека видно щось, гей гренджולי зведене, та що віз наскочить на камінь, то воно на всі боки хитається. А ту ще пси — в нашім селі що хата, то пес — почувши, що хтось йде, гурмою вилетіли на дорогу, уйідають так, що аж землю під собою гризуть, опр- оваджують мене з музикою! Але Богу дякувати, що вже чоловіка ніякого нема на улиці, не буде пита- в, що везу.

Ба, як уже лиха доля на тебе завізьмесь, то й ко- нем її не обійдеш. Приїжджаю просто церкви, ди- влюся, стоїть хтось серед дороги, дивиться. — Тьфу ос- на тобі маро! — погадав я собі. — Прокляті псища збу- дили вартівника, зараз зачне питати. Тай боє! Скоро ми порівналися, а він до мене:

— Чи то ви, нанашку?

Я зараз по голосі пізнав, що то дурний Савка, мого сусіда син. Ну, найшли кого на варту вислати, та такого тумана вісімнадцятого!

— Аджеж я, — кажу.

— А відки ви йдете так пізно, щосьте псів по- будили?

— Велика шкода, — кажу, — бо пси і тебе бідного будили.

— Ба та певно! А міні акурат зачало снитися, що злодії церков обкрадають. Схаплюся, аж то ви! Та відки йдете?

Що дурневи казати? Або він буде знати, що і як?

— Із Грайгори, — кажу.

— А що ту везете таке красне?

— Е, не питай, — кажу я ніби заляканий. Вже-м озлився, що він стоїть як пал' та мене ви- питує.

— Та скажіть! Я, бігмеж-то-ну, нікому не скажу!

— А не скажеш?

— Скариж-то мя Господи, що не скажу!

— Ну, — кажу я обзираючись, та шепотом — я забив жиду з грішми, та везу його до дому законати під вуглом.

— Йой! — скрикнув наляканий Савка. — А то на що?

— На щастє, дурний Савко, щоби все дома гроші велися.

З тим я й поїхав, а вже кмітую, що мій Савка аж горить з нетерплячки і цікавості. Ну, гадаю собі, закпив я з нього! Але гляджу позад себе, а мій Савка біжить по під плоти, в слід за мною. Ну, біжить та біжить. А до моєї хати вже недалеко; зайіхав я, отворив лісу на вигін, відтак отворив стодолу, зайіхав на тік, випряг коні, а віз тамій лишаю на тоці. Зиркнув, аж мій Савка дриголить під лісою, та пасе оком, що я буду робити. А я нічого, немов і не бачу єго. Поставив коні, повпинав, дав йісти, тай сам до хати.

Повечеряв я, ляг спати, і гадки не маю. На другий день схопився я досвіта та до стодоли, до скриньки. Ще й хлопця взяв з собою. Зараз ми, круть і верть, що до чого пасує, прикладаємо, трібуємо... Богу дякувати, все нам як з маслом іде! За пів годинки і зложили і потребували — ріже так, що ану. Я мов на світ народився, прецінь не дармо гроші видав! А хлопець аж у руки плеще, налюбуватися не може машиною. За мінуточку ми цілий приколоток соломі для стрібунку порізали, віз викотили, тай до хати. Благодать!

Іно ми сіли снідати, аж ту нес заголосив. Визираю вікном — го-го-го! І вїйт, і присяжний, і писар, і з пять хлопа з палицями. Як то кажуть: „І баба і ціла громада“. Тай то не йдуть до хати, а стали коло одного угла, шпортають, штуркають, шнипорять... Що за притока? — гадаю собі. — Що таке людям сталося? Хсчу вийти з хати — а, ба, з за дверей чую голос десятника: не вольно! Сидіть у хаті! Що за лихо?... Сиджу я. Обійшли вони хату на всі чотири роги, обталапалися по коліна, далі пішли під шону, довкола шнихліра, довкола стодоли... Я в голову захожду: що за нещастє? Чи подуріли люде, чи може розбій який? Аж ось вони входять до хати.

— Десятники! — каже вїйт, не витаючись, ні здоровкаючись — станьте коло него! Як би втік, то ваша відповідь на тім!

Я став, очі витріщив, а ту десятники, як апостоли які коло мене.

— Пане вїйте, — кажу я, — що се має зна-

читися?

— Гм, гм, — покректав війт, сідаючи на ослоні і штуркаючи паличкою о землю, — то вже в тім моя голова. Ви маєте мовчати і відповідати.

— Мовчати і відповідати? — дивувався я. — Ба та якже я відповім, як буду мовчати?

— Гм, гм! — покректав знов війт. — А скажіть ви нам насамперед, як ви ся називаєте?

— Я? Або ви хіба не знаєте? Чи то я який чужосільний, чи що?

— Зараз міні відповідати! Хто ту старший у селі, я чи ви?

— Я ту в своїй хаті найстарший! — скрикнув я, олютившись. — Що се за розбій такий? Я нікому нічого не винен, а ту мене нападають! Пане війте, я на вас скаргу подам!

— Хе, хе, хе! — сміявся війт, — а дивіть, як ставиться! Нікому нічого не винен! Ну, ну, дай то Боже! зараз будемо видіти. А скажи но ти міні, невинний чоловіче, де ти того забитого жида подів, щось учора по ночі віз?

Міні нараз мов луда з очей спала. Як не зареготуюся, як не зайдуся сміхом, то гунцвот не моє імя, колим так реготався від уродження свого. Трохи-ем, кажу вам, на землю не покотився зо сміху.

Війт став, як тото теля, що о нові ворота вдається. Але далі знов визвірився на мене.

— Куме, я тобі по добру кажу, не смійся, признайся до всього, то вже я вставляюся за тобою, щоби тебе високий суд не повісив, щоби тобі жите дарував. Не відпирайся, коли не хочеш на шибеници ногами перебирати.

Я ще дужше зареготався, аж за живіт руками держуся. Се й зовсім розлютило війта.

— В'яжіть его! — крикнув він десятникам.

— Алеж пане війте! — сказав я, отямившись, — постійте, я вам у всім признаюся, навіть ласки вашої не буду просити в суді. Вже як маю висіти за одну ногу, то радше за обі!

— Признаєшся?

— Алеж розумієся!

— Ну, деж той забитий жид? Щесь го не зако-

пав під вугло?

— Ні, ні!

— Ну, а деж він є?

— Таки лежить у стодолі.

— Ходи, покажи нам!

Взяв я ключ, ідемо. Гляджу, аж під стодолою варта. Ну, Богу дякувати! І Савка ту! Ще ліпше. А народу насходилася повна обора. Що то, вість рухнула по цілім селі, що „деревяний філософ“ жида забив тай під вуглом закопати хотів. Я йду посеред тої глоти, тай усміхаюся, а ту мир божий лиш: шу, шу, шу! буцім то: адить, і вішати єго будуть, а він собі байдуже! що то „деревяний філософ!“

Прийшов я підо двері, а десятники все коло мене! Отворив...

— Ну, прошу, пане війте, осьде той забитий жид!

Війт позирнув і очі витріщив.

— А-а-а! Ба, то що?

— Тото саме, щом учора віз по-ночи. Скринька до різання січки!

Тут увесь нарід, що товпився довкола стодоли, як не зарегочеся, то Господи твоя воля! Певно аж у небі чути було той регіт. І десятники, і присяжний і польові, всі реготалися, навіть війт усміхнувся і зачав мене перепрашати за цілу тоту оказію тай за те, що повірив дурному Савці. Сміху на ціле село. А скриньку мою як зачали того дня трібувати, то міні п'ять околотів соломи порізали! От так то я і до скриньки прийшов і з цілої громади сміх зробив!

23. жовтня 1881.

ЦИГАНИ

I.

Ластівки, вбоге гірське село, лежить над горішнім Стриєм, там де він із свого великого закрута під Турку повертає ід Синевідськови, вючися поміж гори та ліси. Село невеличке та занедбане, криє між лісами та дебрами свої порозкидані, нужденні бойківські хатки. Понижше села, за шматом чорного ліса, що досягає аж самого берега ріки, стирчить над Стриєм висока скала. Стрімкою стіною бовдуриться вона над самим закрутом ріки, а головатим вершком, зеленим від моху і папоротів, роззираєся по околичних горах. Стрий літом лагідно плюскочесь о єї стопи, але в осени реве грізно і циниться, заливаючи вузку стежину, що веся по під скалою здовж єго берега. А всюди довкола порозсідалися гори покриті чорним смерковим лісом; тільки денедє верхи їх світять безлісними полонинами, що мріють мов сірозелені плями на темному тлі. Пусто і сумно в осінню днину коло скали, тільки хвилі Стрия ревуть і розбиваються о щербате каміне.

Пусто і сумно було також в душі жандарма, що в слóтаву осінню днину йшов стежкою по над рікою, в плащи і чаку з когутячим пірем, з карабіном перевішеним через плече, і бачно роззирався довкола. Нігде ні душі живої, ні голосу людського, і колиб не втоптана стежка по над рікою, то можна би було подумати, що ту в тій дикій лісовій кітловині не стояла ще людська нога від нащадку світа.

— Тьфу на таку собачу службу! — воркотів

жандарм, хусткою обтираючи вуси, з котрих капотіла дощова вода. — Лазь і лазь як виклятий по тих проклятих вертепах, і все на дармо. Та погана Бойцня боїться жандарма гірш чорта. Кождий обминає его на тисячу кроків, скоро тільки де заздрить. Так і здаєся, що кождий із них ось тільки що небудь украв або кого небудь забив. А як уже котрого допадеш, то скорше бись чого небудь довідався від отої скали, ніж від него. Чорти би давилися таким поганим та бездарним народом!

Так воркотячи наближувався жандарм ід скалі і раз по разу поглядав на Стрий, що люто розбивав свої хвилі о каміне, немов і сам гнівався на той дикий та бездарний бойківський нарід.

— О, яка вода велика! — воркотів дальше жандарм. — Колиб тільки стежки не залляла та кладки не забрала, бо годі би було нині на ніч зайти до тих чортівських Ластівок, хоч і як вони вже близько. Вже то я в тих горах ані руш не маю щастя, хоч сядь тай плач! Ось уже четвертий раз патрулюю тими вертепами, і ще ані разу міні не пощастилося спіймати якого злодія або розбійника. А тимчасом ту досить тільки раз поглянути, щоби дійти до того переконання, що злодіїв і розбійників ту мусить бути чимало. І що найгірше, навіть якого небудь нужденного волоцюги або діда жебручого доси не довелось міні арештувати. Так як би змовились, щоб не попадатися міні на очи. А другі жандарми що котрий піде, то за кождим разом тих волоцюгів, дідів та циганів жене наперед себе цілу череду, повний арешт напакує. А я хоч би тобі однісінького! Тьфу на таке щастє, тай годі!...

І жандарм гнівно позирав наперед себе. Стояв уже перед самою скалою. Стежка піднімалася ту троха в гору і йшла немов по камяній присні, то підносячись по при стрімку камяну стіну, то знов опускаючись мало що не над саме водяне зеркало. З далека вже побачив жандарм, що зараз на першій такій впадині стежка залита була каламутною, сніненою водою.

— От тобі й на! — крикнув він у роздразненню, — знов перешкода! Треба буде обходити довкола сего завалидороги, драпатися з пів години по хащах і зломах, а за той час я міг би вже бути в Ластівках.

А нехай тебе ясні громи б'ють з такими порядками!

І ховзаючися в своїйх тажких чоботях по мокрім імху, жандарм скрутив на право, між корчі, під гору, щоб обійти скалу. Несподівано якось він кинув оком в бік, і зупинився. Що за чорт! Їму здалося, як колиб із скали легенькими клубками виловзував дим, котрий немов переляканий чим борше розпливався і щезав у повітрі. Жандарм зразу сам своїм очом не вірив. Але коли зупинився і уважнійше приглянувся, то побачив, що справді з поміж щербатих зубців скали, немов із самого осередка єї стовбура добувався дим. Чи се може бути? Жандарм не був боязливий, а прецінь дроз пробігла у него по за плечима, бо ніяким способом не міг збагнути, що би се могло бути. Нарешті покинув міркувати.

— Певно десь рубачі огонь кладуть. А може які злодії? Бо що би ту рубачі робили? Піду, переконаюся.

І він з трудом зачав спинатися по ховзких облазах, аж туди, де повисше них мов велитень стирчала висока кам'яна стіна. Зразу не міг нічого доглянути. Вже змрік западав; тінь від скали власне найгустішим мороком ослонювала те місце, відки добувався дим. Жандарм надармо натужував взір і слух — годі було добачити або почути щонебудь крім скаженого клекоту прибуваючої ріки під скалою та осіннього, протяжного стогону ліса.

— Гей, хто там? Озивайтесь! — крикнув жандарм, але тільки голос его понуро задуднів між скалами, а напротивна гора відклінула кінчик его оклику „айтеся!“ Тоді жандарм почав драпатися ще далі. На невеличкій площині між камінем видно було поломане сухе галузе, якісь свіжі ще кости, а навіть кусники напів прогнилих шмат. — Ну, прецінь слід чоловіка! — подумав жандарм. А приглянувшись ближше, він побачив ледво замітну стежечку, що гадюкою висувалася з поміж каміня, повзла просто півперек площини і губилася в тіни, під стрімкою стіною, власне там, відки добувався дим. І тільки наблизившись на які два кроки, жандарм побачив продовбану в камени невелику діру заткану обгорілою смерековою колодою. Не знати для чого серце нараз забилося якось неспокоїно в его груді. Вхопивши обіруч карабін, немов до штурму, він

наближувався обережно. Тиша в нутрі таємної ями ще дужше його занепокоювала — і в душі він почав сердитися сам на себе за те, що перед хвилиною крикнув був так голосно і зрадив своє наближене. Хто знає, може невідомий ворог, упереджений його криком, чатує вже на него з якоїсь укритої а певної засідки? Але вертати було може ще більше небезпечно, тож ішов далі. В кінці зупинився перед самою печерою, оглянув шаблю і патронташ, а відтак раптом пхнув колоду багнетом і очистив вхід до печери. Дим клубами бухнув йому в лице, але за димом не видно було нічого. Щоби заглянути в нутро яскині, він мусів аж приклякнути. А коли дим троха розвіявся, то жандарм побачив нутро, виковане в скалі. Сірі кам'яні стіни сходилися в горі немов склепінє. Вохкість зеленковатими краплями так і висіла на них. В низу, в кам'янім помості посеред яскині була продовбана невеличка яма, в котрій жеврів огонь, прикритий напів перегнилою колодою, що сильно курилася димом. Довкола огню сиділо кількоро людей, малих і великих, ледво повкритих брудними шматами. Лиць їх жандарм не міг ще добачити, тільки бачив, як кілька пар чорних, переляканих очей з тривогою вперлося в него.

— Хто ви ту? — крикнув він грізно.

— Цигани, паночку! — обізвався грубий, але смирний голос.

— А що ту робите?

— Відуємо, паночку!

Жандарм ледво-неледво пропхався до середини яскині і почав роззиратися по хаті і по людях. В однім куті яскині лежали ковальські прилади: міх, ковало і молоти на маленькім візку; в другім купка сухого галузя на топливо. На галузю порозвішуване було якесь курманє. Поблизько огню, на середині печери находилася постіль цілої родини — околот соломи напів перегнилої, розпростертий на камені, і купа сухого моху та листя. Тільки на однім кінці тої постелі, на найстаршій місці лежала невинправлена кінська шкіра, котрою на ніч прикривався старий ром*).

— А кілька вас ту? — запитав знов грізно жан-

*) Цигани самі себе називають ромами.

дарм, обертаючися до огнища.

— П'ятеро, паночку, п'ятеро, — відповів циган і підвівся на ноги, увесь дрожачи від холоду. Прочі цигани також повставали. Крім старого була ту ще циганка, парубок і двоє малих, зовсім голих циганенят. Усі вони були аж сині від студени і виглядали немов попухлі — мабуть із голоду.

— Чим же ви ту жиєте, волоцюги? — питав далі жандарм.

— Ласкою божою, паночку, ласкою божою. От шкапина нам здохла недавно, то ще до нині мали ми мясо.

— А давно ви ту?

— Дві неділі, паночку.

Не знати чому жандарма лютили ті надмірно покірливі відповіді старого цигана. В його плаксивім голосі і в тім що хвиля повторюванім „паночку“ жандарм добачав укритий насміх над своєю властю.

— А багато крадете по селах? — питав він дальше.

— Ні, паночку, ми не крадемо нічого. Ром Пайкуш не краде! Ром Пайкуш поки може, живе з праці рук. Але тепер, коли нам шкапина вгилла, не можемо рушитися дальше. Мусимо пробути ту, поки троха не розпогодиться.

— Поки нового коня де не вкрадете! — передражнявав жандарм. — Ану, збирайтеся, марш зі мною!

— Куди, паночку? — запитав старий циган тремтячим голосом.

— Не питай! Збирайся зі своїм поганим родом і плодом, підемо до села. А там уже побачимо, що з вами робити.

Старий циган стояв немов остовпілий, коли в тім стара циганка мов камінь з неба кинулася жандармови під ноги і заревла, немов її хто різати хотів.

— Паночку, паночку! Голубочку наш! Що тобі винен старий Пайкуш, що тобі винні бідні роми, що нас хочеш у таку студінь виганяти в світ? Погляди лишень, моя дробина зовсім голюсінька, тай ми самі не витримаємо такої стужі. Змилуйся, паночку, змилуйся, не гони нас нікуди! Нехай бідні роми подихають іще на божім світі!

— Не будеш ти тихо, ти опуде конопляний! — крикнув до неї жандарм і відіпхнув стару циганку. — Зараз міні всі забирайтеся!

Але тут уся родина, мале й велике, з вереском і плачем кинулися жандармови до ніг і почали просити та благати его, щоби лишив їх у кам'яній хаті. Тимчасом жандарм і сам надумувався, що ему робити. Село ще не близько, дорога нерівна і відлюдна, ніч надходить, тяжко буде ему самому запровадити до села цілу ту зграю. Швидко він надумався інакше.

— Ну, — сказав, — чого ревете, дурні цигани? Не бійтеся, прецінь вас не зйім живих. Нехай буде й по вашому — оставайтесь тут! Але слухай, старий, поки я не вернуся, не смій міні відсіля рушитися!

Старий циган стояв як стовп. Здивованими, переляканими очима він позирав на жандарма, прочувачи в его словах якесь нове лихо.

— Ну, чогож ти так витріщив на мене очи, чого глипаєш, мов підрізаний баран? — крикнув жандарм. — Чуєш чи ні, що до тебе говорю? Не смій міні рушитися відси, поки я з поворотом сюди не надійду, бо нещастє твоє!

Старий циган усе ще стояв мов онімільй. Тільки циганка, низько кланяючися жандармови сказала: — Добре, паночку, добре! — Жандарм іще раз роззирнувся по яскини, сплюнув з обридженя і вийшов.

— Волоцюги прокляті! — воркотів він, з трудом сходячи зо скали. — Ось куди вони запхалися! Але прецінь я їх винайшов. Ну, чень хоть тепер який „бельобунг“ буде!

II.

Війт ластівецький був, як кождий Бойко, неписьменний, супроти влади покірний та потакуючий, а супроти підвладних упертий тим безоглядним упором, що ціхує чоловіка з тісним розумом. Жандарми рідко заходили до того селя, тому то кожде появленє жандарма викликувало в селі правдивий переполох. Люде ті, вирослі в горах та лісах, уважали війтівський уряд великим тягаром головно через те, що війт у кождім разі мусів ставати перед ріжними „панами“ найїжджаю-

чими в село, мусів відповідати на їх запитання, сповнювати їх розкази. Кого раз у громаді силоміць „посаджено на війта“, той звичайно оставався на тім становищу кілька або кільканадцять літ, поки тільки міг ходити, бо ніхто інший не осмілювався без крайної konieczности взяти на себе ту страшну гідність.

Наш війт був ще недавно вибраний, то й не зовсім іще освоєний з панами. Він не троха перелякався, коли жандарм пізнім вечером увішов до єго хати. Але ще дужше він перелякався, коли прибувший „пан“ розповів єму о циганах. Правда, війт знав, що цигани сидять у камені; значить, не самих циганів він перелякався. Перелякався він того, що жандарм таки й там „обіхморив“ їх і що тепер певно й єго враз із циганами будуть волочити до Підбужа.

— Ну, а ви знаєте о тих циганах? — питає жандарм війта.

— Та ніби знаю.

— Щож вони, крадуть?

— Та матбути, не без того, щоб і не крали. Деж би циган без того витримав! Тільки старий часами щось клénцає, ніби то робить. Але така то єго циганська робота!..

— Я так і знав, — воркнув жандарм. — Ну, вийте, на вас лежить відповідь за них.

— На мні! — крикнув переполошений війт. — Як вони що вкрадуть, то я маю за те відповідати?

— А так. Відповідаєте за все, що станеся в обрубі вашого села. У вас має бути порядок. Такої циганської голоти не можна пускати самопас.

— Ну, а щож я маю з ними зробити? Взяти їх на воловід, чи що?

— Де тільки здиблете в селі, зараз їх арештувати і віддавати жандармам у руки.

— Е, паночку, колиж бо вельможні „шандарі“ до нас так рідко заходять. А тут як би я одного арештував, то другі візьмуть тай мене підпалять.

— Підпалять! — крикнув жандарм. — То вони такі? Чекайте, зробимо ми з ними порядок. Вийте, тих міні циганів припильнуйте, поки я не верну з обходу! Я їх заберу з собою до Підбужа.

— А колиж пан повернуть?

— Завтра, найдалі позавтру.

— Добре, скажу їх припилювати, — відповів вїйт, низенько кланяючися жандармови.

Понойївши молока і „будза“ (свіжого овечого сира) жандарм положився на лаві, обвинувся плащем і заснув. А тим часом вїйт не спав, хоть лежав на постели.

— Чи лихо якесь навернуло сего шандаря, — думав він, — що випанітрував циганів у такій схо- ванці, де їх доси ніяка власть не добачала? І що те- пер з ними робити? Коли схочу їх арештувати і спровадити до села, то що з того, що їх шандар за- бере до Підбужа? Посидять у арешті пару днів, а по- тім вийдуть на волю, і певно трафлять до Ластівок. Не тяжко, щоби мене не обікрали або не підпалили. Що циганови? Шандар далеко, а циганів волочиться множество: досить одну кумнанію зачепити, то всіх маєш ворогами. Ой, світе мій гіренький! Тьфу на твою голову! А хіба от що я зроблю! Аякже, аякже, се буде найліпше! Коли цигани втечуть, то що міні шандар зробить? Аджеж можуть утечи ще сеї ночі, заким я ще довідався від шандаря, що їх треба арештувати. То буде найліпше, таки найліпше!...

І з тою думкою вїйт заснув десь коло півночі.

А жандарм тимчасом, хоч спав на твердій лаві, та снів про далеко приємніші річі, про „бельбунг“, грошеву надгороду і перенесене в красші сторони, на Поділе, на російську границу, де можна було лехко „зробити“ товсту контрабанду: і заслужитися і обло- витися. Сон сей додав єму ще більше охоти і певно- сти. На другий день ранісенько він устав, зібрався, і ще раз остро наказавши вїйтови пилювати циганів, спішно пішов у дальшу дорогу, щоби ще нині дійти до мети свого обходу, а завтра вернути назад до Ластівок.

Зараз по єго відході вїйт намотав на ноги потрійні онучі, обувся в шкіряні ходаки, взяв на себе кожух, кучму на голову, перевісив бореукову торбу з „цїсар- ським орлом“ через плечі, а до торби вложив пару вів- сяних ощишків і кусень овечого сира. Так приготова- ний, не кажучи нікому нічого, пустився в дорогу ід каменеви.

— Добрийдень вам, Пайкуш! — сказав входячи до яскині.

— Доброго вам здоров'ячка, пане начальнику, — відповів старий циган.

— А що тут у вас нового чувати? — запитав вїйт, бойківським звичаєм не приступаючи відразу просто до річи.

— Зле чувати, пане начальнику. Був тут у нас вчора „кокорудза“, хотів нас вести до села.

— До села? Е, він вас, любойки, хотів вести до Підбузя, до криміналу.

— За що?

— Або я знаю, за що? Мусіли єму по других селах щось дуже наговорити на вас. Аджеж не дурно він за вами так парцував, що вас аж ту винюхав.

— Ой, ой, ой, Божечку наш, Божечку, — гуртом завили цигани, — щож нам тепер робити?

— Щож я вам, біднятка, пораджу? — сказав вїйт. — Він міні казав пильнувати вас, аж поки сам не верне, і тоді віддати вас єму до рук.

— І ви хочете нас тепер арештувати? — сказав звільна, але з укритою в голосі погрозою старий циган.

— Бог з вами, Пайкуш! — сказав вїйт. — Щож то я вас від нині знаю, чи що? Я сказав зараз тому шандарови, що циган, то вітер у поли: ось є, ось єго нема. Хто єго на припін візьме? От знаєте що, маєте ту троха хліба і сира, нате вам се від мене і йдіть собі куди хочете, щоби я про вас не чув нічого. Не хочу вам робити клопоту, але й сам не хочу через вас у біду впасти. Розумієте?

— Розуміємо, пане начальнику, розуміємо! Нияй вам Богойко святий заплаतिць! — сказав циган кланяючись, а за ним почала кланятись уся єго родина. Поклавши на кам'янім помості ощипки і сир, вїйт поспішною ходою рушив назад до села, пильнуючи, щоби ніхто єго не бачив. А в душі він сміявся з того, який то лютий буде шандар, коли завтра прийде, а циганів уже й духу не застане.

III.

Добре то говорять: гірська осінь, то вистарчить за добру зиму на долах. Ледво наш жандарм вийшов

за противну гравіцію Ластівок, ледво вийт довершивши своєї політичної місії вернув назад до села, коли в тім високий верх Парашки, що вистирчує в гору в виді величезного тризубця, покритися густою мракою, або, як кажуть, „закурився доразу“. Величезними клубами котилася та мрака в низ, гнана сильним, свищучим вітром. За пів години все вже щезло в вирах і клубах снігової „куревільниці“, котра з усіх боків біла в очи і засліплювала пішохода, замазувала йому стежку перед ногами.

Кленучи і спльовуючи раз у раз боровся жандарм з метелицею і йшов твердо наперед. Уже недалеко було село, до котрого мав дістатися на ніч — остаточна мета його обходу. Ще тільки треба було покладці перейти на другий бік ріки. Але се власне була дуже небезпечна штука. Ріка шуміла під кладкою мов скажена, а верхом рвав вітер, шарпаючи за поруче мов хлоп руками. Кладка була ховзка від снігу, а вітер сліпив очи. Вже близько берега жандарм поховзся і впав у воду. Вода була неглибока, але страшно бистра. В одній хвили течія зірвала жандармови з плеча карабін а з голови чак з когутячим пірем. Великий камінь-кругляк, котрий вода котила по дні, вдаривсь о його ноги і звалив його з ніг. Тільки з крайною натугою жандарм виграмосився на беріг. Був мокрий до ниточки, промерзлий і переляканий. Хотячи ogrітисся, бідолаха пустився що духу бігти до села, до знайомого попа. Але хоч і як недалеко се було, то все таки заким забіг до хати, мокра одіж на нім сціпла на морозі як кість, а з грудей не міг видобути голосу. Правда, на попівстві кинулися терти його, ogrівати, ратувати. Той ратунок і його залізне здоровле зробили те, що він не добув собі ніякої тяжкої хвороби, та все таки мусів цілий тиждень пролежати в ліжку в міцній горячці. Весь той тиждень курило снігом, свистів вітер, тис мороз, так що навіть здоровому непорадно було в горах пускатися в дорогу з одного села до другого. Аж по тижні вітер притих, випогодилося, але мороз потис іще острійший. Жандарм не хотів довше гаятись, хоч піп не важився пускати його від себе піхотою ще на пів недужого. Казав запрягти санки і відвезти його до Підбужа, куди вже вперед дав був знати про його

пригоду.

Коли жандарм пройїжджав через Ластівки, пригадав собі циганів, про котрих зовсім був позабув у своїй тяжкій пригоді. Він казав візникови стати супротив війтової хати, покликав війта до себе і запитав его:

— А що ви зробили з тими циганами?

— Та щож ми мали з ними зробити, прошу пана, — відповів війт, шкροбаючись у патлату голову, — коли ми їх уже не застали.

— Як то не застали?

— А так. Скоро пан від мене вийшли, я заразійсько зібрався і пішов, щоб їх арештувати і приставити до села. Але в камені я не застав нікого. Видно перелякалися пана і таки тої ночі втекли.

— А то бестії! — крикнув жандарм. — Чекайте лишень, ще я вас десь придиблю!

Війт поклонився, а тайком тільки всміхався, що ему вдалося отак хитро мудро позбутися біди. А жандарм злий і роздразнений завинувся в свій плащ і в тяжкий баранячий кожух, що ему дав піп на дорогу, і казав їхати дальше.

IV.

Стрий скорчився від морозу. Низом по під скалою переїзд був вільний, а що дорога тамтуди найблизша, то жандарм казав везти себе в той бік. Ледво вийїхали за ліс, що чорною стіною відділює Ластівки від решти світа, коли жандармові очі з якимось неспокоєм вперлися в той великий бовдур, що виринув перед ним туй уже недалеко. Вершок скали не був покритий снігом, бо вітер позмітав відтам той зимовий пух і позсував его в нижні заломі. Тьохнуло щось у серці жандарма, коли побачив увесь вершок скали покритий воронами, кавками і іншим стервойїдним птаством, котре то сиділо, то шибалось цілими оболочками довкола, і своїм зловіщим вереском та гамором наповнювало повітре.

Але щож се? З темного залому в горі, глибоко засипаного снігом, так само як і перед осьмома днями добуваються ледво видні клубочки блідо-синявого диму. Кілька хвиль жандарм сумнівався, чи се справді так, чи

тільки єму з горячки привиджується, аж Бойко, єго візник, упевнив єго, що справді дим добувається зі скали. Не вжеж там ще хтось є? Жандарм аж затремтів з нетерпеливості, щоби переконатися, що се значить. Уже наблизилися до скали. Стежка, що вела в гору, засипана снігом, і ані одного сліду стопи людської не було видно на єго білій скатерти. Тільки кавки і ворони при їх наближеню підняли ще більший гамір.

— То якийсь недобрый знак, що того птаства тільки тут назліталосся, — сказав візник. — Чи не сталося ту яке нещасте? Ся проклята птиця зараз се почує.

Жандарм не мовлячи нічого, скинув із себе кожух і навіть плащ, щоби тим лекше єму було видрапатися на верх каменя; візник виломив пару дручків до підпираня, і так допомагаючи оден одному, з тяжким трудом вони видрапалися на верхню площину. Кавки з вереском вилися туй понад їх головами, немов хотіли боронити свої певної добичі.

Вхід до яскині був так як і давнійше завалений колодою і позатиканий мохом, тільки крізь маленьку шпарку в горі впливав дим. Відбили колоду і війшли. В яскині було тихо і темно. Аж по добрій хвили очи їх на тільки привикли до сутінку, що могли добачити якусь чорну, безобразну масу на серед яскині. То були цигани, стулені в купу, повкриті мохом і листем — і мертві вже, як бачилось, від кількох днів. На огнищу димилася ще дотліваюча остання колода.

Що було причиною їх смерті? Голод? холод? Чи може чад від спертого диму? Тіла їх були сині, скостенілі, зморожені. Але розриваючи купу, жандарм побачив, що під старим циганом не було вже невинуваченої кінської шкіри, на котрій він спав; недогризені кусники тої шкіри найшлися... в руках дітей.

Довгу хвилю стояли жандарм і візник над тими покійниками, німі, остовпілі, переняті переляком і жалем. Може їм через душу переходили довгі дні і ночі болючого конання тих нещасних, плач і зойки дітей, безпомічність і розпука старих, ціле море нужди, горя і терпіня, з котрого тепер осталася тільки отся недвижна, в оден клуб сплетена купка трупів...

Без слова, в німім пригнобленю вийшли в кінці

жандарм і візник із яскині на свіже повітре, завалили вхід до яскині, щоби не допустити штаства до трупів, а коли відтак знов сіли на санки, візник перехрестився і з лицем зверненим до скали почав шептати молитву. Жандарм тимчасом почав у думках укладати рапорт о тім, що сталося.

Нагуєвичі, в липню 1882, перероблено 1887.

Ліси і пасовиска.

Оповіданє бувшого пленіпотента.

Господи Боже, що то крику було у нас за тоті ліси та пасовиска! Як звивалися пани, як нараджувалися, підплачували інжинерів та адвокатів, щоби звільнитися від усяких тягарів! Мудрі голови. Вони знали, що хоч цісар дав хлопам волю і скасував панщину, то прецінь як вони не дадуть їм ліса і пасовиска, то хлоп таки мусить або погибати на пни, або до них „прийдіте поклонімося“, — а тогди верне знов панщина, хоч троха в іншій свиті, але для хлопачерез те зовсім не лекша!

І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, атамани і окомани не їздять уже по під вікна з канчуками, на панськім подвірю нема вже тої дубової колоди, на котрій бувало що суботи відбувалося „гуртовне палкованє“; але поглядіть лишень на людей, поговоріть із ними! Чорні як земля, нужденні, хати пообдирані, старі, поперехилювалися на боки. Плотів трохи що й не зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходить ся людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так як на Поділю. Худоба нужденна, миршава, тай то рідко у ко-

трого газди й є. А спитайте йдучих із серпами та з косами: Куди йдете, люде? то певно скажуть: „На панський лан жито жати“, або „На панську луку косити“. А коли ви здивуєтесь, як се так, що вони йдуть до пана на роботу тепер, коли у самих ще нічого й не тикано, а ту гріє, з колоса летить, — то вони хіба похитають головами та скажуть сумно: „Що ж діяти? Самі то бачимо і серце нам краєся, але що діяти! Задовжились ми у пана, а у него така встанова, що попереду відроби панови, хоч би ту громові кулі летіли, а вже відтак собі“. Се у нас що року так: у пана зробимо все завчасу і добре і чисто, а наше власне тим часом гине і пропадає в поли. І добре то вимудрував наш пан! У него ліс — у нас і пaticька на обістю нема без єго відома! У него пасовиско — у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить як сновида. У него поле справлене, чисте, а наше заросло ширійками, гірчицею та бурянами, гноіку нема, щоби справити, худібки тяглої нема! А ще що й на тім уродиться, то таки на поли пропадає, бо мусимо пана обробити насамперед, за погоди. І ніколи ми не можемо прийти до хліба, не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитися з під панської руки. А пан тисне, о, тисне що сили! Він у нас тепер начальником громадським, єго якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі. Бідного не пустить із села ні на заробок ні на службу, книжки не видасть. „Ту сиди, не рипайся, роби у себе!“ А у себе, розумієся, нічого робити, — йди до пана! А пан — бух по десять крейцарів за день у найтяжший час, і мусиш робити, бо нігде дітися! Оттак то він прикрутив нас і щораз ліпше прикручує! Скажіть же самі, чи треба нам ще крім того панщини? Міні здаєся, що давна панщина з буками і оконами не була така тяжка.

А тепер послушайте, як то він зайіхав нас із майки, щоби випровадити в поле і забрати отак у свої руки. Сам я був при тім, то можу вам на певно сказати і кожде слово записягнути. Ось слухайте!

Зачалося нещастє наше від конскрипції, знаєте, що була в 59-ім році. До того часу жили ми з паном в добрій злагоді. Він нас боявся чінати, бо, знаєте, то-

гди ще óстрах був меже панами за-про тоту мазурську рíзанину. А ми знов его і не потребували чіпати: пановиско мали, в лісі рубали, так як наші батьки з давен-давна, і все вважали, що то ліс громадський — навіть злі-сного громадського держали. Аж ту бух — конскрипція. Знаєте, нарід темний, не знає що до чого, перепудився. Як то наш хлоп, усе боїться, щоби податків не під-висшили. Так і тогди: списувати будуть не тільки лю-дей, а й худобу! Вже то без чогось не є.

Аж ту раз у реділю по хвалі божій, як то зви-чайно, вийдуть люде з церкви, постають на зарінку раду радити. Там і війт накази які голосить, другі про жнива балакають... Аж ту пан... „Так і так, па-нове громада, важна справа, конскрипція Я ваш прия-тіль, я тепер такий самий хлоп як і ви. Знаєте, цісар порівнав нас усіх, тепер нема вже панів“... — Ну, про-сто сказавши, почав нам гнути харамана. Ми роти по-рознимали, що то, перший раз чуємо від нашого пана людське слово! — „Так і так“, — говорить він далі, — „важна справа, конскрипція. Чия ласка, прошу до мене, маю щось важного сказати, як вам треба бути при тій конскрипції“. Тай цосунув наперед, до двора. А ми всі, кілька нас було, лавою за ним. Увійшли на подвірє. Він став на ганку, озирнувся по людях, а далі викликав кількох старших до себе тай пішов з ними до покою. Стоїмо ми, чекаємо. Вертають наші старці. — „Ну, ну, що пан казав, що за справа?“ А старці наші головами сивими похитують, та все мурмочуть: „Так то так, правда й є!“ А далі до нас: „Ходім у село, чого ту галас підняли на панськiм подвірю? Чи ту вам місце до наради?“ Пішли ми.

— Знаєте, люде добрі, панове громада, — заго-ворили наші старці, коли ми знов стали на громад-ськiм зарінку — що завтра має до нас прийїхати кон-скрипція. Одже ж то пан наш, дай єму Боже здоровлє, казав нам остерегти громаду. Вважайте, каже, на ху-добу! Вони списують худобу і потому наложать на вас від кождої штуки по ринському податку. Як ска-жете, що пасете в лісі, то будете й від ліса платити подвійний податок: раз за ліс, а другий раз за то, що пасете. То пан радить зробити так: поперед усього не казати, що пасемо в лісі, а відтак переховати часть

худоби в лісі через завітрішній день і при конскрипції подавати менше худоби ніж маємо. Так, каже, роблять і по других селах. А ліс, каже, як ваш був, так і буде, бо конскрипція нічого не має до ґрунтів.

Порадилися, порадилися, і урадили послухати пана. Що то дурні! То як у кого було пять штук худоби — він три до ліса, а дві лишає на показ; у кого десять штук, — він сім до ліса, а три лишає. Цілу череду худоби з цілого села запакували до ліса, меже дебрі та нетри і ждемо спокійно конскрипції. Так тяжко чоловікови приходяться ті податки, а ту ще пан так налякав нас новими буцім то надвишками, що ми не вагувалися по просту ошукати конскрипцію, щоби тільки як небудь викрутитися від біди.

На другий день рано десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують. Ну, ми всі держимося того, що ураджено, подаємо як найменше худоби, відпекуємося від пасеня в лісі, ще й тішимося, що так гладко йде діло. Аж ось дійшла конскрипція на послідку і до пана. Деякі люде з цікавості пішли за нею. За малу хвилюку прибігають у село, задихані, залякані...

— Що ми зробили? — кричать вони. — Ту щось не так, ту щось погано! Чи не підвів лишень пан нас на яке безголове? Він записав не тільки всю свою худобу, але й тоту нашу, що схована в лісі, і комісія поїхала туди!

Ми одебеліли, почувши таке диво. Зараз зібралися гуртом і побігли в ліс. Комісії вже не було. Питаємо пастухів: були, кажуть, пани і наш дідич, щось писали, рахували худобу, але нас ні о що не питалися. Ми до села, говорять нам, що комісія виїхала вже з двора боковою дорогою. Рушили ми за нею, дігнали аж на другім селі. Так і как, — повідаємо, — то пани нашу худобу рахували в лісі.

— Як то може бути ваша, коли ви самі казали, що більше худоби не маєте і в лісі не пасете?

— Ми таки так казали, нас пан нарадив.

— Так чогож ви тепер хочете? Щоби ми другу конскрипцію у вас робили, чи що? Бувайте здорові! Щосьте собі зробили, то будете мати. Що нанисано, то пропало. А впрочім ні, вільно вам рекурсувати, але кажемо вам наперед, що рекурс нічого вам не допоможе,

а тільки ще й самі попадетесь до криміналу за то, що ошукували цісарську комісію.

З тим ми й вернулися. Пропало, — сказали ми, — побачимо що з того буде.

Чекаємо рік, другий — нема нічого. Пан знов у добрі з нами, тільки як коли згадати про конскрипцію, то всміхаєся тай каже: „Ет, жарт тай годі!“

Аж ось на третій рік — чуємо, якась комісія йде в село, пасовиско розмірювати.

— Пек тобі маро, — гадаємо собі, — се що, за чим, по що? Пасовиско наше з віку-правіку, по що его розмірювати? Правда, ми послідніми роками оден кусник поділили між громаду і зорали; гадаємо собі: може то прийїхали вимірити, кільки ми зорали, а кільки ще осталося. А комісія просто до двора; пообїдали, а відтак на пасовиско. Розложили мапу, пан сам з ними ходить і показує: от відти тягнєся і доти, а се вони зорали.

Підійшли ми до тої комісії, кланяємося з далека, далі приступили близше, знов кланяємося, а комісія ані в той бік. Далі вїйт осмілився тай каже:

— То, прошу панів, наше пасовиско, на що ви его міряєте і палькуєте?

— А ти що за оден? — питають пани.

— Я вїйт громадський.

— Ну, то добре, — відповіли вони, тай далі своє роблять. Обпалькували той кусник зораний окремо, а решту знов окремо. Ми вже з вїйтом за ними ходимо і дивимося, але що вони говорять, того не знаємо, бо по німецьки шваркочуть. Далі скінчили і сідають на бричку. Вїйт за ними, не попускаєся, та все допитує. Тогди оден пан стає в бричці і обертаєся до нас.

— Ви, люде, виділи, як комісія міряла пасовиско?

— Та виділи, — кажемо.

— І виділи, як пальки била?

— І то виділи.

— І знаєте, що онто там — показав на зораний кусник — то ваше, громадське, а се отту, то панове?

— Га, що, як? — скрикнули ми всі мов попарені і до комісії. Комісія в ноги.

На другий день женуть наші пастухи худобу на пасовиско, а там панські слуги. „Марш відси, се пан-

ське пасовиско, не смій і ногою поступити сюда!" Пастухи обернули худобу, женуть у ліс, а там панські злісні та гайдуки: „Марш відси, ліс панський, не смій і за окіп поступити ногою!" Пастухи, звичайно діти, та в плач; женуть худобу назад до дому. Гвалт, крик у селі такий зробився, немов хто ціле село піднялив на всі чотири часті.

Що ту робити? Жінки кричать: „Ми з коцюбами підемо і тим панським слугам голови поскіпаємо!" Але старші чоловіки якось уцитькали їх і раз-раз вибрали кільканадцятьох, щоби їхали аж до Львова до адвоката, зарадитися. Вибрали й мене. Пойіхали ми, напитали адвоката, Русина, заслуженого, кажуть, і щирого. Прийшли до него, розповідаємо: Така річ і така. „Щож" — каже — „будемо зачинати процес. Розстарайтеся свідків, наперів, грошей, а тимчасом заховайтеся спокійно, бо всяка бунтація тільки пошкодила би справі."

— Але ж паночку, — кажемо ми, — як нам ту заховатися спокійно, коли нема де раз худобу вигнати? Адже без наші худоба на нині погине!

— Га, — каже адвокат, — щож я вам можу на то порадити? Як виграємо процес, то пан буде мусів повернути вам усю шкоду, а тепер радьте собі як можете.

З тим ми й пішли. Зачався процес. Кілько ми грошей на него видали, Бог оден знає. Я нарахував самому адвокатови та на стемплі щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з остатного, хоч і як їй то не лехко приходилося. Бо ліс і пасовиско осталися в панських руках і ми мусіли більшу половину худоби як стій випродати за пів дармо, бо не було чим годувати. Решта товклася — і до нині товчесья — то по гусячим зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через то понівечились, пасіки позводилися, а худобинка ходить лиш шкіра та кости.

Сім літ тягнувся наш процес, то так, як би хто з громади сім літ жили тяг. Зовсім на нінащо звелись ми за той час, але до пана ані ду-ду, завзялися. Пан собі ж. Вже в яких то ми судах, у яких інстанціях не бували! І в бецирку, і в губернії, і в міністерстві і Бог знає куди. І все в однім програємо — рекурсуємо; в другім виграємо — пан рекурсує, а кінця як

нема так нема. Аж нарешті — Господи тобі слава! дочекались ми! Приходить возний, приносить нам резолюцію з найвисшої міністерії. Так і так, щоби по-лагодити спір між громадою а двором, визначається губерніяльна комісія, котра на місці спірнім має все розглянути, передивити документи, переслухати свідків і видати остаточний засуд. Тож обі сторони обов'язані того а того дня ставитися на місці спірнім зі всім своїм доказовим матеріялом. Засуд тої комісії буде без апеляції потверджений і виповнений. Ну, Господи, тобі слава! подумали ми собі. Тепер певно буде наша правда, коли комісія має на місці судити. Ту кождий буде міг сказати, що знає, кожного вислухають, а в таким разі мусять же признати, що правда по нашій стороні.

Пан наш одержавши таку саму резолюцію, дуже щось попіснів і ніс повісив, але далі, видко, щось надумався, сів на бричку тай до Львова. Куди він йїздив, не знати, але два наші люде, що тогди були у Львові, розповідали опісля, що виділи єго, як водився по місті з нашим адвокатом. Розумієся, розповідали аж тогди, як уже було по всьому! Досить того, що по двох чи трох днях прийїхав наш пан зі Львова якийсь уже веселїйший і навіть утішний. Дивуємось ми, але не знаємо, що то має значити.

Навідалися і ми до свого адвоката. Втішився дуже. „Виграємо справу“, говорить. „Я сам“, — каже, — „стану з вами на місці спору перед комісією. Але день перед тим прийдіть сюда до мене: війт, пленіпоти, свідки, привезіть із собою які маєте папери, то треба Perezdrіti, порадитися. Знаєте, як то перед битвою в війні приготовуються, так і нам треба приготуватися. Прийїдьте раненько, то я скажу кождому, що і як хто має говорити, бо, бачите, справа запутана, а з полудня посідаємо на віз тай гайда в село, щоби у означений день рано бути на місці спірнім“.

Послухали ми єго ради, ще й дякуємо. Зібралися: війт, два пленіпоти і три найстарші господарі в селі, яко свідки, забрали всі старі папери, які де в кого були і поїїхали о півночи до Львова, днем перед прийїздом комісії до села. Приходимо раненько до адвоката — нема дома, десь вийшов, але зараз прийде, просять зачекати. Чекаємо ми, чекаємо — нема

адвоката. Вже десята, одинадцята, дванадцята година — нема. Поголодніли ми, пішли 'д возови дещо перекусити. Прибігаємо по хвили — ще нема адвоката. Що за нещастє? Вже перша, ба й друга, ба й третя година, — тут би нам час уже йїхати до дому, щоби на вечір зайїхати, а єго нема. Аж далі, десь так коло четвертої йде він.

— Ах, перепрашаю вас, — говорить — дуже перепрашаю, панове газди, але не моя вина, що я так опізнився, в суді при розправі був, оборона протяглася аж до сеї години. Але то нічого, ми ще все зробимо гаразд. Прошу до мого покою!

— Але може би ми зараз сіли на віз і йїхали в село, — сказав я. — То пан могли би там переглянути папери і навчити нас, що маємо говорити.

— Е, нема чого квапитися, — сказав він, — успіємо зайїхати, а перегляд паперів не довго потрїває.

Пішли ми з ним до єго покою і посїдали. Паперів внесли ціле наручє. Взяв він тото читати: читає, читає, поволеньки, уважно, деколи нас щось запитаєся, ми відповідаємо, він знов читає, а ту вже пів години, ба вже година, ба й друга минула, — він нічого. Ми ту як на терню сидимо, вємося, потїємо, а він усе розпитує нас, мов на протоколі, все папери читає, муркоче, — непорадна година! Вже ми по кілька разів єму набиливали: пора би йїхати. А він усе своє: зараз, зараз! Тай далі до читаня Шеста година вибила, як дочитав. Ну, гадаємо собі, Господи тобі слава, конець уже тому читаню, поїдемо! Еге, як би та не так! Як зачне тепер наш адвокат толкувати нам цілий процес від початку, обширно, подрїбно, немов то ми й зовсім нічого не знаємо. Говорить, говорить, а ми трохи зо шкіри не вискакуємо, — туй таки би чоловік схопився, плюнув єму в очі і пішов. Та ба, годі! Далі зачав нас навчати, як маємо говорити перед комісією, — і справді мудро навчав!! Така ясна стала нам ціла справа, так добре знав кождий, що єму говорити, що аж любо. Жаль тільки, що коли се навчанє скінчилося, вибила девята година. Змерклося зовсім. Він аж тепер мов спостерігся, а ту ще й гриміти почало.

— Овва, а се що такого, вечір уже? — сказав він озираючись.

— Таже вечір, — відповіли ми, мов осуджені.

— Шож тепер діяти? Як йїхати?

— Або я знаю, — відказав я. — Тепер трудно йїхати, дорога недобра, тай воно далеко досить, лісами!...

— Самі не знаємо, що діяти! — відказали наші люде.

— А на котру годину завтра має прийїхати комісія.

— На десяту рано.

— На десяту? Е, то байка: переночуйте ви ту, а завтра ранісенько повстаємо і курнемо в село так, що аж закуриться. На осьму будемо там. Отту йдїть, зараз коло моєї хати шинок є, жид, порядний, там переночуйте, а завтра, памятайте, не опізнїться, я буду ждати на вас.

Що робити! Раді не раді пішли ми. Жид уже мов і надїявся нас.

— Чи ви від пана адвоката? — питає.

— Ая!

— Ну, ву, ходїть, найду для вас місце, ночуйте здорові! А може ще потребуєте чого?

— Та дайте по порції горівки, ліпше буде спатися.

Випили ми, полягали в божий час і від разу поснули, як дерево. Чи довго ми так спали, Бог знає. Досить того — пробуджуюся я — день білий. Зриваюся, до вікна, дивлюся на сонце — вже геть з полудня. Гляджу довкола — всі наші газди сплять як дерево. Господи Боже, що се такого? Чи то сон, чи ява? Скрикнув я що сили, — ні, се не сон! Вони посхланувалися і собіж до вікна. А се що? З полудня вже? Не вжеж ми так довго спали? Припадочку нещасливий! Вемося, мов пискорі посолені, а ту в голові кождому шумить, кости всі болять, мов поломані! Кличемо жида: кїлько вам належиться за нічліг? — Не много, лише шість ринських. — Як? що? яким світом? — А він злодюга, видячи, що нам квапно дієся, що ми ту розщибаємося та аж губи гриземо з нетерпячки, став собі в дверех та тїлько всміхаєся, бороду погладжуючи. — Так у мене всі гості платять!

Декотрі з наших зачали з ним торгуватися, але де там, аві слова не дає собі сказати. Вергли ми єму гроші, кїлько хотів, тай далі, до адвоката. Прибігаємо

— нема дома, рано ждав-ждав на нас, а далі сам поїхав, велів, щоби ми як найшвидше поспішали за ним. А папери наші? — Папери лишив, ось вам ваші папери! — От так маєш! Поїхав, а паперів не брав. Господи милосерний, що з нами тогди робилося, то й погадати страшно! Що то, гадаємо собі, там десь уже без нас справу розсудили, громада програла, що нам люде скажуть? Яка нужда чекає нас на далі? Ми немов наперед бачили тото, що нас чекало, тай тогди вже не трудно було й бачити все те наперед!

Пігнали ми до дому, тай просто не в село, а на пасовиско. Нема нікого. До ліса. Нема нікого. А ту вже швидко вечір буде. Ми до двора — в дворі співи, сміхи, гостина, музика — се пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Кілько проклять у тій хвили на него впало, то певно в своїм житю тільки склянок вина не випив! Ми вже чисто подеревіли, не говоримо нічого, не розпитуємо ні про що, — бо і на що? Самі знаємо, що наше нещастє готове. Мов стовпи які ми поставали на ганку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого тай за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть по при нас, також сміються, кешкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова. Панські пси приходять, обнюхують нас, деякі загарчать, а деякі й таки тихо відійдуть. А ми нічого, стоїмо, як неживі. Вже смерклося, в покоях запалало світло, пани і пані почали виводити якихось пісень, на дворі почав дощ кропити, а ми стоїмо все на ганку, з очима вліпленими в ті яріючі шиби, з дрожєю в тілі і роспукою в серці.

Аж ось нарешті, пізно вже в ночі, відчинилися двері і почали оден за другим викочуватися пани до своїх бричок. Насамперед пани від комісії. Переходячи по при нас, найгрубший з них став, позирнув на нас грізно і каже:

— Ви що за одні?

— Тутешні.

— Чого потребуєте?

— Що з нашим процесом сталося?

— З вашим процесом? То ви аж тепер приходите о тім довідуватися? Пяниці погані! Ви варті

пасовиска, ви варті ліса? А торби жебрацької не ласка? Ідїть же до дому і не смійте о тїм і споминати! Минулися роки, як добро розпирало боки! Пропали Іване гроші!

Вся комісія зареготалася, сіла на брички тай поїхала. За комісією надійшов наш адвокат, крадучись як злодій, змішаний, ніби п'яний.

— Га, ви ту, ви ту? — лепотів він. — Ждав на вас, їй Богу ждав, чому не приходили?

— А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті, поки тут комісія розсудить на єго хосен?

— Що? як? га! образа гонору!.. лепотів він, сідаючи на бричку і курнув що духу з двора.

— Щоб ти собі голову зломив! — проговорили ми в слід за ним. Тай то дармо: не зломив голови, собака!

Аж ось і пан наш раптом немов уродився перед нами. Стояв похитуючись у отворених дверех.

— Ге-ге-ге, — говорив він з п'яним реготом, — панове громада, обивателі, бургери, преліпотенти, а що там чувати? Як процесець іде? Нічого, нічого! Але постійте но ви, я вас тепер буду розуму вчити! Тепер ви будете скакати так, як я заграю! Я вам дам себе знати, щоб ви тямили!

І додержав слова! Прикрутив усіх так, що й дихнути годі! Правда, громада не відразу подалася. Зробили ми рекурс, але рекурс відкинули. Тоді ми рішилися силою боронити свого права, але тим іще гірше собі ношкодили. Жінки, діти, чоловіки і старці, всі за покотом виринули з села, щоби не дати панови зайняти пасовиска. Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю кричачи: „Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з сеї землі не вступимося, то наше!“ Але військо не стріляло і не толочило, а тільки поділившись на дві роти, рушило на конях через збіже, через плоті, та в село. Прийшлося нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби — повирізували та позїдали, звели нас усіх на нінащо, а коли відїїздили, то пан міг бути спокійний: громада була зломана і зруйнована до чиста і мусіла сама податися в єго руки.

От така наша доля. Чи буде коли ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільнійше, Господь знає. Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чим раз тіснійше натискати на нас пута. Пять коршмів у селі запровадив, школи нема, священника вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, жиємо як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на красшу долю...

В маю 1883 р.

ДОВБАНЮК.

Та єго властиво так тільки прозвали Довбанюком, за те, що все ходив у тих шляхотських, незбираних, як то кажуть, вибачте, „довбаних“ штанах. А звався він властиво Городиський. Шляхціц був, правда, ще з тих ходачкових, але фуми шляхетської тільки, що хоч і графови не встид би. Іде тото бувало вулицею, обшарпане, в полотнянці два роки непрапій, за-талапаній по коліна, — хто би го не знав, то би му кусник хліба дав як дідови, — а зустрінешся з хлопом, то надуєся як той індик, ніс до гори, ніби зорі лічить, тай просто насупротив, не вважає ні-на-що. І най-но би поважився чоловік не обминути єго або підтокою за полотнянку зачепити, то так зганьбить, що й о світі не стямишся!

— А ти мудю! А ти хлопе! А ти опришку! чи не бачиш, що я йду, не можеш уступитися?

Свої люде вже знали тоту єго фудулію, то тільки всміхнешся бувало тай скаже:

— Ну, ну, пане Городиський (як би не сказав „пане“, то крий мати божа, образиться на смерть!), вибачайте за сей раз, я нехотячи!

І Городиський горд кивне головою на знак, що перемінив гнів на милість, і почалапкає собі дальше вулицею. А коли се лучилося з незнайомим, чужосіль-

ним чоловіком, то такий нераз стане, слухає-слухає Довбанюкової ганьби, а ту видить, що чоловічок зовсім ледащо, тай почне книти собі з него.

— Ба, а чомуж то пан у кариті четвернею не йдуть, а тільки пішки по болоті чвалюють?

— Чекай но ти, чекай, — скрикне на те Довбанюк, — прийде ще такий час, що ми, шляхта, будемо вами, хамами йїздити!

— А бодай то Бог о тім не довідався! — смієся чоловік, а Довбанюк іще дужше лютує.

— Орати будемо вами, так! А вашими бабами волочити, щоб ти знав! Ти гадаєш, що я жартую? Чекай тільки, за два роки Польща буде, побачиш!

Почувши таку бесіду чоловік швидко перестає сміятися, з якимось острахом позирне на Довбанюка, далі сплюне що сили, тай мовчки рушає дальше в свою путь. А Довбанюк також сплюне тай воркоче собі під носом:

— От хами! Як собі розібрали. Забули вже дисципліну, зовсім забули! Але чекайте лишень, прийде ще на вас криска, пізнаєте ви, що що шляхтич то не хлоп. Най но тільки нам Польща вернєся!

Дуже часто він, бідолаха, тоту небіжечку Польщу згадував. Тай Бог єго знає, як єму здавалося: чи тоді грушки на вербах рости будуть, чи колачова туча спаде, чи що? Те тільки видавалось єму певним, що тоді й найгіршому шляхтичеви що день пущанє буде. А тут у него бідолахи що день велика п'ятниця. Робити, бачите, не хочєся так тяжко як хлопови, своїх достатків хіба тільки, що на хребті, ну, а йїсти треба. От так де саду пильнувати, в пасіці ройів доглянути (хоч пчїл дуже боявся і на пасічництві не розумівся), підчас толоки коло женців постояти або зимою скіпок наколотити та збіже на млинку провіяти — тільки єго й роботи було. А не кличе бувало й до такої ніхто, то він літом у лїс на губи плентаєсь, набере голубінок, гіркань, сиройжок, накладе денебудь огник тай пече-пече і йїсть. А зимою, то так таки голірuch із хати до хати волочиться, посидить, посопе, побалакає, коли що дадуть, то перекусить, а як ні, то далі плентаєсь.

Було в нашім селі кілька богатих шляхтичів, ще

й тески Довбанюкові, все Городиські, хоч і не свояки. То ті вже зглядь мали на него. Літом до роботи запрошують, а й зимою не забувають. Не знаю, чи там змова між ними була, чи що, досить, що коли Довбанюк у них не сидів і не стравувався, давали ему „лігурально“*) що тижня по гарцови ячмінної муки. Ми діти бувало сміху маємо!... Скоро тільки субота вечір, мій Довбанюк нічого нікому не кажучи, бере мішочок за ремінь, тай у село. А ми також нічого не кажучи, тай за ним.

— А ви куди, колодачики? (Всі діти у него звалися „колодачики“.)

— Та так собі! Біжимо послухати, відки пси гавкають.

— Дам я вам псів!

І він грозив нам пальцем. Дуже, бачите, не любив, коли хто за ним заглядає, щό він робить або куди ходить. А нам тільки того треба. Нам хоч би й у кінець села пробігатися, щоби тільки Довбанюка подразнити. І як то вже він ізвивався, через плоти скакав, у кукурузи та в колонні ховався, щоби тільки змити нас, щоби ми не знали, в котру хату він заходить. Та куди тобі сховатися перед чотирма парами всевидющих дитячих очей! Куди він, туди й ми за ним, а все кричимо:

— Пане Городиський, геп-геп! Пане Городиський, геп-геп!

— Ну, ну, — воркоче він із колопень, — гепну я тебе одного з другим, лиш ти не йди міні з очей!

А коли вже дістане свій гарчик муки, з хати виходить, тай просто на вулицю. Тоді вже ані гадки по за плоти скакати. Самою серединою дороги суне, і борони Господи до него підступити! Тай просто до нашої хати. З моім татом він якийсь давній знайомий був, ну, тай пасіка у нас, сад; досить, що він усе любив пересиджувати у нас, коли де інде діла не мав. „Ту моє припиновище, каже бувало, поки не проженете“. І скринька его зо шматем у нас у коморі стояла. Навіть горнець свій і ложку залізну в тій самій

*) Регулярно.

скриньці мав. Так то він у тім горшку що дня собі у нас лемішку варив з тої муки. Зварить бувало, водою розпустить тай сербає. Мама не втерплять, капнуть єму молока до тої бевки, а він відвернесь, ніби не бачить, щоби не потребував дякувати. Не любив, бачите, виду показувати, що хтось єму ласку робить, а вже попросити кого о що — радше з голоду згине! „Що то“, кажуть бувало мама, „шляхетська манерія!“ Тай байдуже собі, привикли до старого Довбанюка.

Так отже послухайте, яка то старої голови на старість дурниця вхопилася. Неділя була, десь так перед Петром, саме того року, як то тота польська рухавка в Варшаві счинилася. Газет у нас тоді ніяких не було, а так тільки глухі вісти поміж народом ходили, що „Поляки прийдуть, хлопів різати будуть“, або що найменше „панщину завернуть“. Хлопи дуже похнюпились, а шляхтичі мов на дріжджах росли. А село наше, бачите, мішане: більша половина хлопів, а менша шляхти. А що вже наш Довбанюк, так сей не раз і крізь сон кричав: „Чекайте но ви, хами, скоро Польща буде! Ми вам!“

Від самої весни ходив як загорілий. До роботи ніякої хоч єго ріж то не піде, а хоч би й пішов, то що з него за робота! Нехай там собі рої летять, куди їх Бог провадить, нехай костогризи та сороконуди черешні обїдають, нехай пастухи весь пліт на огонь поломають, нехай каня всі гусята побє — він ані не бачить ані не чує нічого! Адже швидко Польща буде! То й не дивниця, що поки що до чого, а наш Довбанюк таки порядно з голоду млів. На єго лихо й губи того року не зародили і риба не ловилася. Як би не той гарчик ячмінної муки, що єму що суботи тески давали, то був би Довбанюк таки не дочекавши Польщі з голоду погіб. Мама прогородувати єго не могли, бо у них і своїх дітей було досить, а передновок тяжкий випав. Але Довбанюк байдуже собі: чим тісніше коло него, тим дужше він за своєю Польщею вбиваєся.

Сидимо ми отак на приспі з полудня: тато, ще кілька сусідів і ми діти, а Довбанюк на сінешнім порозі лемішку їсть, таки з горшка, не розпущену. Пожурилися наші газди передновинком, а далі на повстане зійшли, розказують, що хто на ярмарці чув або

від чужосільних.

— Кажуть, що щось Маскаль замагає, — бовкнув оден.

— Хто то каже? Хто сміє казати? — аж скрикнув Довбанюк зірвавшись з порога і кинувши до горшка своєю залізною ложкою

— Ой пане Городиський, круто з вашою Польщею! Там, повідають, Маскаль повстанців як риби в саку ловить, а котрих зловить, то з тими таке робить, що був-був когут, а потому зістав каплуном!

— Дурні повідають, а ще більші дурні слухають!

— Ну, та ми власне по тихо собі шептали, щоби ви не потребували слухати.

Загальний регіт. Довбанюк аж почервонів зо злости, але не сказав нічого, тільки сів назад на поріг і взявся знов до свого горшка з лемішкою.

— От дармо-сте пана розгнівали, — передразнює оден газда. — Хто знає, може он завтра Польща буде! То то будете в ярмі ходити, що аж гей!

— Га, як у ярмі, то в ярмі, — відказує другий. — Але я гадаю, що пан Городиський не будуть такі, покажуть свою велику ласку для нас, дурних хлопів.

А Городиський нічого, тільки сопє та ячмінну лемішку уплітає. Коли в тім собаки загавкали, а з сусідного закаулка роздався немов цаниний бек, тонкий голосок:

— Горшки друтоваць, мамó-о-о!

— Агій, сказився та в неділю горшки дротує! — загомоніли газди.

— Препрашам, я сем завтра по́дротую, а нині тільки шукам, де сем про́ночую! — відіззався з заплота такий самий цаниний голос дротаря.

— Чи бач, який хитрий! Ну, ходи сюда, ходи! — сказали тато і вказали дротареви перелаз.

Дротарів у нас у ту пору дуже радо приймали, бо дротар усе одно, що газета, про всяку всячину розкаже. Бувало повна хата людей найде як на командню, а він собі на лаві засяде, та „сем“ та „лем“ — і плете, що єму слина на язик наверне, а люде аж роти порознимають та тільки ахають. Та й волочилося

тих дротарів багато, що кілька день усе якийсь новий. Чутка йшла навіть, що їх навмисне підсилено. Одні казали, що їх пани підсиляють, щоби хлопів бунтували, а другі казали, що уряд підсиляє, щоби пантрували, чи хлопи справді не бунтуються.

Так і сей дротар. Переліз на подвір'є, привитався з газдами тай сів на приспі. Спочиває. Газди его розпитують то про се, то про те, а він нічого. Слово-дві скаже, тай далі сопе. За невеличку хвилю вже відкись по селу чутка пробігла, що дротар об'явився. Ого, зараз пів подвіря людей насходилося, новин послухати. Тоді мій дротар як не розбалакаєсь! Зразу затипав і „сем“ і „лем“, пів щось таке, що мара знає що, а далі почав чисто по польськи, тай уже не про що, як тільки про повстанє. Почав розказувати, як то повстанці бють Москаля, як Француз і Англік туй-туй уже Полякам на поміч виступлять, як і наш цісар нічого против того не має, щоби Москалеви „курти скроїти“, як то де інде і хлопи до повстання йдуть, а пани хлопам не лиш панщину, але й усі ліси і пасовиска дарують.

— *Pójdźcie, ludzie, pójdźcie!* — говорив він. — *Ojczyzna woła! Słuchajcie piosneczki!*

Тай затагнув своїм цаниним голоском:

Stój, wrogu, stój.

Bo nie ustał bój!

Співаючи він підскакував, крутився на одній нозі, помахував у одній руці звоєм дроту, а в другій тим шилом, що горшки править. Люде слухали, дивилися як на комедію, деякі сміялися, жінки хрестилися. А коли дротар закінчив свою пісню страшними словами:

Powiesimy was po parze,

Czynownicy, dygnitarze! —

то всі вибухнули голосним реготом, так кумедно вертівся та перекирлюювався дротар.

— *Pójdźcie, ludzie, pójdźcie!* — приговорював він далше. — *Pokażcie, że wy wierne polskie dzieci!*

— Та брешеш, козячий сину! — сказав на те з добродушним притиском оден газда, — бо ми ані не діти, ані не польські!

— Дротарю, я йду з тобою! — роздався нараз різкий, могучий голос. Усі озирнулися і ахнули. На по-

розі сінешних дверей стояв Довбанюк з горшком недоїденої лемішки в одній, а залізною ложкою в другій руці, і не зводячи очей із дротаря, грозив, бачилось, цілому світові.

— Я йду з тобою, чуєш, дротарю! — повторив він іще раз. — А йїх не клич, се хлопство нічого не розуміє.

— Довбанюку! — скрикнув єму мій тато, забувши навіть утитувувати єго паном. — Чи ти стікся, чи тобі що такого?

— Мовчи, хаме! — гримнув Довбанюк, кинувши на тата таким неописано згїрдним поглядом, якого я з роду не бачив і бачити не буду. І не кажучи більше нічого, він обернувся, пішов до комори, відмок свою скриньку, вложив до неї горнець до половини повний лемішки, положив таки необтерту ложку, замок скриньку, сховав ключ у сінех під стуцу, і взявши в руку палицю, вийшов на подвірє.

— Гурра! — повитали єго люде грїмким окликом.

— От козак, раз козак!

— Оперезався, зовсім зібрався.

— Хоч до повстаня, хоч у просо воробців пуджати!

Мов град сипалися насмішки на Довбанюкову голову. А він нічого собі. Взяв дротаря за-під-руку, навіть не поклонився нікому, тай пішли.

— Гей, музики військової! З парадом провести пана капітана! — крикнув хтось, і за хвилю де не взялась юрба хлопців з цебриками, нецками, скіпцями; другі по при них з патиками, тай луп-цуц, трах-таррах, тарабаняють що сили! Я й сам, тямлю як нині, лупив по цебрику, що трохи дно не вибив. Крик, гвалт, гармідер! А за бандою друга куна йде — парубки, газди, та ревуть-ревуть:

Пристань Юрку до вербунку,

Будеш йїсти з маслом курку!

Будеш йїсти, будеш пити,

Довбеньками воші бити.

Ну вже, одно слово, з знатною парадом проводили ми Довбанюка аж за село. А він нічого, пішов, навіть не подякував.

Минули жнива — за Довбанюком і слухи загули. Мов у воду кинув. Уже люде й сміятися перестали. Аж ось на першій Матки знов якось так випало, що у нас на присіпі народу зібралося чимало. Сидять, балакають. Коли нараз глядимо: лізе щось улицею, обдерте, згорблене, скулене, ледво ноги за собою тягне. Тай ноги лепські: подрапані, покровавлені по самі коліна, бо як раз тільки до колін останки штанів досягали. Лізе просто на наше подвір'є, наближаєся, знімає з голови щось ніби лопуше ликом повязане... Господи, та се-ж він сам, се Довбанюк!

— Юрку! Пане Городиський! Чи то ви? — скрикнуло разом до него кільканадцять голосів. Але в жаднім голосі й тіни насмішки не було.

— Я! — відповів коротко Довбанюк, і, здавалося, з крайнім напруженням усіх сил випростувався і гордо пройшов крізь товпу обступивших его людей. Усі до него з запитаннями: а що? а як? а де? а куди? а коли? — а він ані слова. До сіней, та під ступу, та до комори, та до своєї скриньки. Відмок, і першим ділом хап за горнець з лемішкою та за залізну ложку. Горнець був повний і ложка була повна, але пліснятини. Єму байдуже! Немов нічого й не бувало, сів на той самий сінешний поріг, здравав плісень, та як почне йісти, як почне!... Люде обступили его довкола і постовпіли.

— Бідний чоловік! Два місяці нічого не йів!

На силу мама вирвали єму з рук запліснілу лемішку та дали теплого борщу, пирога, молока. На силу попойів і прийшов до себе. На силу розговорився.

— Та деж ви були?

— А дідько знає! Десь на границі.

— Та щож ви робили?

— А дідько знає! Якись дуби тягав. Було нас дванадцять, таких самих старих дурнів, як я. Завели нас до якогось пана тай там казали ждати на розкази. Ждали ми ждали, розумієся, в лісі. Далі пану навкучилось, тай каже нам: от, не маєте ту що робити, тягайте оті дуби з того боку границі на сей бік. А то вам через ліси та нетри такі, що крий Боже! Се, каже, потрібно буде для войовання, коли сюди війна прийде. Тягати каже швидко, а йісти дає щораз то скупійше.

Тягали ми, тягали, — адить, як обтягалися! а далі взяли тай утекли.

— Та кудиж ви ходили такі довгі часи?

— А дідько знає! Найбільше лісами.

— І ніхто вам нічого не казав?

— Ні, ніхто. Я гадав, що хоть арештують та цюпасом до села відішлють — отже не хотіли. Прийшлося самому, голому й голодному паляндрувати. Господи, що я назнався, що я назнався!...

— Ну, а в повстаню ви були?

— А дідько знає! Здається не був.

— Ну, а Польща буде? — вирвалось у когось мимоволі.

Довбанюк тільки голову понурив. Мовчав, мовчав, а далі зірвався, тупнув покаліченою ногою до землі, махнув залізною ложкою по повітрю в якімось неозначенім напрямі, та на ціле горло як не крикне:

— А нехай їм там усім тристенний дідько матір мучить!

Львів, у лютім 1886 р.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЛ.

Оповіданє.

Вичитав отсе я в газетах — бо я письмений троха — що Бог дав нашому краєви такого доброго маршалка, що каже: „Всіх сил доложу, щоби тільки домашній промисл у Галичині піддвигнути. Вже нехай собі там що хоче паде, а що хоче пропадає, а домашній промисл мусить підвестися!“ Читав я також, як то дуже вихвалюють той наш домашній промисл такі великі панове, як гр. Дідушицький, п. Вержбіцький і др., як то вони за дорогі гроші скуповують гуцульське черепа, шматів та деревляні вироби, і не тільки виставляють їх на показ усею світу, а ще й

портрети з них малювати кажуть і книжки о них пишуть. Ну, думаю собі, хвала-ж тобі Господи! Прецінь раз і в наше віконце засвітить сонце. Чень може й міні всіхнеся година. А треба вам знати, що й я, хоч ніби заможний і господар на ґрунті, таки дещо тим домашнім промислом займаюся. Правда, промисл не Бог зна який: виробляю ложки, нецки й кропила з дерева. Се вже у нас у роді держиться, з діда-прадіда. Маємо з давен давна свій лісок, самі берези, липи, клени та ясені, і така вже в нас установа, що кілька котрий у родині старих дерев зрубає, то має два рази тільки молодих засадити. А середніх зовсім рубати не вільно.

Як кажу, промисл не Бог зна який. Зрубаю три старі дерева, то вистане матеріялу на рік або й на два. Робить чоловік по більшій часті „на уряд“, на замову, а на продаж хіба де раз у рік вивезу те, що полишаєся, що люде просто з хати не розберуть. Хіба що кропила два рази до року вожу на Кальварію на відпусти, та до Самбора на Матки, та до Дрогобича на святої Трійці. А ложок моїх на ярмарках ніде не побачите. За ложками до мене люде з за двадцятої границі ходять, і що тільки наробию, зараз розхапують. Не буду хвалитися, але то тільки скажу, що люде кажуть: нема над мої ложки. І лехкі, і зручні, і тривкі. Не знаю, чи знаєте ви, що у нас по селах кождий ложкар має свій осібний спосіб, свою форму ложок: оден робить такі незграбні, як копачі, другий занадто повигинані, так що як йїси, то все мусиш перед самим ротом розілляти, а інший знов і добрі робить, та що, коли так якось деревляне пасмо поперетинає, що нехай тільки ложка вигляне троха на сонце, або й так від кухонної жарі — зараз тріскає. Ніби то не велика штука деревляну ложку зробити, а все таки треба мати свої способи, знатися на матерії, вміти йїї як слід порізати, вміти висушити, ну, і пропорцію відповідну при самій роботі потрафити. І не з кожного дерева добрий виріб буде, треба й дерева дібрати.

У мене, як вам кажу, вже з діда-прадіда той промисл ведєся. Так от звичайно, коли з своїм найстаршим сином засяду ложки робити, то в нашій хаті правдивий ярмарок. Блискавкою вість по селах розле-

титься: Ого, Яць Яремишин засів ложки робити! І раз на другий день починають напливати люденькове, а поперед усього зі свого села. Ті мають перше місце і дешевшу ціну — така вже від давна угода між нами, а се бачите за те, що міні мій лісок шанують. У камеральнім чи в панськім, то крадуть що хто може захопити, а в мойім ані прутика не ткнуть, хоч се туй під носом. Ну, давній звичай, і всі вже того держимося. А поки своїх уконтетую, то вже гляди, і з других сіл як на свячену воду за чергою чекають. — А для мене, куме, копу! — А для мене пів кони! — А для мене на спів з Олексою копу! — Позаписую собі всіх, визначу, на коли будуть готові, і вони собі йдуть. Але вже котрі з далека, з над Дністра, з Долів поприходять, тих ніяково з нічим відправляти: чекають, поки не нароблю тільки, кілько їм треба. Нераз по п'ятеро й по десятеро ночує в мене, то під шопою, то на тоці в stodolі. А вечером, видима річ, треба потрактувати людей чим Бог дав. Ми з сином робимо на вісних стільцях, каганець бувало світиться, а чужі люде позасідають на лаві, розмовляють, оповідають як їм жиєся, що у них нового, а кождий при тім очима пасе мою роботу, чи швидко відійде той, що перед ним стоїть.

Такий то був той наш промисл домашній від давніх часів, від коли затямили люде. Пожитку з того не много, бо ціна ложки — дрібниця, а наїппнатися коло неї чимало, ну, але бодай чоловік з людьми жив, здибався, мав знайомих, мав пошановок по чужих селах, де тільки було показатися, — ну, і не без того, щоби часом дещо і до господарства не докапнуло. ✓

Так от вичитавши, що там у Львові настав такий добрий маршалок, що хоче бути опікуном нашому промислови домашньому, я аж Богу подякував на радощах. Правда, не міг я того дочитатися, яким то способом хоче пан маршалок підносити той промисл, але врадувала мене сама добра воля. Вже то, думаю собі, такий пан мудрий і вельможний винайде собі способи, о яких нам, простим хлопам, і не снилося. А на разі хоч те добре, що звернув на нас своє око; допоможе — не допоможе, а хоч оборонить нас від жидів, що то кількох знайомих міні ложкарів так хитро взяли в свої

руки, що бідолахи днями й ночами усею хатою сидять і роблять ложки для жидів по 10 кр. від копи. Матерія жидівська, се так, але за роботу такий бідолаха ледви тільки дістає, що з тяжкою бідою видихати може. Пробували жиди й до мене підійти, але не вдалося: у мене свій ґрунт і своя матерія, тай не такий я, щоби мене зловити. Давали навіть гроші в позику і до спілки напіралися. „Давайте, кажуть, до спілки фабрику деревляних виробів заложимо“. І тим мене не підіймали. „Дайте ви міні спокій — сказав я їм, — шукайте собі своїх жидівських спілників, а я собі буду по старому свою роботу робити“. Від того часу почали рити підімною. Підюдили комісаря податкового, щоби наложив на мене податок зарібковий. Але комісар був чесний чоловік, жидам на слово не повірив, зійхав до мене, оглянув мої струменти, мій лісок, мій склад сухого дерева, переслухав людей, а переконавшись, що займаюся роботою тільки в хвилях вільних від господарства і на малий розмір, дав міні спокій, а жидів відправив з нічим.

— Певно то поперед усього йде о те, щоби охоронити наш домашній промисл від таких непрошених опікунів — подумав я собі, вичитавши о щирій для нас охоті пана маршалка. — Го, го, — говорю врадуваний до всіх знайомих, — а видите, прецінь то раз і з нашого Підгір'я на всю Галичину світло плине! Адже-ж пан маршалок із нашого близького сусідства, зі Старого міста! Сміло сказати можу, що мої й мого батька ложки вигодували його на чоловіка. Старомійські всі тільки від нас з давен давна ложки купують. А вже певнісінько, що в наших нецках його дитиною купали і нашим кропилом кропили! Ну, то й не диво, що собі о нас пригадав тепер, коли таким паном зробився. Чекайте лишень, яку то він для нас поміч придумає!

А людонькове слухають тої мови, тай собі-ж радіють.

— Ну, що-ж, дай Боже, дай Боже, щоби то й з нашого простого стану вийшов для цілого краю пожиток!

Оден тільки невірний Хома найшовся в селі — так навіть і звався Хома Губатий.

— Е, каже, куме Яцю, не маєте ви й доси чого нарікати на свою долю, а на панську поміч не спускайтеся! Я там панів не суджу, але то вам кажу як старий: ніколи якось панська ласка хлопови на здоров'є не виходить. Не дармо то старі люде й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі ж натягнуть. Панська ласка бистрим конем їздить.

— Я вам тому, куме Хомо, не перечу — сказав я, — і на жадну панську ласку не спускаюся, але думаю, що як буде людям ліпше, то й міні буде ліпше, і що прецінь пан маршалок слів на вітер не мече.

Так то ми собі балакаємо сюди-не-туди, аж ось приходить новий номер газетини тої, що то йійі з кумом дяком до спілки перенумеруємо. Пише там щось довго і широко про якісь „корпорації примусові“. Що за чорт? Читаю я, читаю, з разу нічогісінько не розумію, а далі нахожду, що то о цехах мова. Давні цехи мають бути відновлені, з самого Відня наказ прийшов. Е, думаю собі, се не про нас писано. Цехи то для міст, для ремісників, а у нас по селах як світ світом цехів ніяких не бувало тай не буде.

Було то якось в пушіне, зимою, а от так коло середопістя забираюся я з сином до ложок. Робимо день, робимо другий, третій, народу збираєся чим раз більше, балакаємо. Аж ту шандар надходить.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Дай Боже щастє!

— Дай пане Бже! Дякувати за слово добре.

Сів він на лаві край вікна, дивиться на нашу роботу, а далі каже:

— А що се у вас, господарю, тільки людей?

— Та так, за ложками поприходили.

— То ви ложки робите?

— А вже-ж роблю, от так часами, як хто замовить.

Взяв він одну готову ложку, оглянув. — Гарна робота — каже. — А де то ви вчилися того ремісла?

— Ніде. То у нас у роді, з батька на сина переходить.

— А, так! А маєте ви свідоцтво здатности?

Я видивився на него, як, не при вас кажучи, теля на нові ворота.

— І чого-ж ви так на мене витріщилися? — каже шандар усміхаючись. — Чи не розумієте мене, чи що?

— Тай справді не розумію — відказав я.

— Як то, хіба-ж не знаєте, що вийшло таке право, щоби ніхто не смів займатися ніяким ремеслом, хто від свого цеху не має свідоцтва здатности?

Я остовпів на таку бесіду.

— Ремеслом?... — пробовкнув я. — А хібаж се ремесло?

— А щож таке?

— С... се прецінь домашній промисл.

— Ха, ха, ха! — розсміявся шандар. — Добрий то міні домашній промисл, коли ви товар на продаж робите. Як би ви тільки для свого дому робили, то се був би домашній промисл, а так воно ремесло.

— Але як же я маю з цеху свідоцтво брати, коли я до цеху не належу?

— То нічого не значить. Коли узнають, що ви здатні, то вам свідоцтво дадуть. А поки такого свідоцтва не маєте, то й робити для других не маєте права.

З тим шандар і пішов, лишаючи нас мов окропом облитих.

Що ту на світочку робити? Запрягаю я коні, йду до міста, а сина лишаю при роботі: не можна-ж тільки чужих людей ні з чим відправляти. Беру з собою на всілякий кінець кілька срібних, і вїю! Аж по дорозі приходить міні на думку: ба, до якого то цеху міг би я належати? Який майстер може видати міні свідоцтво здатности, коли в місті ні оден ремісник виробом ложок і кропил не займається? Га, що робити, міркую собі, треба буде йти до всіх, хто тільки займається виробами з дерева, може таки котрий дасть міні те прокляте свідоцтво.

Прийїхав я до міста, йду поперед усього до знайомого стельмаха. Розповідаю ему всю річ: так і так, де ту шукати поради? Той зразу розсміявся, а далі, коли я ему вияснив, що в наших селах шандарі не

жартують, задумався.

— Щож, пане Яремишин, — каже, — коли так, то треба щось міркувати. Знаєте, у нас є лиш два цехи, що займаються деревляними роботами: стельмахи й столярі. Маємо ту одного теслю, то той пристав до столярів, і одного боднаря — той у стельмаськім цеху сидить. А куди би вас припутати, сего я зовсім не знаю. Ходімо — я піду з вами — насамперед до нашого цехмістра, поговоримо з ним, а як з ним нічого не буде можна зробити, то підемо до столярського.

— О, Біг-заплать вам пане майстер за вашу прислугу! — сказав я.

Пішли ми. Стельмаський цехмістер наморщив чоло, зарушав вусами, коли я розказав йому свою справу.

— Виріб ложок до нас не належить, — відказав коротко.

— А до кого ж належить? — питаю його.

— Або я знаю? Се вже ваша річ, не моя.

Вийшли ми, йдемо до столярського цехмістра. Сей політурував якийсь стіл і весь був замазаний терпентиною. Просив нас сісти на якихось дошках, сам сперся на столі і покликав хлопця, щоби йому сухими руками напхав до носа табаки, чихнув разів зо три, і вислухавши моєї просьби крикнув:

— Там до біса! А якже я вам дам свідоцтво здатности, що ви вмієте ложки робити, коли я сам на тій роботі не розуміюся? Адить, у мене самого ложки куповані.

— А куди-ж би то податися за таким свідоцтвом?

— Не знаю, любі мої. Найліпше підіть до староства, там вам уже вияснять.

Думаю собі: щож, коли до староства, то до староства. І справді, є в тім рація. У нас у всякому ділі найліпше до староства вдатися. Чи то податок, чи хороба заразлива, чи справа церковна, чи пожар, чи школа, чи дорога або міст, чи скарга на війта — з усім іди до староства як у дим.

Іду, попрощавшись з моїм знайомим стельмахом, але ледви що я на ринок, до ратуша простую (староство в ратуші), аж ту мій цехмістер стельмаський сіп мене за полу.

— Слухайте пане господарю, — говорить, — а ви при своїй роботі вживаєте токарні?

— Ні, не вживаю.

— А яких же струментів уживаєте?

— Та яких би? Крім сокири і пилки хіба теслиці, різця і ножа вісного.

— Ну, так же й кажіть! — скрикнув він радісно. — В таким разі вас очевидно треба приписати до боднарів. А що у нас осібного цеху боднарського нема, а одинокий тутешній боднар належить до нашого цеху, то й вам прийдеся до нас приступити.

— А Бог би з вас говорив, пане цехмістру! — скрикнув я з дуру врадувавшись. — Значить, буду міг у вас дістати тоту нещасну карту?

— Ну, то ще побачимо. Порядок вимагає, щоби цехової карти не видавати нікому, хто у цехового майстра не витермінував і не визволився.

— Але ж бійтеся Бога, — скрикнув я, — пане цехмістру! Ченьже не скажете міні йти тепер до терміну до стельмаха або до боднаря вчитися ложки робити, коли й так ніякий стельмах ані боднар їх робити не вміє?

— Ну, ну, — сказав цехмістер усміхаючись, — того я вам не кажу, але цехові приписи мусите сповнити.

— Якій то приписи?

— Майстерштік зробити, се перша річ.

— Майстерштік? Який же я вам майстерштік зроблю?

— А що? Кожному цеховому по пів тузина ложок, а міні зо два тузини, от вам і майстерштік буде.

— Ну, се би ще можна.

— Але се нічого. Треба дати вписового пять ринських, на світло цехове других пять, ну, а за те, що вам без термінования карту видамо, мусите зложити таку 40 ринських, і на послідок, розумієся, трактament для цехових братей. В таким разі видамо вам карту, з нею підете до уряду податкового, дістанете аркушик зарібковий, з аркушиком зголоситеся до мене, впишу вас до спису майстрів цехових...

І викладав се так спокійно і розсудливо, немов би вже порадкував на столі трактament для цехових

братей. Злість мене взяла, не дослухав я его роздєбендюваня.

— Бувайте здорові, пане цехмістру! — крикнув я.

— Ну, що-ж се, куди ви?

— До дому.

— Ну, а карта цехова?

— Спасибі, вже не потребую.

— А то чому?

— Бо від нині закидаю увесь свій промисл. Знаєте, пане цехмістру, всего того, що ви міні ту виличили платити, я й за десять літ не зароблю, не рахуючи вже своєї матерії. Сховайте собі свою карту і свій гонор цеховий! Обійдеся циганське весіле без марципанів.

І пішов я, натиснувши шанку на вуха, щоби не чути, як кликав за мною пан цехмістер.

Прийїхавши до дому, я як стій повідправляв чужих людей, кажучи їм, що вже більше ложок не буду робити, а струменти всі запакував до скриньки, під замок і до комори, нехай лежать аж до ліпшого часу.

За кілька день знов шандар рин до хати.

— А що, маєте карту здатности?

Я рукою махнув.

— Бог з нею — кажу, — на що вона міні тепер! Від тепер я не думаю й доторкнутися до ложки, хіба при їдї.

— Ну! памятайте собі! Бо як вас зловимо на продаваню, то прилади всі заберемо, і ще 50 ринських карі заплатите!

— Чи так? Ну, сю пересторогу справді варто собі зятимити.

Так то я розстався зі своїм промислом. Почувся чоловік нараз як без рук. Ходжу, нуджуся, а далі з нуди думаю собі: чекай же ти! Напишу хоть лист до самого пана маршалка! І написав. Усе йому виложив. Як нашої роботи ложками его ексцеленція в дитинстві годувався, як тепер ми від него ждали опіки й підмоги, і як нас раптом отся цехова устава підрізала — все по порядку. Виписав я ему також, кілька то в наших сторонах ковалів, шевців, ткачів, теслів та других ремісників через ті цехи хліб потратило, а на остатку, як то ціла та хісторія з цехами тільки жидам на до-

бре вийшла, бо жид таких збанкретованих ремісників бере до себе ніби на службу, вироблює для себе аркушик зарібковий, і каже бідолахам робити на себе. Жид збогачуєся, а вони ледве дишуть... Виписав я се все і післав до Львова, до рук самого пана маршалка. Отже-ж підіть ви — як післав, так і до нинішнього дня ніякісінької відповіді нема. Ну, та воно й видима річ: де би там такий великий пан хотів відповідати на базгранину простого хлопа! Тільки то мене дивує: по що в такім разі гомоніти так голосно о піднесенню промислу домашнього?.....

Січень 1887.

МАНІПУЛЯНТКА.

I.

Целя збудилася рано, пункт о пів до семої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передпуденна служба на пошті, де вона є експедиторкою. Передпуденна служба починаєся о семій і триває до другої по полудни. Целя, совісна і точна в сповнюваню своїх обовязків, як загалом усі жінщини допущені до якої небудь публичної служби, привикла від давна будитися о пів до семої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля заснути не може.

Хвилю вдивлювалася своїми великими, чорними очима в напротивну стіну, закрашену синнявими арабесками на сірому тлі. Посеред стіни висіло велике зеркало, а по обох боках его широкої, золоченої рами видно було дві групи фотографій у різьблених, деревляних рамочках. Представляли вони єї товаришок зі школи і з поштової служби. Целині очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати; в покоїку стояв лехкий су-

тінок, бо одиноке вікно, що виходило на вулицю, за-
слонене було деревляною ролетою.

— Котра то там година? — шепнула Целя і про-
стягнувши руку, взяла з круглого столика, стоячого тут-
же в головах у неї, малесенький, золотий кішеньковий
годинник. Хоч з досвіду знала, що будиться все о тій
самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до семої! — сказала. — А міні здавалося,
що я сьогодні заспала. Правда, нині рано служби не
маю, ну, але потурати собі не треба. Засплю нині, то
засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи підвела голову і сіла на ліжку.
Була тільки в сорочці, котра обшита в горі коронкою
і зіпята на раменах, ослонювала єї груди і плечі, ли-
шаючи голими гарні, мов із слонової кости виточені
рамена і шию. На дворі був теплий маєвий поранок.
Лагідним рожевим проблиском просвічувало сонце крізь
спущену ролету до покоїка молодой дівчини, наповню-
ючи єго теплом і запахом весни, котрий мішався з за-
пахом води кольонської, що стояла в фляконіку на то-
алетці, і резеди цвітучої в великім вазоні на вікні.
Целя якийсь час сиділа немов забувшись. Любо їй
дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами,
любо виряти в тім півсмерку, що так лагодить усі
обриси і блиски, спочивати в тій тиші зрідка перери-
ваній торохтінєм коліс по вулиці або гуком далекої
військової музики, що виграє марш десь на третій
вулиці.

Але забутє трівало не довго. Целя отряслась із
него, стрепенула своєю головою з коротко обстри-
женим, м'яким як шовк попелястим волосем, наділа
панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіско-
чила з ліжка. Чулася здоровою, свіжою, молодою. Сон
покріпив єї; все, що було прикре або неприємне вчора,
передучора і в цілій минувшині, тепер немов не існу-
вало для неї. Думка єї, півсонна ще, спочиває зі сту-
леними крильцями і не вибігає по за пороги тої сві-
тилки, не заглядає в будущину. Що там будущина!
Що там минувшина! Якось то воно все буде! Целя
почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку нам
чинить правильне бітє власної крові, тепло власного
тіла, м'який дотик власної шкіри, почутє здоров'я,

сили і свіжості власних мускулів. Зазирнула до зеркала, моргнула жартовливо до свого образу і засміялася сердечно, показуючи два ряди білих, рівних і дрібних зубків з поза ніжних, рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в лехку перкалеву спідничку і білий неглижік. Натомісць умиване заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій скляній умивальниці ще від учорашнього вечера, і Целя з правдивою розкішю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена махкою губкою, обтріпуючи мов горобчик грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях або з шиї котилися в низ на груди. Була се найбільша приємність єї ранішньої тоалети, упрощеної о скільки можна з огляду на службові обовязки, приємність тим більша, що Целя могла в повні зазнавати єї тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

Умившись і обтерши ручником, Целя перед зеркалом розчесала волосє, розділюючи єго над чолом на дві рівні часті, а відтак за кілька мінут скічила зовсім свою тоалету, спокійно, систематично і без нічийї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлички, широко розвела руки, відтак счепила їх по над головою і опускаючи в низ, злехка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і злехка потягнувши за шнурок піднесла ролету. Золотою хвилиною бухнуло соняшне світло до світлички, заливаючи єї осліплюючим блеском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя упоєна тим блеском, тим теплом, тою фізичною розкішю життя, весни і молодости, всміхнута і румяна поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Якже там гарно! Добрийдень, сонце! Добрийдень, весно! Добрийдень, небо блакитне!

II.

— А з ким то паннунця так розмовляє? — роздався нараз від дверей голос старої служниці, що вийшла, щоби попрятати у Целиній світличці.

— Моя Осипова — сказала Целя, не відповіда-

ючи на се питанє, — може би час уже сніданє дістати?

— А то що собі паннуця думає? — скрикнула добродушно Осипова. — Аджеж нині паннуця до служби не йде і разом із панством снідає. А панство ще сплять. Хіба де за годину сніданє буде. Я ще навіть огонь не розклала ані каву не змолоча.

— А, правда! — сказала Целя і голос єї затремтів лехким розчарованєм. — Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні. Целя була не дуже то пильна читателька книжок, але в таких хвилях як отся, коли треба було чекати з півтора години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була єї одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, коли Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та мабуть книжка була не дуже займаюча, бо не дочитавши навіть і одної сторони Целя відложила єї на бік, попідливала свої квітки, позмітала пил із столика, з пари крісел і з більшого стола, а далі з зеркала, з фотографій і з вікна. Крутячися по своїй світличці трібувала стиха забреніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чоло дівчини набігла хмарка.

— Коли-ж бо міні то не чинить приємности снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову до гори, немов відповідаючи на якесь наклонюванє. — Коли-ж бо я не хочу слухати дурного балаканя пана Темницького ані бути метою огнестрільних поглядів панича Темницького! Аджеж я не обовязана їм підлягати! Аджеж я плачу їм за харч і за хату! Аджеж не з ласки вони мене держать!

Уся єї фігурка тремтіла зі зворушеня на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло наморщилося, очи стратили свій погідний, соняшний блеск, а довкола уст зарисувалася якась складина болю і гіркости, котрої перед хвилиєю ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота, без батька, і без матери. Старий дідусь посилав єї до школи, а пізнійше через якихось знайомих виробив їй місце на почті (без протекції навіть такого мізерного місця дістати годі!), де

здавши приписаний екзамен принята була за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, а й за те, що зробив, Целя благословить его память. Пенсія експедиторки — 35 гульденів місячно — вистарчає на скромне удержане; лекції музики на фортепіані і французької мови, котрі в свободних хвилях дає двом донечкам властителя камениці, вистарчають їй на вбранє і інші приємности життя. В перспективі перед нею рисуєся по кількох або кільканадцяти літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький domek з маленьким огорождением у малім містечку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні і тиха, самотна світличка. Панна Целіна, що правда, рідко забігає думкою в таку далеку будущину, але завжди, коли їй се притрапиться, починає чогось зітхати — чи то з туги до такої іділлічної картини, чи з полусвідомого почуття, що помімо своєї іділлічності картина ся криє в собі якусь порожнечу, якісь темні омути.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький був то приятіль небіжчика дідуся і при смертельній постели обіцяв єму, що буде опікуватися бідною, одинокою сиротою. Пан Темницький, то був пенсіонований урядник невисокої ранги, числив літ 65, мав жінку о пять літ від себе старшу і глуху як пень, і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називаєся „веселий старичок“: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'ясисті губи завжди зложені до усміху, малі і товщем запливаючі очка і здорові зуби, і виглядав при своїй жінці як єї син, молодший від неї що найменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно і акуратно, не служив ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, кутив люльку і читав газети, а вечером ішов до казино, відки вертав перед десятою, щоби не платити „шпери“. В казині, т. є. в товаристві своїх ровесників славився як сміхованець і фацеціоніст, котрий помімо сего десятка літ доси не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до „маленьких зворушень“. А дома, коли сидів за столом при сніданю або обіді і весь час свободний від жованя за-

повнював своїм балаканєм, лагідним, монотонним і уси-
пляючим, подібний був до гладкого kota, що розкішно
муркотячи пасе очима якийсь лакомий кусник, але не
хоче перед часом трудитися єго ханати, бо добре знає,
що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник
сам упаде в єго аксамітні лапки.

Пів року вже жила Целя у панства Темницьких,
день у день слухаючи монотонного воркотання пана
Темницького і поглядаючи на єго двозначні усміхи.
З разу забавляла єї гутірка того пана, але онісєля зну-
дила монотонність і ограничений кругозір єго думок.
Вона трібувала з ним спорити, але се оказалось не-
можливим; усі єї слова він приймав з добродушним
сміхом, мов бриканя малої, щещеної дитини. Але що
пан Темницький ніколи не виходив із границь добро-
душної жартливости і не позволяв собі нічого, що би
ображало приличність, то Целя чулася при ньому су-
покійною. Хоронила єї також жалоба, котру носила по
смерти дідуся і котра по часті накладала пута й пану
Темницькому. Але отсе перед кількома тижнями при-
був з Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс
із собою до того тихого гнізда якийсь острий, задушли-
вий дух, що від першої хвилі проняв Целю якоюсь
тривогою, почав стискати єї груди якимось невиясне-
ним прочутєм остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий,
сильно збудований мужчина, з правильними обрисами
лица, з буйним, темним заростом. Рухи єго були по-
вільні і поважні, голос барітоновий, трошечка хрипова-
тий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий.
З кожного руху, з кожного слова єго видно було, що
чоловік сей має дуже високе розумінє о своїй варто-
сти, що вміє панувати над собою, але zarazом уміє і
любить панувати над другими і привик поборювати
всякі труднощі, що стоять на заваді єго замислам.
Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ хо-
лодним оком анатома і віддавна привик судити всіх і
вся тільки з погляду свого улюбленого „я“. Ворог до-
тешу і жартів, оден тільки зворот виголошував з пев-
ним відтінком юмору, а був то зворот жидівський
„wus tojgt mir dus?“ (на що міні се придасться?). Був
се єго оклик, невідступна мірка, котру прикладав до

кождої нової річи, щоб оцінити її вартість. Одним словом, був се чоловік наскрізь „позитивний“ і реальний. Хоч мав напевно не більше тридцяти літ, то про те здавалося, що у него не було ніколи тої „шумної“ молодости, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав що то запал і ентузіазм, що ціле его жите було рівною, простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесиля. Як в добрій машині, так і у него все здавалося бути обраховане, зважене і з гори зведене до певної рівноваги.

Перша его стріча з Целіною була дуже холодна і шаблонува. Старий пан Темницький запрезентував їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонила, пан доктор буркнув „Дуже міні приємно“ і зараз відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідане о якімось клінічнім випадку. Але по хвили, коли побачив, що Целя пильно ему придивлялася, сказав тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татту, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розняв і очи витріщив, бо о ніякій нареченій свого сина доси нічого ніяк не чув. Але син з непохитним супокоем говорив дальше, скося поглядаючи на Целю:

— Дочка прімарія головного віденьського шпиталю, одиначка і наслідниця величезної камениці на Грабені. Заручини відбулися ще в мясопусти. Я не писав вам про се нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та помимо того виясненя батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванем і недовірем. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що „татко“ забув про росіл, і торкнувши его рукою за локоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, росіл вистине!

Тимчасом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім рівнодушними запитами, на котрі дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тареля. А коли обід скінчився і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що доси ледво міг усидіти з нетерпячки, звернувся до сина.

— Бійся Бога, Мільку! Що се за наречена, про котру ти згадував?

— Наречена? — відповів супокійно доктор. — Ніякої нареченої у мене нема.

— Ну, так я й думав. Але щож се ти за історії видумуєш?

— Се для тої — і мотнув головою в напрямі Целіниної світлички. — Виджу, що вдивляєся в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожду річ від разу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га! — засміявся п. Темницький. — Алеж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає єї: зда- лека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше, — сказав поважно пан доктор. — Нехай з гори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться однак, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від него можна надіятись, а чого ні. Через кілька день він сидів насупротив Целіни мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледво кількома рівнодушними фразами. Пізнійше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але натомісць кілька разів Целя осмілилася підвести очи, все стрічала его холодний взір впертий в себе. Ще кілька день минуло — і в чорних, невеличких очох доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали ніби порохно серед пітьми і розтлівали що день то дужше. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній усякий порив радості. Коли доктор промовив до неї часом, то почувала лехку дрож на всім тілі, хоч доси нічогоісінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч тінь оправдання тій єї боязни.

Натомісць старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і балаканє своє майже виключно звертав до Целіни. Шпилькував еманціпацію і еманціпанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе еманціпантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих паннів, жартув з женщин-урядників, почтмайстринь і т. і. Остаточо Целя почала звільна догадуватися,

що все те балаканє не є простим язикобитєм, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль — яку, сего не могла доглупатися. Чула тільки, що по вислуханю цілогодинного гуторія пана Темницького обхапує єї якась утома, якесь обридженє до світа і до житя, нехить до праці і думаня. Тим то й не диво, що все те в куці в короткім часі мусіло сприкрити йїй спільні сніданя, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше! — говорила вона тупаючи ногою в своїй світличці, але заведи в рішучій хвилі покидала єї сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був одним другом єї покійного дідуса, котрий і дав єго йїй за опікуна. От і не диво, що єї дитяча душа до крайньої можности держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так вязала єї теперішнє з минувшим. Покинути сю нитку, то значило віддатися безповоротно хвилям житя, без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все таки знала вже з власного сумного досвіду і з неодного прикладу, що пускатися на ті хвилі, то не жарт.

— Але всеж таки вони добрі люде, — вспокоювало йїї золоте єї серце. — Нехай і так, що у них є свої хиби, але не моя річ йїх судити. Зо мною вони чемні і добрі, то щож можу йїм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехитю, з моєю глупою трівогою! Нерозсудлива я, невдячна, от що!

І накартавши так свої власні нерви, вона опять ішла в товариство Темницьких, щоби з него знов винести ту саму німу трівогу. те саме знеохоченє і зде-нервованє, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

III.

— Е, що там! — сказала Целя потрясаючи головою і кидаючися то до вікна, то до зеркала, — дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник, — пів до осьмої. Ще що найменше година до сніданя. Взяла книжку і трібувала читати далі, але і се не йшло. Сонце зазірало до

книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне примусове сидіння при поштовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покою, мов миш у норі! Ні, се справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своє світлички, шукаючи очима, що би можна було перенести, поставити на іншій місці або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері її покою: ввійшла Осипова з карафкою свіжої води. Поставивши воду вона стала і з усміхом почала вдивлюватися в Целя.

— А ви чого так на мене дивитесь, як на ворону? — кликнула Целя з жартовливим обуренням.

— Бо маю рацію! — відказала Осипова всміхаючись і моргаючи загадково. — А впрочім коли другим вільно на паннунцю так дивитися, то чомуж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким другим?

— Кожному, хто тільки хоче. Аджеж паннунця що день сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скільки его воля, і паннунця не може ему сего заборонити.

Целя вся спалахнула румянцем.

— Фе, встидайтеся, Осипова! — скрикнула з невіданою прикрістю в голосі. — І ви вже навчилися від старого пана цвікати міні в очі моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте вичислюючи її неприємности? Чи думаєте, що я сама їх не почуваю? Чи думаєте, що міні се мило? Але щож маю робити? Аджеж мушу якось жити! А ліпше йїсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж умирати з голоду, або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

— Алеж прошу паннунці! — скрикнула стара, не на жарт перелякавшись сего вибуху, — що се паннунці Бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі знаходиться? Я,

що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я малаби насміхатися з паннунці, я, що так паннунцію люблю, як рідна мати? Най паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке? — весело спитала Целя, забувши вже о прикрости, котрої дізнала перед хвилиною.

Осипова видобула з за пазухи невеличку запечатану коверту, і не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганем подала єї Целіні. На коверті написане було тільки єї ім'я і назва, та проте Целя опять запаленілася скинувши оком на той адрес. Характер письма був їй звисний.

— А відки се Осипова дістала те письмо?

— А се, прошу паннунці, дав міні знайомий експрес. Хотів іти до паннунці, але я єму кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильнійше вдивилася в лице старої жінки, то була б відразу здогадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, котрий держала в руці, очевидно вагуючися, що має з ним ізробити. Румянець на єї лиці щез і воно поблідло, рожеві губки стислися і в очицях блисло щось ніби гнів, обуренє чи нетерплячка. Сказала вкінці холодно і з досадою:

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть міні того на будуще Ніяких листів ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що єму відповісти.

Се сказавши відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцію: чи одержанє листу було для неї приємне, чи неприємне, і о що властиво паннунці ходять.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула міні! Се знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила, — проворкотіла сердешна старушка і відійшла до кухні.

А Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о раму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. В кінці рука піднеслася і енергично кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень від мене хоче! — скрикнула Целя з обуренем. — Причепився мов п'явка, лазить за мною як тінь, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещастє моє!

Грудь єї сильно хвилювала, очі блищали, гнів був справдешній. Але по хвилі Целя успокоїлася, охо-лола з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, некрасивими, немов судорожно в ріжні боки повикривлюваними буквами, і раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який йій в тек-сті кинувся в очі, вибухла голосним, срібlistим сміхом.

— Що за дурень! — сказала весело. — Навіть гніватися на него серйозно не можна, хіба тільки смі-ятися. Ану, прочитаю сей лист замісто газети! Мусить бути забавний як і попередні.

І вигідно сівши на кріслі Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перери-ваючи читанє своїми замітками, немов би розмовляла і передразнювалася з єго автором.

„Третій раз уже осмілююся писати до Вас, ша-новна Пані, хоч на два перші листи не одержав нія-кої відповіді“.

— І не одержиш і на сей! Не надійся! — вперто мотнувши головою сказала Целя.

„По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритись Вам. Важність справи, для ко-трої се чиню, нехай усправедливить мою влізливість“.

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно та сама, що й у перших листах: Ви пані — ангел, Ви покорили моє серце, без Вас я жити не можу, і так далі без кінця. Алеж прошу шановного пана, се все мене нічогісінько не об-ходить. Я без вас жити можу. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже сего догадатися з мого по-гляду, з кожної моєї міні! Та ба, якже ту бажати, щоби той пан чого небудь догадався! — додала з пога-ним виразом погорди на устах.

„Обдумавши поважно своє положіне і зібравши о Вас, Пані, деякі потрібні відомости —“

— Чи бачите єго! — скрикнула Целя, — він о мні відомости збирає! Він шпiонить мою минувшину!

Негідник!

„я переконався, що зверхній вигляд не омили мене, що полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свого чуття для особи негідної того чуття. Я певнісінький, що коли б Ви, Пані, згодилися бути моєю, ми могли б устроїти своє спільне жите гармонійно і щасливо, о скільки щастє булоби залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчили би нам як резерва на чорну годину, а тимчасом ми зароблялиби на хліб чесною працею“.

— Чи бач его! Як то він усе собі уложив! Не такий дурний, як видаєся! — шеннула Целя, і хмарка задуми зависла на єї чолі.

Вона знала вже з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що средства его, про котрі він згадував, се одержаний в спадку по батькови фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займаєся газетярством, і треба признати, що се іменно була одна з головних причин єї антіпатії для него. Вона так багато наслухалася негідхлібних історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні п'ятки, галабурди і т. і., що дрож пробігала єї на думку — статися жінкою такого чудовища. А при тім і виглядав той конкурент зовсім не особлив. Целя, сама молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосє. До того додати одіж, звичайно стареньку і немов би не на него шиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої „долі“, що трафлялася панні Целіні.

— Се кандидат на Кульпарків! — мигнуло в душі у Целі, коли перший раз побачила его на почті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі чудовища справляли їй якийсь неспокій і zarazом побуджували до сміху. Від того часу він почав частійше приходити на почту, впиватися очима в кожний єї рух і чатувати на улиці, коли вона йшла на почту або вертала до дому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Ішов здалека, а як

часом не міг обминати, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдкою і втівав що духу, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, не-смілий, надряпаний очевидно тремтячою рукою, незручний в стилізації, одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з него потіхи, і хоч не знала назви свого німого конкурента, все таки згадала відразу, що він, а автор листу, підписаний „Семіон Стоколоса“ — се одна і та сама особа. І через думку йій не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довжезний, наметний і ще смішніший в огнистім виражуванню чуття. Сей третій лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, котра ждала в нім опять сяжнистих зітхань і сотнарових заклинань та діфірамбів на свою красоту, була троха розчарована і задумалася. Але задума та не довго трівала

— Дурна ти, Целько! — скликнула вона сама до себе. — Все се нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

„Запитаєте Пані напевно, чому для висказання Вам сего всего вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для труса, ніж для мужчини?“

— Чи бач його! — скликнула Целя з усміхом, — як згадав! І відвагу має назвати річ єї іменем, навіть коли та річ дотикає его самого. Еге, відвагу має! — додала по хвили, — але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

„Я справді трус, не супроти небезпек і протиностей життя, бо з тими з боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, котрих люблю. Боюся зробити йім найменшу прикрість, і через те нераз роблю єї мимоволі, а се мучить і болять мене ще гірше, ніж йіх самих. Чую, що бракує міні тої твердої підстави в поступуваню з людьми, яку дає товариське виховане і певність себе самого. Чую, що сама особа моя будить сміх і жаль, і се відразу відбирає міні всяку смілість, яку собі вирозумую. Тужно міні до людей, до приязни, любови, щастя — а чую, що здобути

їх не можу так, як здобувають тисячі других. Так щож, чи хочеш украсти їх із за угла? — запитає Пані непевно.

— Чи сказився! — скликнула Целя з якимось переляком. — Точка в точку згадав мою думку!

„Ні, дорога Пані (ага, „дорога“! Вже знов починає! — шепнула Целя), я бажаю тільки вхопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле жите, всі свої сили посвятити на здобуване того, що другим щасливійша доля дарує без труду. Нині Ви, Пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховости. Тож не прошу ні о що більше, як лиш о одно: позвольте міні дати Вам ближше пізнатися! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків в тім напрямі, щоб перед людьми, у котрих Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, дотинки та неприємности. Знаю впрочім тих людей, хоч і з далека, і можу Вам тільки одно сказати: стережіться Пані зарівно батька, як і сина!“

— Ого, ось уже й жало гадюки! — шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

„Та чоґож я хочу? запитає Пані. Одного тільки: позвольте міні зблизитися до Вас, дати Вам ближше пізнатися! Дайте міні знак, що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближенє моє не зробить Вам ніякої прикрости! Напишіть — — —

— Дурень! — скрикнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма. — Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь єму зближуватися до мене! Хіба я єму бороню? Але ба, тут іменно й є хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви дозволили міні! Ні, ні, не хочу й чути про него! Дам єму до пізнання, щоб і на очі міні більше не показувався. „Що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближенє моє не справить Вам ніякої прикрости!“ Ну, відкиж я се маю знати? Тьфу! Се якась безкровна слизь, якась галярета, не мужчина! Ну, малась би я з-пидна, як бим дала єму руку! Той би мене замучив своїми чулостями і підозрінями! Всі жили би з мене вимотав! Ні, волю вже остатися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непотрібом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на

стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а відтак порвала лист разом з ковертою, подерла на дрібні куснички і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці, насупротив вікна стояв автор листу з очима вліпленими в вікно. Появлене Целі очевидно перепудило его, він кинувся мов онечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Вид сей видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А відтак сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листу. Посипались вони в низ, мов снігові пластинки, крутячись і розлітаючись у різні боки. Кілька з них, покрутившись та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, котрий усе ще, з переполюшеним видом, блідий і ніби прикований до камяного тротоару, стояв на розі вулиці.

IV.

— Прошу паннунці на сніданє! — сказала стара Осипова, підхилюючи двері світлички. Целя стрепенулася на єї голос, але зараз же успокоїлась, потрясла головою, а озирнувшись в зеркалі і поправивши червону аксамітну стяжечку, котрою зграбно перевязала поперек тімя своє коротке волосє, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз у раз порушуючи зівялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для єї глухих ушей, з якимись невидимими сусідами. Впрочім при столі старушка відзивалася дуже рідко і сиділа вперши очі в якийсь оден предмет, немов би не бачила нічого більше довкола. Целя дуже єї жалувала, старалась usługувати їй при столі, розмовляти з нею знаками. Але старушка з разу чулася якось сконфуженою тими непривичними для неї обявами чемности і співчуття. Від давна привикла вона до того, що єї найблизші цілковито єї ігнорували і вважали немов якимось бездушним предметом, то їй не диво, що з разу навіть з підозрінєм почала було поглядати на

Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі єї ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшись, що Целіна зовсім далека від яких небудь своєкористних замислів, старушка помалу привикла до оказування їй чемностей і принимала їх якомсь апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ся апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплою і сердечною, не ослабила єї співчуття до нещасної старої жінки, при життю ще zdeградованої між старе дранте.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Темницький. — Витаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького снилося?

Тимчасом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрийдень пані!

Целя звичайно подавала єму руку, котру він стискав по товариськи. Але нині доктор уклонившись, прудко підніс єї руку до уст і поцілував. Целя почувла горячий дотик єго уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий румянець залив єї лице аж по уши. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немовбито помагаючи їй щось при наливаню кави, а властиво стараючись успокоїти свою неспокійну кров.

— Щож то панна еманціпантка не ласкава навіть відповісти на привитане старого? — балакав дальше жартовливим тоном пан Темницький. — А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті з нового, вченого, самотійного покоління мають свої осібні правила, свій осібний спосіб життя, і волять завжди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Алеж таточку! — Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся, — якаж із мене еманціпантка!

— Ну, ну, ну, нібито ми старі вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волосечко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самотійне жите... степ широкий, світ отвертий... *alleinstehende junge*

Dame, і там далі і там далі...

— А коли то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силуючись повернути все в жарт, хоч із тону цілого сего балаканя віяло на неї якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха! — сміявся пан Темницький, коли тимчасом доктор похилившись над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву. — Ха, ха, ха! Я певнісінській, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що се неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то таточко нині дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тимчасом пан Темницький уже скінчив свою каву, і обтерши собі уста і опершись ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючись підхопити кожний її рух, кожний позирок.

— Го, го, го! — балакав він невтомимо, — панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і еманціпантки, нове покоління, рівноуправнене з мущинами, жите на власну руку, здобуване будучини, а якже, а якже! Хто би вас ближше не знав, той би вас замісто святих купив. Але нас, старих горобців, на се не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що жінчина — все жінчина. Не оден дурник думає собі: а, се новий тип, се жінчина самостійна, майстриня своєї долі, жие власною працею! А він і не знає, що тій майстрині зовсім чого іншого хочеся. Все мода, тай годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшки з пташками, потім на тюрніюри, — настала мода і на еманціпацію, на рівноуправнене, здобуване будучини власною працею. А то все — зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і тюрніюри, і еманціпація! Все має тільки одну мету — здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенну з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить, — заговорила звільна Целя, котрій се балакане відбирало всякий апетит, — але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всему заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тільки паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не

говорить.

— А леж татку, — озвався доктор знуджений також тим балаканєм, — що се татко обібрав собі за тему до розмови!

Ніби то татко коли небудь говорив про інші теми!

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. Бо то видиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плякатів, реклями. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ — зараз єї на показ дає, в газетах інсерує, по вулицях афішує, на всі чотири роги світа витрублює і вибубнює. Що, хіба неправда?

Доктор і Целя слухали тої інтродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав усміхаючися „таточко“. — Тож бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, котру доля скривдила на мастку. Є здоровле, є сяке-таке личко, брівки, очка, є охота до життя і уживання, радо би те бідацтво і меже людей показатися, а ту обставини на припоні держать, дома біднота та тіснота, до порядного товариства двері позамикані.... Що робити? Те, що маєє цінного і гарного — личко, очка, брівки, волосечко, ручки (пан Темницький вичислював се все з якимось особливим притиском, моргаючи то в сторону Целі, то в сторону доктора і прижмурюючи очи мов кіт на сонці) — все се можна показати народови хіба раз на тиждень, у церкві. Сего за мало! І ось таке бідне сотворіне подаєє на практикантку, телеграфістку, телефоністку — одним словом, денебудь на публичну службу, де би могло сидіти на видоку у всіх, ніби на виставі за склом. Хто хоче, може прийти і оглядати, може навіть попросити єї ветати і пройтися. „Прощу пані, чи нема для мене листу *poste restante*?“ „На який адрес?“ „А34.“ І наша еманципантка встає і іде до полиць з листами. А тут А -- перша буква в азбуці, то й перескринок єї знаходиться в найвисшій полиці. Отже бідне сотворіне бере крісло, приставляє, і з цілою урядовою повагою, а разом з цілою дівочою грацією вилазить на крісло, стає на пальчиках, і шукає, шукає, шукає в горішній полиці так довго, доки цікавий гість не оглянув докладно і ніжок і талійки

і ручок і шийки і всего, о що ему ходило. „Ні, прошу пана, нема нічого!“ „Дякую пані і перепрашаю!“ А за хвилию другий так само питає, потім третій, четвертий, і так далі. Чи ж* то не жите? На щастє є ще держава, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли б отворено два рази тільки посад в таким роді і коли би не тільки не плачено за службу, але вимагано ще такси вступної, то і в таким разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи не правду говорю?

— Розумієся, що неправду! — з нервним притиском відказала Целя.

— Що? — скрикнув Темницький, — пані смієте казати, що неправду?

— А вжеж, що неправду! Аджеж пан на мойім власнім прикладі міг би переконатися, що так не є. Аджеж пан признає, що міні зовсім не о те ходить, щоб афішуватися, але щоби чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, аджеж я не про вас говорив! — відказав старий, жартовливо прижмурюючи очи. — Аджеж ви у всім виємок, у всім, у всім не подібні других! Хо-о-оч — те „о“ тягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося святу правду признати, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки? — остро спитала Целя.

— Не думаю перед панею з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

— Коли пан кидає на мене підозріне, то повинен пан витолкуватися, бо інакше мушу таке поступованє назвати... назвати...

Духу не стало йій у грудях. В очах некло щось ніби здавлювані сльози, що силоміць тислися бризнути. Але здержувалася і заховувала спокійний вид, головню для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очи доктора.

— Прошу пані не називати ніяк, — сказав добродушно всміхаючись пан Темницький. — Мене пані

словами не зажене в вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич стирчав ту нині на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки даперу кинули єму пані на голову?

Він сказав се з такою певністю і з таким супокоем, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висказує, і хапає тільки для прикладу перший ліпший факт, який єму набилився.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане, — скрикнула встаючи з за стола, — таке питанє свідчить о низькім способі мислення.

— Алеж татку, як можете з подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачучи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напруго, не оглядаючись і впала лицем на подушку в своїй світличці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глуний і безпідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли єї тільки цинічні шпиганя в загалі на жінок шукаючих власного зарібку, але рівночасно тішило єї потроха й те, що доктор в тім питаню станув ніби по єї стороні. Сама не знала, чому сєй, хоч і дуже слабенький вираз співчуття справив їй якусь полехкість. Успокоївшись троха встала і пішла на лекцію.

— Алеж татку, — сказав по відході Целі доктор, закурюючи папіроса, — справді не розумію, що маю думати...

— О чім?

— Доси вважав я тата чоловіком, котрий ніколи не забуває про форми товариської чемности.

— Ну, ну, ну. пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі. — Нехай тільки пан син покине ту роль, бо вона єму дуже не до лиця!

— Ні, татку, — сказав доктор з непохитним супокоем, — я справді вас не пізнаю. Тратите власть над собою. Починаєте бачити те, чого нема. Міні й не снилося моралізувати, але бачиться, що сама делікатність вимагає, щоби татко з нею прилично обходився.

— А сли я маю в тім свою ціль, щоби власне так із нею обходитися?

— Свою ціль? — спробола повторив доктор. —

А то яку?

— Се вже моя річ. Я прецінь тебе не питаюся, яку ти маєш ціль usługуючи їй при обіді, потакуючи єї словам, не зводячи з неї очей і цілуючи єї руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що се таткови сниться? Якуж таку ціль можу мати?

— Се мене не обходить. Май собі яку хочеш, але позволь і міні мати свою. Впрочім хто знає — додав старий насмішливо прижмурюючи очі і колишучися в кріслі — чи остаточно наші стежки не зійдуться до купи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемности, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванем вліпив взір в батька. Починав пізнавати єго з такого боку, котрого доси й не догадувався, з боку більш анімального ніж людського. Йовяльний усміх, що світився на устах сєго чоловіка, в єго очах приняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив єго зовсім. Але се був єго батько! Вся та коротенька розмова зробила на него дуже прикре вражінє, хоч і сам він не вмів собі докладно вияснити, що іменно було в ній такого прикрого. Хотів затим звернути річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концент з чоловіком стирчачим під вікнами і з паперовими свистками киданими на него був не дуже то щасливий.

— Концент? Що се ти говориш! Аджеж се чистісінька правда! Сам я се бачив і не від нині бачу того зітхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Як би ти побачив, що се за Адоніс! Чистий орангутанг. А наша еманціпантка, бачиться, зовсім таки до него прихильна.

— Ну, що се татко говорить! — скрикнув доктор диву даючись.

— Говорю, що знаю. Obserвую єго й єї. Переписуються, видаються на вулиці, а може й ще денебудь. На певно не знаю, але маю підозрінє, маю певні сказівки і сліди... Одним, словом, прошу пана доктора, не кожда тота весталька, що в довгій сукні ходить.

— Се стара річ, — сказав доктор, поборюючи своє збентеженє. — Але знов я не припускав...

— Доктор — і не припускав! — скрикнув пан

Темницький. — Ха, ха, ха! Алеж пане докторе, припущене — се перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав батькови свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

V.

Сонце пражило немилосерно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна як бовдур хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її начеплене було на золоченім вістрію на вершку ратушевої вежі, мов величезна, пошарпана хоругов. В повітрі пахло вохкістю. По вулицях повзли бочки з водою скроплюючи куряву і торохтіли фіякри. Обернені до сонця вікна камениць позаслонювані були ролетами. На бальконах недвижно стояли олеандри в деревляних шапках. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротоарах, тільки на невеличкім сквері в тіни дерев, довкола плюскотячого водотриску бавилася купа дітей під оком няньок.

Було три чверти на другу. Целя в літнім бронзовім пальто і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами і червоно-жовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч жара була, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздразнене видне було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснуті і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих, невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбулася між нею а Темницькими при сніданні, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немов би вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції з першого поверха, вийшов з нею до її світлички (щож, аджеж сего не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому его балакане. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі горекне і бачить усе в темнійших колірах, особливо коли се річ нова, до котрої він не привик і котрої важности не розуміє. Рада не рада мусіла Целя признати ему правду, мусіла запевнити его, що не гнівається, за що в заміну

він запевнив, що батько вже більше ні на що подібне в її присутності собі не дозволить.

Опісля почав її доктор розпитувати про її жите, про подробиці служби, надії на майбутнє, проявляючи супокійне, але просте і щире зацікавлення. Розмовляли так з пів години, він сидючи на кріслі при великому столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було снуючу коло печі Осипову.

Целя, котрій зразу стріча з доктором була неприємною, швидко почувалася побідженою і вдоволеною супокійним тоном його розмови, повільними і статочними рухами, щирістю далекою від усякої афектації і тим приязним добродушем, з яким він усиправдливлював перед нею нетактовний поступок батька, або з яким усміхався слухаючи її мрії о її майбутньому життю якої стара панна почтмайстриня десь у самотньому домику в глухому провінційному містечку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвили. В очах його не миготіли ті зловіщі іскорки, що так мішали і мучили її доси. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуте власної сили і певності себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалась їй думка:

— От як би то могли вандрувати вандрівку життя, опираючись на сильне рамя такого чоловіка!

Але бажане се далеке було від чутливого забарвлення, котре могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Се був вивід чисто логічний, теоретичний, котрий не зачіпав її серця і не бентежив крові. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на котрий вона пішла до спільної їдальні на перекір своїй ранішній постанові, знов роздразнив і рознервував її в високій степені. Правда, старий Темницький сим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку, і тим сильніше зробила на неї вражіння.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою

наречену. Показав Целі пару її листів писаних по німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив о раду. Бо то жінчини на жінчинах усе ліпше розуміються, ніж мужчини, а отсі листи по єго думці вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а у єго нареченої на недостачу любови для него а навіть недостачу простої делікатности, поверховий спосіб мислення, єгоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів писаних в значній части віденьським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, котрі зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значучими. Приглядалася тільки характерови письма, але й він був невиразний, не то жіночий, не то мужеський. Тож очевидна річ, що ніякого свого суду о тих листах і їх авторці не могла висказати. Доктор впрочім не дуже й налягав на се. Бачилося, що листи ті були для него тільки притокою для висказання перед Целіною своїх поглядів на любов і на жите родинне. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій, ось що головна річ. О маєток єму байдуже, маєток є в єго голові й руках. Волисть розірвати ті вузли, в котрі й так єго майже без єго волі впутано. На ухо признався Целі, що наречена єго молодша від него тільки двома роками, а для панночки се вік дуже вже поважний. Впрочім разить єго у єго нареченої брак усякої думки про жите, єго задачі і обовязки. Жінчина, котра ні про що не думає крім стройів і розривок, котра не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така жінчина в наших часах і в родиннім житю не сповнить свого призначеня. Бо яке ж вона виховане зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесиля? А маєток хоч би й найбільший нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесиля, ані навіть від нужди матеріальної.

Слова плили у доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожде слово з дивним якимось нагоном влучало в груди бідної дівчини. Що се таке було в них, що так бентежило і трівожило єї, але zarazом прошибало якоюсь радісною дрожю? Аджеж нічого ту не говорено під єї адресом, а особа, що дала причину до

тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!...

Правда, доктор висказував ясно і докладно багато таких думок, до котрих і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мозгової праці, але чому ж то ті думки, висказувані его устами, були в її очах такі нові, припадні і цінні, вилітали перед її розумовим зором мов яркі, огнисті ракети? Кілька разів доктор немов ненавмисно діткнув — що правда, дуже делікатно — таких річей, котрі частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих бажань, — і при кождім таким ватику Целя чула немов дотик павутини, чула, як якась іскра електрична пробігала по цілій її тілі.

Тим то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусилем, для чемности здобувалася на якесь слово. Йїла мало, а за те випила кілька склянок води, толкуючися жарою. Говорячи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз его очей чинить на неї пригноблююче вражінє. Але власне те, що не дивився на неї, додавало его словам більше сили і суцільности. Помимо незворушного спокою і сухої на вид теоретичности докторського дискурсу Целя кілька разів вибухала сміхом при его словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почувала, що очі її починають підбігати слізми — і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почувалася нарешті свобідною від магнетичного впливу тої розмови. Бігла швидко, прямуючи до почти, хоч мала часу ще чверть години. Розбурхані хвили чутя, бажань і виображень, що клекотіли в її нутрі, домагалися живого руху фізичного для привернення рівноваги. Але ті розбурхані хвили не чинили їй сим разом жадної прикрости — противно. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих бовдурів теплої і рожево забарвленої мгли, серед котрої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що перебродивши її, побачить нараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого виображення.

Силувалась дорогою впорядкувати свої думки, зупинити їх на чім небудь одним, виразним і близьким, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немов би ся наречена сама виплила з посеред тої рожевої мгли. Целя так і бачила єї духовими очима — стару, погану Німкiny, з половим волосєм і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обнімає доктора за шию, як впиваєся в єго уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть єї голос, повний пересадних пестоців, а притім немилосердно пискливий: „Mein Liebeh!“ І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, спокою і щастя, що мусіла бути змарнована через се подружжє. І по що? в якій цілі? Що єму з єї маєтку, котрого він не потребує? І що власне винен єму рідний край, що для такого „щастя“ хоче єго покинути? Ні, таке подружжє з боку доктора було би безумством, гріхом і свідомством о браку патріотизму!

Так розумуючи Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до почти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях дух їй захопило, чоло покритися потом. Мусіла спочити, і мимоволі очі єї зупинились на афішах, котрими обліплений був наріжник камениці. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматами паперу, наклеюваними день у день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь кількож то глибоких драм скривали в собі нераз ті сорокати паперові лахмани! Кілько праці, сліз і гризоти невидимо пліло по за ними! Ось довгий а вузкий пас огнисто червоний, здається, викрикає на все горло: „Горівка потаніла! Де? у Вільгельма Адама!“ А там знов у кутку майже під ринвою скромно тулиться надряпане на чвертці паперу невинною жіночою рукою: „Stancia kontem zaraz do wynajencia“. І думка Целі, втомлена довгою вандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить куди інде, на вбоге піддаше або в темні сутерени, де якась бідна прачка або послугачка щоденно юважкою працею здобуває собі кусник чорного

хліба, мусить числитися з кожним крейцаром, з кожною латочкою, а тепер нараз за приходом горячої пори, коли панство починає розійжджатися на ферії або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити доткливу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаяти половину своєї малої, тихої комірчини, із дрожю непевности, з молитвою на устах чекає день по дневи, „кого то йій пан Біг пришле“.

Але нараз думка Целі урвалася, завмерла, мов громом прибита птиця паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертнім афішу, що, бачилось, скакав перед нею своїми грубими, чорними літерами, котрим тісно і не вигідно було в широкій, чорній обвідці! На полуотворених устах Целіни завмер окрик здивованя і перестрахау.

„Ольга Невірська, ц. к. маніпулянтка постова, по короткій але тяжкій недузї вмерла сьогодні рано в двадцятій весні житя. Погріб відбудеся 15 с. м. Безутішна в жалю мати запрошує всіх кривних і знайомих на сей сумний обряд“.

Целя вже другий і третій раз перечитувала ті слова, котрі мов градові зерна впадали в її серце, не вяжучися в ніяку живу цілість, в ніяке ясне виображене. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій але тяжкій недузї... що се значиться? Аджеж Ольга позавчера ще була в службі, здоровісенька, хоч сумна і задумана як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась йій на шию і почала цілувати її, сміючись голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішитися, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і вийде на село на цілі дві неділі. „Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, останешся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?“ І сльози закрутилися в її прекрасних оченятах і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозічка острим тоном упімнула йїх обі, що тут урядове бюро а не пенсіонат. То було ще позавчора в полудне — а нині! Нині Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що се йій сталося? Що се може значити? — скрикнула Целя, і немов не довіряючи власним очом, усе ще вдивлювалася в афіш. Але афіш

не давав ніякої відповіді на єї питання, і своєю мертвою, трупячою фізіономією повторяв усе одно й те саме.

— „Безутішна в жалю мати“ — в нетямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками. — Бідна мати! Що вона тепер почне!...

І в єї уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і приємлива старушка, з приємними обрисами лиця, на котрім заховалися ще сліди колишньої краси, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для других посвяченого життя, не закаламученого ніколи жадними сумнівами, внутрішнім роздвоєнем ані гризотою совісти. Не зважаючи на зморщки і сиве волосє, лице тої старушки завсігди додавало Целі якоїсь відради, свіжости і сили, кілька разів відвідуючи Ольгу мала нагоду пробути кілька годин у єї товаристві.

— Побігти б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося! — мигнула думка в Целіній голові, і вона випростувалась і піднесла чоло, як коли би почуте товариського і чисто людського обов'язку відразу подвоїло єї сили і зробило лад в єї розбурханім нутрі.

В тій хвилі з ратуша роздався голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій Боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить! — в розпучі скрикнула Целя і поспішним кроком подалась до почти, боячись, щоб і так уже не зустріли єї понурі погляди і закиди пунктуально як машина пані Грозіцкої, котра певно вже добрих десять мінут сидить коло свого бюро.

— От нещасте! — повторяла Целя цілу дорогу. — Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Аджеж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якомсь помарніла. Боже мій, Боже, ось яке то воно наше жите!

І поспішним кроком ввійшла в браму поштового будинку, а відтак звернула зараз на ліво до канцелярії, де надавано листи рекомендовані і відбирано листи *poste restante*. При сих останніх була єї служба.

VI.

Пані Грозічка справді сиділа вже на своїм місці і з звичайним своїм понурим видом приймала листи рекомендовані. Була то жінка поверх 35 літ, з сивіючим уже волосем, з подовгастим і жовтим мов пергамін лицем, з полинялими очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якимось збанкротованім купці; зі свого скупенького поштового зарібку мусіла виховувати троє дрібних дітей. Тим то й не диво, що вгиналася під тягаром гризоти і праці не стільки бюрової, скільки домашньої, і що тягар той вигасив у її серці всяку іскру веселости і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюваню своїх обовязків, котрі мимо всеї своєї ваги були для неї майже одинокою дошкою ратунку по розтрощеню її житевого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною зглядом других. Працюючи під її холодним, чисто бюрократичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозічка помимо повних десяти літ просиджених уже на тім кріслі при бюрі листів рекомендованих не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жадну висшу рангу не мала надії, не хотючи рушатися зі Львова на провінцію, то прецінь силою свого старшого віку і давнійшої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи що до неї належало, вона про те знала і бачила все, що робили другі в бюрі. Найменше занедбане товаришки, невинний жарт, троха голосніший усміх або живійший рух — усе те стрічалося з її картаючим поглядом або словом. Була немов би сумлінням бюро, холодною і неліцеприятною душею тої машини, що звільна і систематично висилала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній женщин.

Нині однакж пані Грозічка помимо свого звичайного понурого вигляду не картала Целі за хвилеве опізнене, а навіть користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюро, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальто і капелюха.

— А чули вже пані про нещасну Ольгу?

— Боже мій! — скрикнула Целя, — що се таке

з нею сталося? Власне тільки я побачила афіш на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидше бим була надіялася грому з ясного неба.

— А я се вже давно знала, що тота дівчина не добре скінчить, — сказала пані Грозічка киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знати для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, йій зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тільки зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно робила зовсім про що інше думаючи. Покарав єї Бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи і поправляючи єї помилки.

Мороз перейшов у Целі при тих словах. Ся невмолима службистість навіть перед лицем смерті мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а прецінь була зовсім зрозумілою. Служба постова більше може ніж яка небудь друга крім залізничої вимагає строгої пунктуальности і уваги, зверненої на кожду найменшу подробицю, а при тім як найбільшого поспіху. Одно колісце, котре обертаєся менше регулярно, менше докладно і повільніше ніж другі, псує гармонію цілої машини. Праця ту збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюро. Відси конечність ненастанної взаємної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюро.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладжений для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрій подвійно пригнобленим — раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а по друге закидом пані Грозічкої, киненим на єї свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів *poste restante*, котрі Целя повинна була як найшвидше розсортувати — особно звичайні, а особно рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і поукладати в особних перескринках шафи. Не менше також треба було вважати

на особні полички постійних абонентів, котрі платять певну суму річно за те, щоби в експедиції поштової мати особне місце для листів і посилок надходячих під їх адресом.

Робота ся, утяжлива і скомплікована задля формалістики і різних дрібниць, на котрі треба вважати, зовсім не є така маловажна, як би се могло здаватися. Сортуючи листи Целя пригадала собі факт із перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанині вона кинула була оден лист *poste restante*, значений буквами А. Z., замість до скринки А — в противний кут шафи, до скринки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист А. Z. Переглянувши всі листи в скринці А, Целя відповіла, що листу такого нема. На другий день приходить той самий молодець з лицем затрівоженим і змученим і знов питає о лист під тимже адресом. Листу нема. Молодий чоловік став мов остовпілий коло решітки і не рушався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися, — сказав він тремтячим але покірним голосом. — Лист той повинен бути

Целя ще раз переглянула скринку, листу А. Z. не було.

— Може прийде з найблизшою експедицією, — сказала на хибив-трафив, хочаби позбутися впертого.

— А колиж приходить найблизша експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І відвернувшись, він стояв іще хвилю мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоби навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице его, худе і пожовкле, за сю годину майже позеленіло. Видно було, що сю годину він страшенно перемучився. Мовчки став він коло деревляної решітки, вліпивши свої великі, неказано сумовиті очі в Целініне лице, немов би від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити ему чи не жити.

— Прошу пана, листу під адресом А. Z. нема,

— сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема! — скрикнув молодий чоловік голосом повним розпуки. — Чи направду нема?

— Щож то я буду пана ошукувати? — буркнула єму з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваєсь, — сказав молодий чоловік благаючим голосом. — Я маю відомість, що лист мусить бути. А лист той для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає о цілій мойій будущині, о мойім життю... або смерті.

— Щож я на те пану пораджу, коли того листу нема!

Молодий чоловік поблід іще дужше і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до деревляної решітки. В тій хвилі пані Грозічка помимо натовпу праці встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай но пані загляне до скринки Z.

Целя видивилася на неї нанів з зачудуванєм, наїв з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою вихопила всі листи зложені в скринці Z. Перший, що впав їй у очі, був лист під адресом А. Z., наданий в Підволочисках, так як казав молодий чоловік, значить, без найменшого сумніву той самий, про котрий він так нетерпливо допитувався. Целя поблідла і ледво чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є? — скрикнув молодий чоловік коло решітки, і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерті не забуде того довгого довгого погляду, котрим окинув єї молодий чоловік, коли єго оббризкали водою і він прийшовши до себе піднявся на ноги, — не забуде й тих слів, котрі він прошептав своїми безкровними устами!

— Дякуйте, пані, Богу і отсій пані! — прошептав він. — Ви могли нині статися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний закид і zarazом яка радісна надія виражалися в єго очох, голосі і цілій подобі, коли він держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюро! Целя, зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався

розпечатати лист. В кінці щез на скруті вулиці. Від того часу Целя ніколи вже більше его не бачила ані не могла довідатися про зміст того листу. Та все таки була се перша і дуже досадна лекція терпеливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ся пригода при сортуванню листів, а то головню під впливом закидів пані Грозічкої против єї помершої приятельки. Целя чула, що закиди ті по часті трапляють і єї саму, і працювала з подвоєним завзятем, наморщивши чоло также, як і пані Грозічка. Кілька разів переривали єї роботу сторони, що зголошувалися за листами. Обслуговувала їх мовчки, поспішно і терпливо, і зараз же сідала знов коло свого бюрка.

Нараз під руки їй попався лист адресований на єї ім'я. Перервав він єї монотонне занятє, здивував єї моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, котрий злослива рука вложить між зуби або в кляну машини, щоби на хвилю загальмувати єї рух або понесувати его правильність. Але коли другий раз уважнійше глянула на него, переконалася, що адресований був рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист на бік а сама кінчила сортуванє і розміщуванє листів по відповідним перескринкам великої шафи експедиційної.

Нараз пані Грозічка, користаючи з хвиливого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи однакже працювати, похилена над великою книгою надавчою.

— І виобразить собі, пані, панна Ольга отруїлася!

— Що? Отруїлася? — скрикнула Целя перелякана. — Що пані говорить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав міні офіціал Вимазаль, що живе тутже поруч із ними. Сьогодні до світа, десь так коло четвертої години, почувла мати в Ольжиній комірці якісь зойки і стогнання. Схопилася з постелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка веся на ліжку з болю. Питаєся єї: „Що тобі, Олечко?“ — „Нічого, мамо!“ — „А чогож кричиш? Може болять що у тебе?“ — „Ні, мамо“. — А ту аж зуби закусує, щоби не кричати, аж посиніла! А ту щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку,

піна з рота виступає... „Бійся Бога, Олечко, — кричить мати, — що тобі таке? Може по лікаря послати?“ — „Ні, мамо, не треба, йдіть спати, се мине!“ Але мати вже єї не слухала. Зараз ізбудила пана Вимазалю, що живе тутже коло них, і послала єго по доктора. Та поки сей найшов лікаря, поки привів єго на місце, минула добра година. Ратунок був уже за пізний, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Алеж бійтеся Бога, пані моя, — скрикнула вона, — чи напrawdę отроїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав се за першим оглядом. А тільки не міг дійти, що се за отрута; різні антідота, які їй задавав, не помагали. Здаєся впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночі і кілька годин мучилася мовчки, щоби не збудити матери. Аж коли наслідки появилися цілковито і ратунок був майже неможливий...

— Мій Боже! Мій Боже! — скрикувала Целя ломаючи руки. — Алеж то страшенно! Бідна Оля! Але щож могло похнути єї до такого розпучного кроку?

— Лехкомисність, прошу пані — суворо і рішучо відповіла пані Грозічка.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по єї смерті — говорила дальше пані Грозічка притишуючи троха голос — лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О Боже! — скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль яко їй сусід від давна знав про зносини Ольги з якимось академіком, що мабуть мав з нею женитися, але перед пів роком подався на судову службу до Боснії. Здаєся, що тут і треба шукати ключа до цілої сеї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило єї з остовніня аж питанє якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової:

— Прошу пані, чи нема для мене листу під адресом „Кароліна Пташок“?

Целя машинально винайшла лист адресований мужеською, невправною рукою, подала єго владуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої

думки. Але пані Грозічка не вистріляла ще всего за-
собу своїх набойів.

— І представте собі, пані, зараз на донесене лі-
каря прибула комісія судово-лікарська. Трупą взяли до
трупарні, де сьогодні мусять его секціонувати, а суд
зарядив слідство, відки і яку мала вона отруту. І щож
показалося? Бідачка властиво не хотіла відбирати собі
житя. Хотіла тільки, знаєте пані — ту пані Грозічка
підійшла до Целі і шепнула їй до уха кілька слів,
від котрих лице Целі облилося в першій хвили ярким
румянцем, а за хвилию поблідло як полотно — бо боя-
лася стратити службу на почті і зашкодити другим
жінщинам, що остають у публичній службі. Ну, що
ви на се скажете! Так дословнісінько вона й написала
на карточці, коли мати десь на хвилию відвернулася,
на кілька мінут перед приходом доктора. Щож робить?
Вишукала собі десь якусь бабу з гір, котра обіцяла
їй за кілька ринських зварити якогось зіля, котре
мало зарадити всему лихови. Отже не знати, чи та
баба кепського зіля наварила, чи може бідна Ольга за-
жила его більше ніж було потрібно, досить, що замість
затерти сліди своєї лехкомисности, сама через неї го-
ловою наложила.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала
Целя, а єї жива уява підхоплювала кожде слово Гро-
зічкої і перетворювала его в живі картини, страшенно
виразні і плястичні. Вона бачила Ольгу, котра крім
своїх прекрасних очей зовсім не відзначалася вродою,
на таємних сходах з улюбленим; уявляла собі, як
спонукана своїм горячим темпераментом і его цесто-
щами та намовами вона на хвилию тратить з очей гра-
ницю, через котру обовязуючий суспільний порядок не
дозволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж
до почутя фізичного болю вона уявляла собі єї муки,
коли розбилася надія на скору напіву поповненої по-
хибки, коли улюблений зрадив єї, а рівночасно звільна
але з неохійною певністю заповідалися наслідки хви-
левого забутя. Тепер тільки почала Целя розуміти ці-
лий душевний стан своєї приятельки в останніх часах,
єї вічну задуму і смуток тої невгомної вперед ще-
бетушки, часті і наглі зміни в єї гуморі, незрозумілу
дразливість, безпричинові скоки від сміху до сліз або

напади дивних якихось мрій, котрих у неї давнійше не бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі і душили єї в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в остатніх днях, засівши з нею десь у кутику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом малювала перед нею щасте материнства, котрого не зазнала і котре пристроювала в найчудовнійші квіти своєї уяви. „Ах Боже! — говорила вона, — мати таке маленьке маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могти єго нести і тулити до себе, — що за щасте! Неба не хочу, тільки оден день такого щастя! Бачити, як воно манюєньке тріпочеся, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученята, як усміхаєся рожевими усточками, як приляже до твоєї груди всім своїм дрібненьким єством — і чути, що воно твоє, частина тебе самої — ох, Целінко! тільки день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашнійших муках!“ І якаж страшенна мука, яке цекло мусіло клубитися в душі тої нещасної, коли так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту в власному лоні!

Целя схопилася і почала живо ходити по бюрі, силувалася прогнати від себе ті грозою проймаючі картини, що вргизалися в єї мозок і морозили кров у жилах. Але розгорячкова уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед очима Целі з невимомимою плястикою. Ціла скаля могучих і болючих зворушень, від першого кроку вчиненого в цілі відшукання фатальної баби аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма, повна внутрішньої боротьби, унижень, трівог, розпуки і поривів безконечної чулости стала їй перед очима. А прецінь же та дівчина, котру формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і лехкодушною, в часі, коли йшла така страшенна боротьба в єї нутрі, могла працювати в бюрі зі спокійним видом, могла чемно і терпливо обслуговувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадитися зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоби своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочинство. Целя почула правдивий перестрах перед тихим герой-

ством тої дівчини. Її похибка, котру хотіла направити злочинством, ціле те фатальне колесо від першого зла, котре тягне за собою слідуючі, поки не пожре всеї душі, всеї істоти людської — цілий той омут щез із перед очей Целі. В каламутних его хвилях вона бачила тільки одно — нещасну жертву, з серцем прободеним сімомá мечами, бачила велику любов і ще більше терпінє, за котре прощаються і найтяжші провини.

І ясно стали перед єї очима всі моменти остатнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоби ніхто, а особливо улюблена мати ні про що не знала. Під погрозою страхів на пів дійсних, а на пів фантастичних, роздутих уявою до велитенських розмірів нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сільська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед єї очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність поповненого злочинства, коли подумала, що всі єї надії на материнську розкіш в тій хвили погинули безповоротно, а з ними разом погіб на віки й супокій єї совісти і всяка можливість правдивої радості і щасливого життя — тоді нараз захмарився весь горизонт єї ума, обхопила єї бездонна пільма і розпука, і в єї приливі нещасна одним духом випила весь відвар, воліючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя спеченими устами. В голові єї мішалось. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, котрий давив і дусив єї. Аж сльози, котрі по хвили полилися рісно, принесли їй полекшу. На щастє була се година, коли до бюро найменше приходило публіки. Целя сіла в куточку за дверима і тихо плакала, час від часу тільки обтираючи сльози і виходячи зі своєї крийівки, щоб обслужити нетерпеливих гостей, котрі тупотіли ногами край решітки.

В сльозах розпливались острі стріли болю, лекшим робився тягар, що придавлював єї груди. Почувала тільки велике милосерде для всіх страждущих навіть задля власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі як найчастійше відвідувати і потішати горем прибиту Ольжину

матір. І що найдивнійше, в її чистій, дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганьбленої, зовсім через те не змалів і не заплямився. Противно, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII.

— І чимже є всі мої дрібні, дитинячі терпіння, знеохоти і розчаровання в порівнянню до сеї страшенної трагедії! — подумала Целя обтираючи сльози і знов засідаючи до свого бюрока, куди кликала її нова купа листів принесених з головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб успокоїтись по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила сю працю, кинула оком на лист Стоколоси, що лежав тутже під її рукою і доси не був розпечатаний. Сим разом однакж душа її, потрясена до глибини, далекою була від усяких насмішок і погорди. Серце її повне було співчуття навіть для горя того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

„Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Стоколоса. — Треба було аж нинішньої досадної науки, яку Ви, пані, дали міні, може й без повзятого з гори наміру, щоб отворити міні очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, щож я можу осягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати о мні, і були на тільки щирі, що дали-сте міні пізнати се зовсім недвозначно. Спасибі Вам за се! І Богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом острого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу мого чуття, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що колиб навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то се було би може для Вас і для мене найбільшим нещастем. Так, павно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам жите. Горяча, пристрасна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, горячої крові і самолюбства, чоловіка, котрому доля в дотеперішнім життю поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастем — така любов не найшла би границь, швидко

перемінилась би в шпіона, в скупаря, в сторожа тюремного і тирана. Дрожу на саму думку о тих консе-квенціях, до яких вона могла б мене завести, о тих безконечних рядах дурниць і нетактів, які я зміг би поповнити з любови, о тих муках, які причинювало б міні ненастанно те переконане, що Ви мене не любите, не можете любити, що мною гордуєте, що мною бри-дигтесь... а з гори знаю, що такого переконання Ви не могли б міні вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мні пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинутись, коли б оден відрух Вашої руки не був мене в пору зупинив. Так спасибі же Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, котра zarazом пробудила в міні моральне єство, повернула мене до свідомости мого обов'язку!“

Целя читала той лист з чим раз більшим зачудуванем. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим єї теперішньому настроєви, немов би між тим фактом а теперішньою хвилею пройшли довгі роки. Для того то незрозумілою видалась їй з початку резигнація Стоколоси, і то як раз у хвилі, коли вона в наслідок якоїсь дивної асоціації виображінь готова була далеко прихильнійше слухати єго слів, ніж доси.

Хвилю вона думала, що весь той вступ є тільки викрутом закоханого чоловіка, фразою виміреною для викликаня ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися найти там просьбу о відпис хоч би кількох слів, о дозвіл бачитися з нею або о що небудь інше в тім роді. Тимчасом кінець листу був короткий і зовсім сухий.

„Від нині не буду вже Вам, пані, доїдати своїм видом. Власне вертаю від нотарія, де я підписав контракт продажі своєї реальности, про котру я так часто снів, що станєся гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях житя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня вийїжджаю зі Львова і надіюсь, що не швидко верну до нього“.

Підпис автора — і нічого більше, ані слова, куди вийїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання — нічогосінько.

— Ну, сей швидко рішився, і, як видно, зовсім безповоротно, — прошептала Целя. — Я й не думала, щоб у него найшлося тільки сили волі.

І зітхнула. Хоч до Стоколоси було їй зовсім байдуже, то все таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуте жалю і розчаровання, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матери гуляла по луці, гонячись за метеликами. І кілька разів оден із тих летючих цвіточків був уже зовсім близько її рученят і вона з рознятими усточками і витріщеними, блискучими оченятами помаленьку підкрадалась до него, аж поки нараз він сполоханий не фуркнув свавільними викрутасами високо в гору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ломала губки і з загніваним личком кричала за ним: „Недобрий! Не потребую тебе!“ Але тепер часи змінилися і Целя не думала гніватися на метелика, котрий улетів в недосяглі простори.

— Щож, може воно так ліпше! Може справді єго правда, — думала вона, вдивлюючись в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кінець кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але о кількож глибше, ширше гляділа вона тепер на се діло! Яким мілким видавався їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда се, все неправда, що він пописав! — скрикнула Целя майже на голос, так що аж пані Грозічка обернулась і змірила її суворим, питаючим поглядом. — До такого переконання, як він отсе пише, він не міг дійти! — снувалось дальше пасмо її думок, — а коли вмовив єго в себе, то тільки по неволі, щоби замаскувати перед самим собою свій встид і своє упокоренє! „Я не повірив би ніколи, що ви мене любите.“ Дурню, дурню! Одного погляду, одного стиску руки правдиво любячої жєнщини досить, щоби наповнити тебе тою вірою! „Я замучив би Вас своєю любовою“. — Целя всміхнулася напів жалісно, напів визиваючо. — Ну, рада б я бачити, як би ти доказав сеї штуки!

„Любов моя перемінилась би в тирана“... І се пише чоловік, котрий — голову даю за се! — за крихітку оказаної ему любови почувався б до обов'язку бути вдячним увесь свій вік! Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном є любов і нічого іншого, поти тиранія та не може бути нещастем ані злом, і ніяка жінщина чиста, чесна, любяча і розумна такої тиранії ніколи не злякаєся!

Оттак думка єї перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи о те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім противне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвили знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Щож, нехай і так буде! Конець, то й конець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула его до коверти і сховала до кішені. Сего листу рвати і викидати за вікно не думала.

VIII.

По над мурами міста перейшла буря, коротка, напрасна, літна. Загриміло кілька разів, густий, грубий дощ пролився через десять мінут, а за пів години знов вияснилось. Вулиці були скроплені, курява змита, воздух свіжий і пахучий, о скільки на се позволяла Полтва з притоками. Целя в своїм бюрі майже не за примітила сеї маленької революції в природі; в єї душі кидались і бурхали далеко сильніші вражіння.

Аж над вечір відітхнула троха. Публіка в сю пору перестає вже товпами приходити до бюро, часом тільки який запізнений гість сюди загляне. Целя стала коло отвореного вікна і віддыхала холодним, бурею освіженим повітром. Перед єї очима проходили по обох тротоарах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірного проходу, торохтіли фіякри і вози, роздавалися окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клетотіло містове житє.

І думка Целіни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В єї голові настала тиша, одна з тих благословенних павз, які настають часами тільки в мо-

лодім, здоровім умі, що не стратив іще спосібности відроджуватися з власних жерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячи порів і очок і всисає ними нові вражіння, всисає цілий безмір внішнього світа, краси природи і людського життя, щоби наситившись тим різнобарвним матеріалом розпочати відтак нову працю в спокійнішій темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила до недавна, була тільки губкою, що всисає в себе нові вражіння, чула себе так як нині рано, тільки живою істотою, котра бачить, чує і відчуває — нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі бистрої ріки. Звільна хитається тростина, колисана лехкою хвилею, стиха шолестить вторуючи своїм посестрам, і задумчиво глядить на могучі байдаки, сухе галузе, дикі птахи і людські труни, що плывуть тутже поуз неї на каламутних хвилях. Куди плывуть і по що? Хто би там допитував! А хто знає, може в найближшій хвили оден із тих плывучих величезних предметів, попхнутий яким не будь случайним штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінем вирве слабу, хитку тростину?...

— Добрий вечір, пані! — роздався в тій хвили при дверех бюра знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край деревляної решітки насупротив єї бюрка стояв доктор Темницький, похиливши свою могучу стать, щоби лице своє показати через решітку.

— А, добрий вечір пану! — відповіла Целя.

— Маю ту до пані два невеличкі справунки, — сказав доктор злехка кивнувши головою. — Поперед усього я хотів би надати отсей лист яко рекомендацій. Адже се до пані?...

І не чекаючи на відповідь, віткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендоване листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана, — відповіла Целя, — се до пані Грозіцкої. Зараз буде наданий!

Вона поквално встала і понесла лист до бюрка пані Грозіцкої. Що по дорозі, проходячи поуз лампи, зиркнула на адрес і прочитала „Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I. Stock, 10 Thür“.

се прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвили лист був вписаний, Целя вручила докторови рецєпіс і взяла від него 15 кр. порто.

— Красненько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецєпіс.

— А який же другий ваш справунок? — запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забираєся відходити.

— Завідомити паню, що наш сторож, котрий звичайно вечером провозжає вас до дому, нагло заслаб.

— Ой, а щож єму таке сталося? — скрикнула Целя.

— Не знаю, що єму там, — байдужно відповів доктор. — То тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли пані позволите, то я сповню нині ролю *garde des dames* і проведу вас до дому.

— О, дуже пану дякую, — сказала Целя. — Тільки чи не ліпше було б, як би пан доктор був оглянув того бідного сторожа? Я б і сама собі дала раду.

— О, про сторожа пані не бійтеся! — сказав доктор сміючись. — Вже єго там добре оглянено, тай слабість єго не така небезпечна. Бачите — додав з усміхом і майже шепотом, нахилиючися ще низше — неборачисько закропився троха через міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність „закропленого“ сторожа.

— А ви пані довго ще мусите покутувати в сьому бюрі? — запитав по хвили з усміхом.

— О, ні! Вже пів до девятої, — сказала Целя, поглядаючи на урядовий годинник, — а о девятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю ще троха роботи, але швидко буду готова.

Доктор охітно і без церемонії ввійшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозіцка! — сказала Целя, познайомлюючи їх взаімно. Пані Грозіцка встала і поклонилася, з під лоба глянувши на Целю.

— Дуже міні приємно! — сказала своїм сухим голосом. — Батька вашого знала я колись... за ліп-

ших часів. Бував навіть у нас. Ну, а тепер часи змінилися! — додала з силуваним усміхом.

В тих словах лежало так багато горечі, що доктор аж іздрігнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дім пані добродійки часто згадує з великою сімпатією, — збрехав доктор, щоби затерти неприємне вражінє слів пані Грозіцкої. Вона однакож уже не слухала его компліменту, але відвернувшись знов засіла при своїм бюрку і заглибилася в свої папери і рецепісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шабльоново-урядове умебльованє тої клітки, поки Целя занята була списуванєм і порядкованєм листів на слідуєчий день.

— Що се за пані, до котрої ви надали лист? — сказала вона в кінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена, — так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігло по папері.

— Написав я їй те — говорив дальше доктор тоном незломної постанови, — що диктувало міні сумліне. Написав їй, що єї не люблю і не можу любити, а без любови женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на него очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружю — се тільки глупота або трусливість тої власне сторони, котра жертвує себе, а при тім же та жертва все безцільна і безплідна. Такої ролі в подружю я грати не хочу за всі скарби світа. Се я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстінь.

— Чи тільки не занадто поспішно поступаєте? — з усміхом запитала Целя. — Може ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тільки в віддали від неї на хвилю вам видалося, що єї не любите?

— Ну, — сказав доктор усміхаючись нашів мелянхолійно, а на пів насмішливо і не зводячи очей з єї постави — треба тільки раз бачити панну Амалію,

раз із нею поговорити, щоби дійти до певности, що ніякий нерозважний поступок зглядом неї є неможливий.

— Чи так! — сказала Целя. — Ну, але остро-жви судите! Не дай Боже нікому підпасти під ваш суд, острійший від ваших скальпелів і лянцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте єї, пані! — скавав доктор. — Я певнісінький, що й вона швидко потішиться по моїй страті. А втім, прошу пані, чоловік раз жие, значить, перший обовязок єго — уникати прикростей там, де їх уникнути може, бо прикрости, се мінус житєвий, котрого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм надолужити не в силі.

Целя тимчасом з цілим завзятем і з цілою натугою заглибилася в свою роботу. Кінчила єї без поспіху, методично, як колиб ніякий доктор не існував тут же поруч неї, і ніяка філософія єгоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю житєвого досвіду і непохибности.

IX.

З ударом девятої години — ані на хвилю скорійше — пані Грозічка встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно руські, устала в порядку тягарики від ваги листової, поскладала пера, заткала каламар, одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, нарушуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібулі, котрою для ощадности прикрито було зелене сукно бюрка. Потім почала вбиратися.

Целя була вже вбрана і чекала на неї.

— Нехай панство на мене не ждуть, — сказала пані Грозічка. — Поки стара педантка вбересе і з місця вирушить, панство будете вже на пляцу Маріяцкім. Впрочім дороги наші зараз від порога розходяться, а я вже, Богу дякувати, в такім віці — додала іронічно, похиляючи голову перед доктором, — що прохід вечером по вулиці не представляєся для мене зовсім небезпечним.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозічка повела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить сему шарлатанови, а він їй плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я єї остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публична, то не ваша річ! У вас кров кіпнє, уста тремтять, очиці палають, а все се приналежности на службі зовсім не потрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозічка сумно похитила головою.

— Ну, але час міні дому, — сказала в кінці. — Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях єї наслідки!

І стогнучи вбиралася звільна, поки не прийшов поштовий сторож, щоби позамикати віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тимчасом Целя йдучи поруч доктора розказувала єму з живим почутєм про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла б я відвідати єї матір, потішити бідну старушку в таким тяжким горю. Та щож, завтра рано знов маю службу аж до другої години с полудня, годі вирватись.

— Служба, то неволя, — глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає? — живо відказала Целя. — А міні, прошу пана, до недавна зовсім так не здавалося. Противно, те регулярне, після годинника розмірене жите в спокоювало думки, чинило мене здоровійшою, поважнійшою, вдоволеною. Прийду зі служби, зійм обід, часом передрімаюся троха, читаю, піду на лекцію — і так минає день за днем. І я щаслива, бо помимо тої ніби неволі, а властиво тих тісно означених рам, у котрих обертаєся моє жите, я чуюся незалежною, чую, що жию власною працею, що не є нікому тягаром, не дбаю ні о чий ласку.

— Крім якоїсь там Грозічкої, якогось там Вимазя, Дележача і тим подібних молів бюрократичних, — злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й їм о ласку не стою, бо

знаю, що коли сповню добре свій обов'язок, то ніхто міні нічого не зробить. Я від них не залежу, а що стараюся жити з ними в згоді і гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одно й притерпіти, особливо коли ходять о дрібниці і о річи, в котрих я сама не певна, чи моя правда. Алеж се, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тільки нашої служби.

Говорячи се Целя впала в запал, оживилася незвичайно; видко було, що слова пили йій з серця. Чи то сумерки залягаючи по вулицях і слабо тільки розсвічувані лямпами газовими, чи свіже вечірне повітря, чи спокійний тон доктора додали йій такої смілости, — досить, що доктор ніколи ще не бачив єї такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася єму такою чаручою, гарною, як в тій хвили, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити єї лице, що паленілося ніжним румянцем.

— Ви сказали, пані, що все се до недавна так було. Хібаж тепер що небудь змінилося?

— Як би се вам сказати?... Властиво довкола мене ніщо не змінилося, але я в собі чую якусь зміну. Від коли ваш таточко з завзятем гідним ліпшої справи почав міні день у день догризати тою службою і розсновувати та розмальовувати перед очима всі єї недогоди, від тоді, признаюся вам, сталась я якась вразливійша на ті дрібні шпигання, без яких ту, звісно, не обходиться. Тягар моєї служби, котрого я давнійше майже не чула, починає мов ярмо вгризатися міні в шию. Маю часом хвилі знеохоти.

— А може се тільки хвилі розбудженої свідомости?

— Щож би се була за свідомість така важка та болюча?

— Свідомість схибленої ціли, змарнованого життя, страчених сил! — з глибокою рішучістю і понурим голосом сказав доктор.

Целя аж зупинилася перепуджена.

— Що се пан говорить! — скрикнула. — Ну, пане доктор, — додала по хвили, — таких зловіщих слів я від ваз не надіялася.

— Щож, прошу пані, я лікар, і з лікарського

становища не можу говорити інакше. Не належу зовсім до тих людей, що спротивляються правам жінки до висшої освіти, до духової праці і до суспільства з муштинами на полі публичної діяльності. Противно, нехай жінки вчать, нехай думають, пишуть, працюють! Так багато ще поля неуправленого, так великий ще обшир незвісного і нерозсліженого, що чим більше ту робітників, тим ліпше.

— Хто би се чув, той би вас прийняв за горячого прихильника еманципації жінки, — жартовливо сказала Целя.

— І мав би повне право! — горячо скрикнув доктор. — Я справді єї прихильник. Нехай жінки еманципуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, с темноти, чужейідного життя і недумства. Тільки яко лікар я противлюсь одній еманципації, і в тім пункті маю дуже сильного союзника — природу.

— Якій же то еманципації ви противитесь?

— Еманципації зі звязків сім'ї, подружжя, любови! — глибокомисно відповів доктор. — Те вічне нарікане на мужчин en general, те розбуджуване штучної ненависти до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда еманципованого целібату і монастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розумієся, се тільки сумне, хвилеве збочене психофізіологічне, на котре я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю єго жерела і міркую над способами, як би єго найліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторови, — сказала серіозно Целя, — що хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і противлежачого мужчинам, то все таки я не посміла би ніколи висмівати ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і працю суспільну жінки зглядно ще нова і мало росповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує горячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстреми, котрі власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливости і силі того напряду. Екстре-

ми такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очи, щоби ті люде, нападаючи на пересадні високі, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розумієся.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор, — так славно ви бороните справи, про котру самі кажете, що-сте їй противні. І признаюсь вам пані, що в цілій тій гарній обороні власне те заявлене було для мене найцінніше.

— Для чого? Чи ви о тім сумнівалися?

— Ну, міг сумніватися. Аджеж дотеперішнє ваше жите, а особливо те добровільне зношене поштової неволі не дуже то сильно свідчить о вашій охоті до жита родинного.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношене неволі! Аджеж се з вашого боку гірка насмішка! Щож маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Колиж бо я й свояків таких не маю! Чи в кінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, в котрім жили

— Ні, прошу пані, — сказав доктор, коли обое направились до сходів, — нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще оден вихід.

— Знаю, знаю, що скажете! — кликнула Целя. — Вийти замуж. Се так, як колиб ви вмираючому з голоду сказали: оден тільки є ратунок для тебе — щодень регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, сим разом аргументи ваші дуже слабі. Аргументуєте пані порівнанем, котре хоч би навіть само в собі було більше натуральне, все таки би шкитильгало. Поперед усього маєте пані слабе виображене про моє лікарське знанє, коли думаєте, що я міг би чоловікови вмираючому з голоду дати таку раду. Волова печеня могла б его ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу єму буліон, а zarazом кажу его взяти до шпиталю.

— Отже то іменно, отсе то й є! — сказала Целя.
— Таким шпиталем для незаможних і немаючих жінок мусить бути публична служба, хоч би найшідряднійша і найменше відповідна їх бажанням і спосібностям. І я нахожуся в тім шпиталі, по просту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну, — відповів доктор з солодким усміхом, — але крім шпиталю є ще й ліченє домашнє.

— Для таких, котрих на се стане!

— А як би так наприклад ви пані найшли средства на таке домашнє ліченє?

— Я? Деж міні їх найти? Хіба виграю сотисяч на лотерії.

— Ну, се трудненько. Але коли б так, візьмімо, средства найшлися, чи прийняли б ви їх, пані, чи може б відкинули їх з якої фальшивої амбіції?

— З фальшивої амбіції? Сеї у мене чейже нема! Залежало би се від средств і від жерела, з якого походять.

— Жерело як Бог приказав, а средства, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні достаточні.

— Признаюся пану, — сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешканя, — що зовсім не розумію, про яке ліченє і про які средства се ви говорите.

— Може воно й так, — з якоюсь двозначною міною сказав доктор. — Можемо про се іншим разом поговорити. Ви пані прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть! — сказав доктор. — Батька нема дома, а міні самому зовсім йісти не хочеся. Тай так, поговоримо, коли вас то не буде нудити.

— Ну, так до побаченя! — сказала Целя і подавши єму руку пішла до своєї світлички.

Х.

При вечері помимо докторського упевненя був присутний старий Темницький. Доктор мовчав і старався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, котра надармо ло-

мала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить встати до служби.

Мусіла переходити через кухню, де на момент задержала її Осипова, оповідаючи про сторожа, котрий упившись, наговорив грубіяństw господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко. — Ну, але буде єму за те в поліції! — додала стара.

— Якто, его взяли на поліцію?

— А вжеж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісарем, побіг, пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Вже на его місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя, дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили сей лист? — сказала Осипова, добуваючи з за пазухи помнятий, розпечатаний лист і даючи его Целіні. — Може знов яка дурниця, — додала вона, — і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і затремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я найшла его ось тут на сходах! Я гадала, чи не паннунця его випустили. Най по паннунця глянуть до середини, може там письмо інше, не належне до сеї коверти. Письмо лежало осібно, се я сама его вложила до коверти.

Целя виняла письмо, зирнула в него до лямпи — і зареготалася голосним, сердечним реготом.

— Ха, ха, ха! Отсе так! Отсе гарно! Отсе цікаво! Ха, ха, ха! — реготалася Целя складаючи письмо і ховаючи его знов до коверти. Регочучись вона вбігла до свого покою, але ту нараз регіт її урвався, уста сціпилися, лице поблідло. Їй починало дещо прояснюватися в голові, але якеж болоче було те прояснене! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і притулилася чолом до холодної шиби. В уяві її мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згобрлений і некрасивий, але з горячим і щирим серцем. Хвильку він

немов вдивлювався їй в лице, а потім лице его поволоклося несласаним сумом і звільна розплилося в сірій мглі. Целя махнула рукою.

— Що міні з того! Був міні чужим і останесь міні чужим. Се не жадна страта.

Важче звеніли струни єї душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в плястичні картини, в одній хвилі розкинула перед нею широкий, запилений і погано вибрукуваний гостинець. Се жіноча служба публична. Тим гостинцем іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старших, веселих і понурих, повних надії і повних зневіря. Здаєсь, що всі вони йдуть у суміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь приглянувшись близше тій громадці видно неначе три купки, три шляхи на гостинці.

Шляхом на право йде купка жінок, у котрих в серцях горе житя, розчарованя і ригор службовий висушили відмолджуюче жерело чутя і людської самодіяльності. Се жінки бюрократки, котрі непохитно цильнують своїх обовязків в житю, але жінки з дуже затісненим круговидом житєвих інтересів, сімпатій і антипатій. Се істоти людські, сімпатичні з многих поглядів, гідні співчутя також з многих поглядів, але дуже зредуковані, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява гостинця насила на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжости.

Другим шляхом на ліво йдуть істоти як раз противні тамтим, живі, палкі і бажаючі жити, повні запалу до праці, повні посвяченя і співчутя, але власне для того наражені на найтяжші покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайности і уніформи; ту кожде лице — справді відмінна фізіономія, ту повно руху і контрастів, сміх роздаєсь і розпука глухо стогне, а здовж шляху, котрим пройшла ся громадка, від часу до часу лишаєся якийсь недовідомий останок: то труп, то калюжа крови.

А третій шлях — середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Є ту жінки загартовані досвідом, котрі з тяжкої житєвої боротьби винесли прецінь чутливе серце і душу непорочну; є молоді панночки, котрих щасливий темперамент хоронить

від екстравагантій, а молодість від рутини, натури гармонійні, з живим чутем і бажанем діяльності, але керовані більше розумом, ніж чутем. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і ту не хибне, не хибне блудів і помилок, бо деж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожший, людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громадці хорониться свято, переноситься як найцінніше наслід є все наперед, до далекої, красшої будущини.

Лехке стуканє до дверей перервало єї мрії.

— Чи можу вийти? — запитав у дверях доктор. — Чую, що пані ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближше! — сказала Целя.

— Я тільки на хвиличку. Тато по вечери забрався до свого казина, а я не привик так вчасно йти спати. Але коли б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною, — сказала Целя. — Прошу, сідайте.

Доктор сів, і підчас коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив з неї очей.

— Дивна річ, — почав говорити по хвилевій мовчанці. — Дивлячися на вас, пані, так і здаєсь міні, що читаю ваші думки як з книжки.

— Се вам так здаєся, — відказала Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвили!

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте пані, як виграю, то тоді скажу свою ціну. а як програю, то ви подіктуєте.

— Могло б вас багато коштувати те, що я подіктую.

— Все одно. Але я також вимагати буду не аби якої річи.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала?

— Про одного панича, що звеся Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з притиском, вперши прошибаючий погляд в Целине лице. Вона стояла насупротив него. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого вражіння.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я ду-

мала про долю жінок в публичній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор як на сповіди визнати міні три правди, — на пів гумористично, а на пів з якимось нервним неспокоєм сказала Целя. — Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла про него думати?

— О, на се питане дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви пані вийшли до служби, я побачив его через вікно, як ішов вулицею. Случайно побачив его і мій тато і показав міні на него, як на того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближші зносини! — скрикнула вона. — Фе, пане доктор, встидайтеся!

— Щож, хіба в тім було би що злого? Пан Стоколоса чоловік спосібний і сімпатичний помимо своєї... комічної поверховости.

— І помимо того міні до него зовсім байдуже.

— А преціньже ви, пані, з ним кореспондуєте.

— Помиляєтесь, пане. Я одержала від него пару листів, се правда, але на жадний не дала ему відповіді.

— Ну, так! Возьмім так, писемної відповіді ви ему не дали, але устну.

— Пане доктор! — скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Алеж прошу пані, прецінь і се не було би ніяким злочинством.

— Але коли б було фактом, то я би з тим не крилася.

— Га, то перепрашаю! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт, — сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене, — сказав доктор. — Може кажете йти геть?

— Але сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніва-

юся! — посцішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А що до другого пункту, то я можу пані відповісти на него і без питання. Пані хотіли знати ближші подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім!

Целя глянула на него з зачудуванем, вкінці засміялася голосно.

— Сим разом угадали. Але памятайте говорити правду!

— Щож, — сказав спокійно доктор, — не маю причини скривати правди. Панна Амалія Шмідт є, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденьського головного шпиталю, має 28 літ і є наслідницею півмільйонної фортуни. А що я з єї батьком у великій приятни, так сей старався делікатно наклонити мене, щоб я став єго зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стілько на маєток, скілько на карієру, яку міні обіцював др Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй „слово твердо“ і розірвав ті заручини.

— І се все правда? — запитала Целя, пильно дивлячися докторови в лице.

— До слова правда!

— Слово чести?

— Слово чести! — без запинки сказав доктор.

— Ну, добре. А щож властиво склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм! — сказав доктор удаючи заклопотаного. — Позвольте пані, що на разі лишимо се питанє на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту — панни Шмідт.

— Так, так! — сміючись сказала Целя, — Тракуймо річ парламентарно! Переходимо до третього пункту. Який властиво був змісл вашої вечірної розмови? Може воно нетактовно, що я так прямо питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтеся!

— Властивий змісл моєї розмови? Гм, гм! — І доктор сим разом справді з заклопотанем порушився в кріслі. — Се діло досить делікатне, і я не знаю, в якій би формі вам єго сказати.

— Не дбайте о форму! Форма, се зрадник. Не-

хай річ сама за себе говорить, — поважно і навіть якось строго сказала Целя.

— Властивий змісл моєї розмови, прошу пані, є такий, що я... ті слова доктор цідив звільна, чим раз помалійше, аж в кінці шепотом, нахиляючися на кріслі, додав: вас люблю!

І сказавши се, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти єї в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергичним рухом рук зупинила єго.

— Ні, пане, — сказала, — не забувайтеся! Сидіть. Я ще маю вас де об чім спитати. Кажете, що мене любите. Щож, велика честь для мене. Очевидно скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так?

— Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика! — з якимось нервним притиском сказала Целя. — А тепер скажіть, чого ви від мене за ту честь і за ту жертву жадаєте?

— Дивно ви пані виражуєтесь — сказав доктор. — Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за мою любов я від вас нічого не жадаю і жадати не можу. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чогож бажаєте?

— Щоби.. щоби ви хоч трошка полюбили мене.

— І по що вам моєї любови?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися! Ваша любов була би для мене найбільшим скарбом, новим житєм, була би...

— Пане доктор! — строго перебила єго Целя. — Не вдавайте з себе поета! Се вам дуже не до лица. Кілько разів ви говорили о собі, що ви чоловік практичний. Так говоріть же по своєму, практично.

Доктор видивився на Целю, котра стояла перед ним, усе ще бліда, з затиснутими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучости. Він окинув єї бистро питаючим зором, в котрім на момент мигнуло щось як зловна насмішка і певність побіди, і сказав:

— Ну, пані, троха ви мене розчаровуєте. Я не думав, що ви в таких річах такі практичні.

— А щож ви думали? — відказала Целя. — Що

зловіте мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? — здивувався доктор. — Прошу, яка се причина?

— Се вже моя річ! — відповіла Целя. — Як прийде на мене черга говорити, то я скажу єї, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тільки остерігаю вас, говоріть щиро!

— Хібаж я доси не щиро говорив? — з міною ображеної невинності сказав доктор.

— До річи, пане доктор, до річи! Чого вам треба від мене?

— Коли я люблю вас, то щож тут натуральнішого, як бажане, щоб ви... були моєю?

— Була вашою! Так щож, хочете женитись зо мною?

Доктор поблід на се питанє. Хвилю вагувався.

— Щож, пані, — сказав він, — се було би моїм найгорячішим бажанєм, найвисшим ідеалом, але є тут деякі перешкоди, котрі би треба вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність. Про се міні байдуже! Правда, на початок практики, на устроєне здалось би дещо фондів, ну, але в тім уже моя голова, не вам сим журитися. Важнішою перешкодою є...

Доктор на хвилю зацукався.

— Що таке? — спитала Целя.

— Ваша служба постова, ось що! — сказав доктор і відітхнув, мов би звалив якийсь важкий камінь з грудей.

Целя гляділа на него з німим зачудуванєм.

— Так пані! — свободнійше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор. — Ані мій батько ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюро йшла під вінець. Жінка, се для мене щось так святого, ніжного, недосяглого, що я навіть в думці не можу без обурення бачити єї там, на публичній виставі, на тім ринку, де безвстидність і брутальна сила штовхаються в боротьбі о кусник хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої товпи, се для мене таке болюче, таке понижаюче...

Целя стояла бліда, холодна, ядвигна. Тільки

грудь її хвилювала раптово і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушенє.

— Та щож маю зробити? — спитала вона ледви чутно.

— Покинути почту як найшвидше, хоч завтра!

— І кудиж відтак подітися? Прецінь тут.... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

— Ну, на ласці! Яких ви се слів уживаєте! Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва є тільки обовязком. Правда, тут вам бути ніяково, але на се є рада. У мене є стара тітка в Станіславові, відвезу вас до неї, пробудете там, поки ту все готово буде до слюбу. Ну, що, згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

— Ще ні, — холодно сказала Целя. — Тепер моя черга сказати слово. Не буду довго говорити. Прошу вас, пане доктор, прочитайте міні на голос отсей лист і поясніть єго зміст!

І вона подала єму письмо, котре перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвася з крісла, мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лаби, котрими надрапане було єго імя на коверті.

— Відки ви взяли се письмо? — сказав він різько.

— Не бійтеся, пане доктор, я єго не вкрала, — холодно відказала Целя. — Осипова найшла єго на сходах і думаючи, що воно моє, подала єго міні. Лист був осібно від коверти, і поглянувши на лист, я побачила рахунки за пране, за мите підлоги, за чищене чобіт, а під ними підпис: „Amalia Schmidt, Ihr altes Stubenmadl.“ Аж тоді я глянула на коверту і побачила, що письмо се до вас адресоване. Прошу, пане доктор, звертаю вам сей цінний документ.

Доктор стояв, якто кажуть, ні в пять, ні в девять, а далі з силуваним усміхом почав звільна:

— Ну, панно Целіно, і щож з того виходить?

— Нічого, — сказала Целя, — окрім хіба того, що ви словом чести заневпили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

— Алеж се жарт, невинний жарт!

— Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зо мною зробити! О, тепер я вас зрозуміла! Тепер я знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли мене завезти! Знаю, в якім значіню ви хотіли мене зробити своєю! Боже мій, Боже! — додала вибухаючи голосним плачем, — і що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся надомною? Що ви як ті вовки від першої хвилі тільки над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптати в болото, зогидити у власних очах!

І заливаючися гарячими слізми, в знесилю вона впала лицем до подушки. Тяжке хлипанє потрясало всім єї тілом. Доктора давно вже не було в покою, а замість него стара Осінова мов мати нахилилася над плачучою дівчиною.

Пізно Целя успокоїлась і довго не могла заснути. Житє видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблудивсь у лісі повнім гадюк, вовків і труючого сопуху.

На другий день через Осінову вимовила Темницьким помешканє. А з полудня, по урядових годинах на почті поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, котра, бачилось, виплакала вже всі сльози над труном Ольги, приняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Єї слова, повні горячої, сердечної любови для помершої, певні чистого, дівочого співчуття навіть для єї похибки і для єї великого терпіння старушка пила мов оживляючу росу. А коли в кінці Целя розказала їй свою пригоду з доктором Темницьким, старушка кріпко-кріпко обняла єї і зрошуючи слізми єї молоде чоло сказала:

— Мое дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, котре так нагло опорожнила люта смерть. Будь міні за дитину! Будемо любитися, будемо ратувати одна одну. А тих, котрі пасуть на нашу погибіль, нехай Бог судить як сам хоче!

Целя цілувала старушку в зіваї руки, обливаючи їх слізми.

Львів, у червні 1888 р.

ДО СВІТЛА!

(Оповідане арештанта.)

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибинів, се справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі ані землетрясення тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити, се вічне і ненастанне спадуване мільонів труців і скелетів живих істот, котрі колись, пераз таки давненько, жили і гуляли там, в горі, пишались на сонці, кунались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна, звільна спадують в низ — особливо ті манюсінські форамініфери, діатомеї та другий дрібязок, що становить головну масу морського життя, — звільна трупи їх продираються крізь щораз густійші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згарають у них, і тільки з часом як мікроскопійні кульочки та дрібочки досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих труців.

Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито віді-звесь та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила в нутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! І коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що се неможливе? аджеж і наш думаючий мозок, щож він інше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ся мрія-дума!

— Мамо природо! Відки-ж така на нас несправедливість? Не вже ми гірші від тих, що там у горі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаться? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, в гору?

Але мама природа не знає сантіментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — вороче вона. — Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися самі на верх! Ще-би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і до нині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в положене тих бідних живих атомів людської суспільности, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвістну. Аджеж і всі ми — чиж не така сама нижня верства поміж народами? Чиж кождий кренкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо як біль, як натиск, як штовханє на наш організм народній?

А кождий з вас, хто, нераз коштом страшеного зусилля і коштом неодного істнованя найблизших нам людей, видобувся з того темного низу хоч троха на висший щель, чиж не почує нераз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь сеї або тої щасливої обставини, він був би може й до нині пропадав у ньому, темний, безпомочний, не-

звістний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі а тисячі таких, що так само як ми сплувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестрахи, коли пригадаємо жите і кінець таких незвісних нікому, забутих, нераз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що нераз тільки найглушійша в світі обставина, сліпий случай, непорозуміне, жарт, нерозважне слово, пилінка одна зіхнула йїх з дороги і на віки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?...

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік підчас довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих сверлувало та мулило в нутрі, не могли найти для мене слова потіхи, — противно, я бачив, що самі вони нераз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуїти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше ніж другі вразило мене, подаю отсе читателям. Той, що міні оповідав єго, був — не говорю про єго „фах“ — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиро-людського чуття, вихований по міщанськи, кінчив людську школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоби видранатись на верх, вийти в люде — ну, а вийшов... Та не про се річ!

Шестий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казни: хто в ній сидів, за що, на кілька був засуджений, як обходилися з арештантами давнійше, а як тепер, і т. д. Була се правдива арештантська літопись. Дозорці вважали єго за непосидючого галабурдника і давали се єму почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав мов порох, скоро тільки побачив, що щонебудь дієся не так як повинно, що в чім небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом, що ходить по

під вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, аджеж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви се знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та се ціла історія, по котрій шільдвахам наказали стріляти! От лише я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Аджеж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз отсе два роки. Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві. Два нас тільки в казні було, я і якийсь паниско, Журковський називався. Що за оден був і за що сюди попав, сего вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягались і спати лягли, — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, на-пів голу, марну фігурку. Потрутив єї наперед і віпхув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирало, — крикнув кидаючи ті річі фігурці на голову і майже до землі єї пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши се, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у п'явниці, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов-би хтось сікачами мясо на стільниці сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізна, дві неділі по всіх святих, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого то-

вариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося міні вставати, а в казни було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужше зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипанє. Жаль міні стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений „фраєр“. Отже встав я і постелив ему на-помацки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо...жу, — ледви пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до него, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казни — не розумію. Встав і паниско, познимали ми з него лахміте і роздягли его цілком до гола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зітхає, рушаєся.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе певне жандарм привів?

— А як-же. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на до-розі, бо не міг іти. Бив мене ременем — і я мусів. Тільки в коршмі, в Збоїсках, трохи ми пропочили, жид горівки міні дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерп.

— А! То ти жид?

— А як-же, жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти жид, так чисто по нашому говориш.

— Щож, пане, я зріс на селі, межи хлопами. Я пастухом був.

— А кілька тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за щож то тебе аж тут до криміналу притищили?

— Ой пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанєм, але я бігме нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш то все завтра судії, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Деж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене захакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосерний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю як той заяць у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно міні стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий як у старого яструба, постава скорчена, хоть на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на него, бачилося, що на десять кроків від него чуєш запах жида. А вчора, коли ми его натирали напотемки і тільки слова его чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, умився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, тай уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю єго.

Мовчить, тільки якось ще дужше скорчився.

— Йівесь що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандарм вести, вій-
тиха дала міні трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав єму поснідати — добрий кавалок хліба і вче-
рашній котлет. Аж затрявся неборак. Хотів щось дяку-
вати, але тільки сльози в очах єму стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчи-
ськови! Постать на скрізь жидівська, аж відразлива, а
в натурі єго, бачилось, що нічого ані крихітки нема
жидівського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки
тої жидівської самохвальби, до говірки неохочий, але
коли єму було казати що зробити, то звивався як іскра.
Було щось таке натуральне, хлопське в цілій єго по-
ведінці. Як не було що робити — а що у нас у казні
за робота! — любив сидіти в кутику мовчки, скорче-
ний, обчепивши руками коліна та опершися бородою о
коліна, тільки очи єму блищать з темного кутика,
як у цікавої мишки.

— Ну, скажиж нам, що ти за рабунок такий
страшний зробив, що жандарм за него аж шибеницею
тобі грозив? — спитав єго раз пан, коли вже видно
було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрявся всім ті-
лом, — довго би то розказувати, а мало слухати. То
дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо
тут нічого мудрійшого робити, то можна й глупої істо-
рії послухати.

— Ріс я у Мошка, арендаря в Смерекові, — по-
чав Йосько. — Зразу грався я разом з єго дітьми і
кликав Мошка „тате“ а Мошчиху „маме“. Гадав я, що
вони мої родичі. Але небавом завважав я, що Мошко
своїм дітям справляє гарні бекешки а Мошчиха дає
їм що п'ятниці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив
брудний та обдертий. Коли міні було сім літ, казали
міні пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мош-
чиха не питала, чи холод, дощ або спека, але гнала
мене з дому на толоку, даючи при тім чим раз менше
їсти. Терпів я голод, плакав нераз на толоці, але все

те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали міні хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізнійше став я їх виручати в пильнованю гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали самі повіряти міні гусей а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а нераз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома йісти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я йім хлопські страви, то прозвали мене трєфняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу міні то не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера, щоби їх учив читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Колиж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матери, що разом з трєфняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоть не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але щож діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Нераз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильнійший з усіх хлопців, то нераз коваль велів міні або міхом димати або молотом ударити або точило крутити. Який же я тоді був щасливий! Як горяче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремісло в руках!

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши троха возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, виострю пожик і починаю стругати, довбати, клебезити різні річи з дерева, зразу маленькі дра-

бинки, плуги та борони, пізнійше клітки, вітряки та млиники. По рокови був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення воробців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом тільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряди: долітця, сверлики і т. і. Брався я до чим раз більших річей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів-бим то зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерти нікого, тільки мене одного, а за мною порядний масток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв его собі.

— Шкода тебе, Йоську, — говорили міні нераз хлопці, — такий ти моторний хлопець і до ремісла охочий, а що з тебе буде?

— Щож має бути, — відповідав я. — Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки, — говорив я.

— Не вір ти старому циганови! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богови молитися.

Бурилося в міні від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді, — міркую, — чого я тут досиджуся? Робити на Мошка за дурно завше маю час. Коби хоть ремісла доброго навчитися, то мав бим бодай свій кавалок хліба в руках. Але як ту дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї за-

ходили шандари, нераз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убраню, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого піря. З тривогою й дрожю, скорчений край печи, слухав я нераз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене річі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: папери. „Як не має паперів, зараз его задержати“. „Еге, дивлюся, а его папери не в порядку“. „Як би був мав хоч один папір добрий, був бим его пустив“. — Ба щож то за папери, — думав я нераз, — що таку мають міць, що один папір може проходячого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пірем? Але на те питанє не міг я найти відповіді, а про те тим дужше лякала мене думка про ті папери. Як жеж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першім кроці шандар зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частійше думав про визвіл від Мошка, тим частійше оті папери ставали міні перед очима. Навіть снилися міні папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люде, котрих я о те питавав, potwierджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відкиж міні взяти ті папери? Коваль радив міні запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як би то міні так легко було до Мошка приступити. Давнійше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли-ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось міні навіть, що бокував від мене. Від коли міні люде повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильнійше на него вважати; я зміркував, що та моя увага его непокоїть. Крутився якомсь неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов би его щось гризло. — А що, міркую собі, як би так коли, як нема жінки

дома, наперти на него несподівано, може би можна від него хоть що-то дізнатися? От я й зважився при нагоді так ізробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в коршмі не було нікого, тільки сам Мошко, тож приступив я до него тай кажу:

— Реб Мойше, люде кажуть, що маєш якісь папери по мойім батьку.

Кинувся Мошко, немов би его оса вкусила.

— А ти се відки знаєш?

— Та люде кажуть.

— Що за люде?

— Та всі, по цілім селі.

— Ни, а тобі на що тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери! — крикнув Мошко роздразнений, немов би я єму не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, протратив маєток, а тебе міні на біду лишив. Що міні з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай міні ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що? — верескнув Мошко, — ти би хотів іти? А кудиж ти дурню підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, реміславчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по жидівськи, а по гоївськи.

Став я, мов остовпівший. Врешті здобувся на слово.

— То бодай міні покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко, — вчепився мене, як рінях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастє твоє, щом їх доси не спалив!

Се остатнє слово мов ніж уразило моє серце. А що, як би був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист відірваний від дерева. Ані бим сам не знав свого роду, ані

би мене ніхто не знав. Не міг бим рушитися з місця, був бим на віки прикований до Мошкової лави, був бим до смерти невідьником. Дрож мене проймила на сю думку, якезь млаве проміне замиготіло перед очима. З великою натугою перемиг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до коршми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одно тісне віконце, на-вхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі річи, що брав від хлопів на застав і все що мав дорожшого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали на-вігь, що мав там на дні старосвітські дукати й талари. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли єї розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилитися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти ту чого? — озвірився він на мене.

— Як то чого, аджеж ти велів міні йти!

— Але не ту! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й ту. Адже нічого тобі не зйім.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немов би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що єму в міні не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицку прибиту під самою стелею і дістав відти скрутіть пжовклых паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх міні з далека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, щож ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і по що тобі того? Сиди у мене, коли тобі ту добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люде про мене говорять, — бо знаю, що в людей язики довгі, — то ти не вір тому. То все брехня!

— Що брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати, — буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім замкнувши єї на ключ і на колодку, пішов до коршми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав его оповідання, всміхнувся тай каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як бись із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те що доси, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Память маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім єї ще ліпше і цікавійше, ніж той, від кого я єї чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлись.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всего, — сказав пан.

— Ой пане, — відповів зітхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але міні бачиться, що се власне мое нещастє. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Оджеж не що, тільки се мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розказуй!

Та не міг сим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвили отворилися двері нашої казни. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став задумавшись ходити по казни.

— А міні видиться, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а щож, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице его свідчить

за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше як пів години. Вернув далеко веселійший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, щож, — питаю его, — не зйів тебе судія?

— Е, що, судія добрий чоловік. — сказав Йосько. — Признатися, дуже я его зразу боявся. В селі казали міні, що ту бють до признання, що розпаленим зелізом у підшви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підшви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Міні подумати страшно про ті сні, тільки я в них натерпівся. А все за дурно. Судія такий добродушний, говорив зо мною по людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так як шандар.

— А хібаж тебе шандар бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну, а о щож тебе судія питав? — промовив перший Журковський.

— Та о той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і щож?

— Та щож би? Оповів я ему все, як було, тай годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було мое жите у Мошка. Не хотів я довше у него оставатися, а ще до того боявся, що скоро ему ще раз спімну о паперах, то він возьме тай спалить їх. Отож я надумав сам їх украсти. Лекше міні було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієви, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, заню-

хав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене горячка жерла, скоро в мойій голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Ту вже ні про що не було гадки, тільки про се. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи, — виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Тай тільки.

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розвязуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову коршму. — Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ануж Мошко ошукав мене, показуючи які будь глупі папери замість мойіх! Ануж на потемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першій ліпшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів ему все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив єсь, — каже. — Іди зараз до війта, розповіж ему все і зложи у него папери!

Замлойіло мене коло серця від тих слів. Але щож робити? бачу, що рада розумна, тай іду. Приходжу до війта і з подвіря вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Від разу щось немов би шепнуло міні, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла міні в голові думка: втікати! Але вже було за пізно. Війт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходи, ходи ближше!

Бачу, що вже все вийшло на верх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як ся називаєш? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Нераз чув я се страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандари з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А ту маеш, від першої хвили і сам у такеж попався!

— Алеж я тутешній, — простогнав я. — Пан вїйт мене знають.

— Я? тебе? — каже міні вїйт. — Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називається Йосько і що служиш у Мошка арендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюда, — сказав далі до мене. — Близше! Дивися міні в очі!

І в тій хвили, коли я підвів до него очі, він тяжким своїм п'ястуком ударив мене в лице, так що я відразу впав на землю і кровю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене шандар, — і не смій міні кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав его?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний его удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те вїйт, поки я коріцмався, щоби встати, — я яко начальник громади не можу дивитися на таке трактоване арештанта. Я тільки маю бути при списаню протоколу, а те, що дієся перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити его, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюшки, закував мене і повів до коршми до Мошка. Що там змною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зімлів я пару разів підчас тої науки. Тай не даремнаж була йїх злість. Зробив я йїм великі

збитки. Мошко в першій хвили сказав шандарови, що я вкрав єму великі гроші, завітї в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я на віки остану єго невільником. Скоро тільки я ввійшов до коршми, зараз перше питанє було :

— Де гроші ?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери ?

— Я сховав.

— Де сховав ?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, пасамперед битєм, потім добрим способом, а я все тільки одно повідаю : — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війтови.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене поздирати чоботи й рубате, що я мав на собі, а вбрати мене в отсе лахмітє. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там шандаря, ухав я свій звиток до шпари, щоби єго у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до него як ворон, кричучи, що то єго гроші, щоби єму віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів війт, — то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокул, а скоро той хлонець признаєся, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять то разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би квартиру свої оковити вишив. Але ніхто на те не зважав. Шандар засів писати протокул. А коли все списано, війтиха дала міні трохи попойісти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і доси не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде ?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський.
— Посидиш трохи тай вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла отся історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що єго чекає.

V.

Щось так у два чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться — гадаю собі. Аджеж він не мельдувався „марудою“.

— Сам не мельдувався, — повідає міні Журковський, — а навіть як би замельдувався, то би се єму ні на що не придалося. Але я єго замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби єго велів звизитирувати. Аджеж то страшенна річ, що тут дієся! Так далі йти не може.

І справді доктор велів Йоськови розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кождий такий щасливий, щоби міг дочекатися їх skutku.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськови:

— Чуєш? хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати.

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, щож так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і память маєш добру, то вже то зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремісла, якого схочеш.

— Йой, пане! — крикнув Йосько і кинувся панови до ніг, заливаючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панови буквар і він став учити Йоська читати. За два дні жидисько вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вченився того, як то повідають, як жид коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми в ночі світла не мали. Ледви до йди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи скорчений починав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укласти і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжшій недоли стрічає добродія чарівника, переймає від него чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими а разом простими словами рисував его терпіня й пригоди, стрічі з шандарами, неволю в арендаря, забавно нераз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так горяче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надуложити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходови і положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день у двоє продовжити. Нарешті врадуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні. Там розвиднюється скорше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати стоячи на руштованю, — кажу ему. — Зрештою то для тебе за високо.

— Сидіти буду так високо, як міні подобаєся! — каже.

— Як же то зробиш?

— Привяжу простирало двома кінцями до крати, в зігнуте покладу звитий у трубу коц і сяду на него як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний, і від тоді всі в кріміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шестій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштоване і випяливши на него, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої крати, аби тільки як найбільше того божого

світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злавив і руштоване знімав, бо сидіти при кімні арештантам остро заборонено. Тай удавалося нам завше щасливо уникати шгемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо, штемп винав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі маємо ще одну: під шікнами вязниці ходить шельвах — жовнір з карабіном. Має він острій наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивились, а особливо щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить ему в разі опору навіть оружя вживати. Що правда, доси такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах зійшовши зі свого пляцу, замельдував вахкомендангови, що з сего чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що що іншого припису, а що іншого виконане, і звичайно не дуже остро держалися припису. Неодин супокійно позволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все; інший лагідно впоминав або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірш огню. Такий брав усякий розказ до-слова. Як сказали ему „остро пильнувати“, то він розумів се так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралеви або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах“ арештанти мстилися тим, що за его варти, особливо вечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так, що бідний рекрут нераз було аж казиться, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обовязок відповісти що найменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовнути і не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розумієся, що в тій хвилі вікна насупротив него опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештанського будинку, і шельвах як гонений звір біг туди і знов грозив карабіном — очевидно, з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно вечером, але нераз і в день. Отже лихо хотіло, що одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якогось арештатови, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац музику“. На різних кінцях арештантського будинку, з різних поверхів з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визивання, свист і проразливі м'явканя. Рекрут кричав також, бігав по під усі вікна, але нігде не міг заздріти нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кацмузика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив руштоване і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледви прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім шельвах, зуздівши его, прискочив і став против вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голоснійше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заваджаю. Адже видиш, що читаю. В казни вже не виднося, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревноу шельвах і заки Йосько вспів злізти зі свого руштовання, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і як сніп упав з руштовання на ліжку, що стояло під вікном. Ноги его задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали як два розжарені вуглі, страшенно якомось відбиваючи від лиця, блілого мов у труна.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритари

коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! — крикнули, бачучи лежачого Йоська. — А що, злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тільки... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу єму не стало. Остатнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникови закровавлений буквар.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникови.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс з картою, шукаючи ключника.

— Пане ключник, — каже з коритаря, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінutoю був вільний.

Львів, у вересню 1889.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ.

Оповіданє.

I.

Що Ви так дивитеся на мої руки? Ну, оставте! Не гарні вони, ще з мозолями. Панове у дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на лехкім хлібу виросла і так собі, з лехким серцем на лехкий хліб пустилась! Ну, цур єго з серцем! Не хочу про него говорити — і не питаєте! І згадувати не хочу.

А про давнійше жите що Вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економом у одного пана на Поділю. Добре єму велося. Маму свою не багато й пам'ятаю. Тільки й згадую, як мене цестила й цілувала і називала рум'яним яблочком. Певно не думала й не снила ніколи, куди єї яблочко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Не довго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лиця і мама дуже мене любила, то й намовила тата, щоби мене відобрав зі школи вже по третім році.

— На що нашій Ромці школи, — казала вона — по що їй собі голову морочити? З єї красою їй не прийдець довго дома засижуватися. Швидко єї візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливаєся.

Вернула я до дому, і також рада була. На селі так гарно. В дворі також панночки були, ми бавились разом, на фортецяні грали, гуляли по величезнім двірським саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Не довго трівала радість. Мама вмерла на запалене легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного рана найшла я єго на ліжку неживого, з перерізанім горлом, в калюжі крові. Я тремтіла на єго вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що єму сталося. Говорили з разу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мамі не любив, що часто в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла сего і погім не могла додуматись, що воно значило. Я тільки неясно догадувалася, що й мама мабуть через те померла. Я мучилась думками, що воно могло значити, але не могла дійти нічого. Тато такий був добрий для мене, так мене любив, убирав мене гарно, купував міні все, чого я хотіла, що страшні мамині слова „власну дитину заріже“ не могли міні і в голові поміститись, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все від разу міні відкрилося.

Ще не встигли умити і нарядити тіла, коли до хати війшов дідич, управляючий і ще кілька офіціалістів ураз із комісарем від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закутки. Що там нашли — не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до него, мов у него шукала охорони — не плакала, а тільки тремтіла й хлипала як дитина. Тільки потому я чула, як шептали довкола: — Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!

Я й не дослухувала всего. Я так любила тата!..

Приходив дідич ще раз, коли труп лежав уже наряджений, але й не поглянув на него, а тільки прикликав мене, взяв за підбороду, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні

казав мене з дрібною моїх манатків спачувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодоване за те, що тато покрав.

II.

Вуйко був бідний урядник магістратський і мав п'ять дочок — найстарша мала вже 28 літ, а наймолодша 15. Всі на порі, всі замуж хочуть, а ту ніхто ані руш до них не наворачтається. Бідні були дівчата. Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла окрім того нужденного шиття, тай ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі як полумацьки. А претенсії були — всеж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоваришуватися, се були би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні води або з поблизького склепу хліба — де там, нехай Бог боронить! П'ять таких дівок, а ще служницю держали! А ту біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я Вам буду розповідати, яке там жите було в тій хаті. Прокошгувала я его цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю — і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там у вуйка через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я свою кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тільки я вийшла в хату, так зараз і почувала, що починається для мене нове жите. Мої кузинки обступили мене, стискають, цілують, гладять по під бороду... „Ромця! Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!“ Обзирають мене на всі боки, як якого звіря. І ховай Боже, погостили, кілька день водили на спадери, до знайомих і так, по місті. Все зо мною делікатно, лагідно. „Ромцю, а подай те!“ „Ромцю, а принеси се!“

Я по кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх житю, вічні тільки розмови о паничах, котрі не хотіли приходити, о сукнях, а як та убрана, а як ся, — почувала якесь обриджене. Тих людей, про

готрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, тай потому по єї смерті, я привикла до праці — я вела ціле татове господарство. То й тут я рвалася до роботи. А їм тільки того й треба було. Зараз від першого служницю відправили, і я, на шів добровільно, а на шів за їх просьбами, якось так незначно стала на єї місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згожувалася, бо воно було правда, і тільки дивувалася троха, чого вони мене за кожним словом так цілують і стискають, як коли б я кождїй з них по дукатови подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Тиж наша сетричка, правда?...

І почалося таке, що я стала у них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала що тижня їх білизну, чистила чоботи вуйкови і паннам, варила їсти. Ніби то значилося, що й вони міні помагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висušена, то візьмуть і попросують. Як іти рано на торг до міста, то котра небудь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (нераз приходилося нести на плечах), а вона платить і всміхаєся. „Ромцю, зроби се!“ „Ромцю, зроби те!“ „Ромцю, збігай туди!“ „Занеси лист на пошту!“ „Куш татови тютюну!“ Оттак від рана до пізної ночі. І все делікатно, ласкаво. Що правда, коли ми йшли по ринку, то я мусіла держатися з заду, як служниця Ба, далі почалось троха і з іншого тону.

— Ромка, якжеж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А ту посуда не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що се ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А у мене волосе було густе, роскішне, і справді треба було попрацювати над ним щодень, щоби довести єго до ладу. Бачу, що ніколи міні панькатися з моїми пишними косами, взяла тай пообтинала їх. Як радувалися з сего мої делікатні кузинки, то й сказати

Вам не можу.

— Ай, Ромця! Якаж вона ладна! Що за милий хлопчик! Йй Богу, хлопчик!

І знов ціловане, гладжене по під бороду, устиски.. Я знаю що се з доброго серця, але троха міні вже за багато було. Та що діяти — не було куди обернутися, чуюся здоровою, бачу, що й вони мною задоволені і що дня вираховують, кільки то видатків тепер ошаджуєся: і на платі для служниці (бо міні нічого не платили), і на живности і на дровах. Бачите, служниця на торг усе ходила сама, і аж тоді, як пішла від нас і панна стала зо мною ходити, показалося, що що дня ошукувала йїх на яких 2) або 30 кр., тай ще й плїхшу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасти, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, у мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану татову гардеробу, котру я відїїжджаючи від пана спакувала разом до своєї. Ті гроші я берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила о них паннам, міркуючи, що не потрібно наражувати йїх на покусу, а себе на неприємність.

Особливо припав міні до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і тихий такий, що ніколи дома его не було чути. Верне з канцелярії — аби єму обід подали, і ніколи було не скаже: се зле зварене, сего не люблю, як би міні того або того!... Ні, жадних гримасів! Зйїсть, ще й дочок утишує, щоб не гримасували, а дякували Богу й за те, що є. А потому, чи зима чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку, і читає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покою скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на spacer, а єму се байдуже. Так як той мельник привик до туркотання питля.

Нераз, коли дочки повиходять, а тільки я сама остануся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він було стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі

відплачуся за твою щирість, за твою невсипнущу працю?

Я мовчу, тільки очи на него витріщу — дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сльози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже. — І тілом і духом віджив. Давнійша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганю. Дочки сварилися з нею день у день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зловину зарадити. А при тобі й на них якийсь вестид найшов, хоч що небудь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм у очи ані слова, бо-явся їх цокотання. Тільки передомною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя, — повторяв він по кожній такій мові. — Бог тобі заплатить за все твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи сего зробити не зможу!

III.

Минав рік за роком. Я підростала і моє положення між незамужніми кузинками ставалося чим раз гірше. Помимо ненастанної праці я була здорова, крепка і весела. Не подобалося їм те, що я була красша від них усіх. Коли було йдемо на ринок за закупком, то хоч я одіта в брудну, пошарпану одіж, хоч панни наумисне не дають міні перед тим умитися ані розчесатися, то все таки прохожі паничі не дивляться на панну, а обертають очи за мною.

— Ромка, куди ти дивишся! — фукає на мене панна, коли я зустрінуся очима з поглядом якого молодого чоловіка. А сама, небійсь, аж благає очима у того самого панича: до мене! до мене! Та що, коли у її очах, як казали, заздрість тліє, як іскра в попелі, а в моїх веселість живим полум'ям горить. Се міні так їх власний батько говорив.

На жадний прохід мене не го з собою не брали, а й самої не пускали.

— Не можна! — говорили між собою. — Вона наша своячка, сирота, ми за неї відповідаємо. А їй уже з очей видно, яка дорога єї чекає, коли їй дати волю!

І при тім ззиралися одна по другій і всімалися так якось погано, що я вся паленіла зо встиду аж до глибини душі, хоч і не знала, куди вони гнуть і що саме мене чекає.

Таким способом із слуги я перемінилася в невільницю. Зо мною вже не робили собі ніяких церемоній. „Ромка, як ти смієш говорити з нами, як з рівними?“ „Ромка, марш до кухні!“ „Розтовстіла на нашім хлібу і ще хоче з себе панну вдавати!“ — от такі слова я тільки й чула від них. Почали пострікати мене і батьком злодієм, ба, почали й поштуркувати по куткам. Побачили, що я їм за багато, хоч я йшла тільки те, що після їх обіду оставалося. Постановили не давати міні того, а купували для мене осібно картофлі, круп ячмінних або гречаних і казали варити се для себе в окремім горщику.

Від якогось часу завели такий звичай, що по четвергам просили до себе когось на гербату. Просили звичайно молодих паничів, студентів з висших клас, урядників, військових. Я в такім разі не сміла показуватися з кухні, панни самі usługували, щоб показати, які то вони господині. Я нераз було забюся в темний куток кухні, поплачу троха, а далі плюну і слухаю до півночи, що вони там гомонять в покою. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи, він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий забившиися в куток на своїм кріслі з поручами, дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко міні стане, коли послухаю того веселого гомону там в освітленім покою, коли уявлю собі всімхнуті лица і блискучі очі паничів, і подумаю, що й я не гірша від них, а мушу оттут бовваніти в темній, брудній кухні. Але далі думаю: щож мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я у них якого жениха не відбила. Відність наша робить нас злими й зазидющими, а не зле серце.

IV.

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старались так заступати, щоби жаден з них не міг міні придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що у них якась стара служниця. А тепер сталось так, що коли вони там сиділи та чай пили, увішов ще оден гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз мене побачив — і здивувався.

— А, кухарочка! — сказав весело, — нова кухарочка!

Тай хотів ущипнути мене за підборідє.

— Перепрашаю, — сказала я, чуючи раптом, що в моім нутрі щось бунтуєся, — ані кухарочка, ані пова. Я ту вже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив! — сказав він знімаючи плащ.

— А щож, буду для пана на виставі стояти? — відповіла я і прийнялась за свою роботу.

— Ну, ну, — каже він шептом і знов хоче погладити мене, — тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки ту служиш?

— Не служу! — відказала я різко, — я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили его ті слова. Став витріщивши широко очі і нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тїнь пробігла, видно, вдумувався в моє положенє. В тій хвили отворилися двері від покою, вбігла старша панна з тацою, і також остовпіла побачивши офіцера.

— А, пан лйгнант! — скрикнула вона, не знаючи, чи радуватись его приходуви, чи гніватись на мене. — То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте пані, — сказав офіцер кланяючись, — мусів патролі розводити, то й заізнивсь.

І вони пішли до покою.

Не знаю для чого я була дуже люта на него,

аж сльози круtilись у мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусіла б була признатися, що він міні сподобався. В лиці его видно було доброту і лагідність, а его зачудуване, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на его користь.

Попрятавши я сіла знов у своїм кутику і прислухувалась гомонові гостей. Серце моє билось якось незвичайно і я старалася ловити ухом і розпізнавати его голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різького тону. Говорив коротко і мало. І се також міні подобалося.

На другий день перший раз панни накинулись на мене з лайкою. „Ти онудало, ти непотрібе, як ти сміла ему показуватися на очи!“ Я заплакала і сказала, що я сему не винна, що прийшов несподівано і сам перший до мене заговорив. Що зачінав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, се я встидалась і боялась їм казати. Змякли панни, почали мене цілувати, купили міні хустку за 5 ринських і просили, щоб я все, скоро гості зйдуться, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що офіцер той і їм дуже сподобався. Але якийже був їх сум, коли на другий четвер він мимо запрошення не явився. Тисячні здогади, кваси і гримаси, навіть на мене почали було гримати, коли в тім прийшов від него лист. Звинявся тим, що був комендерований на патроль.

За кілька день, коли я ранієько пішла по воду, чую, що хтось із заду кладе міні руку на плечі. Оглянулась — він.

— Добрийдень вам, панно Ромуальдо! (Відкись і імя моє довідався!)

— Добрий день пану, — кажу і затремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався міні в поранковім півсмерку.

— Бідне дитя, — сказав вкінці. — Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік, — сказала я, не підводячи до него очей.

— Знаю, знаю, — сказав з лехким усміхом в голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при котрій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту? — спитав він раптом, немов прокинувшись з якоїсь задуми.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист, *poste restante*. Ви вмієте читати?

— Ну, якжеж би не вміла?

— І не забудете? *poste restante*, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте его! Подумайте на тим, що вам пишу. Я не маю нагоди з вами говорити, то задумав написати вам. Прощайте!

І не дожидаячись моєї відповіді, він швидко пішов.

У мене мов камінь у груди заляг замість серця. — Лист до мене! Від него! І чого йому від мене треба? Ченьже нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, котрий знає, що робить. А зла ніякого я ему не зробила, то за щож він мав би міні злом платити?

Тяжко міні було укрити своє зворушене перед паннами. Весь ранок я була мов сама не своя, все дожидалась десятої години, коли звичайно мене посилено на пошту по газету для вуйка. Закотурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до дерев'яних крат, з за котрих експедиторка видавала листи *poste restante*.

— Прошу пані, чи нема там листу „Ромуальда“? — сказала я таким непевним і дрожачим голосом, що кількох панів, котрі також стояли перед кратками, зирнулося до мене з насмішливими, як міні бачилось, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки се має бути лист? — спитала вона.

— Місцевий, — ледви вишентала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвили в руках моїх опинився невеличкий подовгасти лист. Я стиснула его і вся затрусилась, немов би взяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я стала при вікні таки там, в коритарі поштового будинку, щоби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати его украдкой. Дро-

жачою рукою я розірвала конверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, читке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли у мене перед очима. Далі я успокоїлась троха і прочитала ось що:

„В тих днях я вийїжджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть там бути — для чого, зараз доміркуєтесь. Я побачив ваше нещасне положенє і з вуйком вашим говорив о вас. Коли б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не увірити міні, бо як же можна полюбити когось, не знаючи єго близше? Для того я не буду говорити вам про любов, а тільки скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Житє бурлацьке остогидло міні, хочєся закоштувати хоч троха тепла родинного гнізда. Родини власної у мене нема, женитись без кавції не можна, такої дівчини, котра б зложила за мене кавцію і при тім була міні до вподоби, я певно не найду, а продаватися за кавцію в мужі такіх, котрої я не можу любити — також не хочу. А тимчасом моя місячна плата хоч сяк-так вистарчає на удержанє родини. Щож маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сама устава пхає мене на неправні. Я знаю вас як чесну дівчину і не повинен би користати з вашого сумного положеня. Але я знаю, що положенє те безвихідне і для того думаю, що ліше вам буде статись моєю, хоч неслубною дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли я дослужуся висшій ранги, то уступлю зі служби і тоді поберемося. Не буду таїти перед вами, що се не легка і не швидка річ. Але може трафитись війна, я можу в ній відзначитися, і тоді діло піде красше. Міркуйте як знаєте. Скажу вам тільки про себе дещо. Я чоловік простий, тихий, виріс у бідности, привик до скромного житя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то міні здаєся, що полюблю вас. Коли рішитесь іти зо мною, то будьте в суботу вечером з усіми своїми пакунками на двірці колії. Я добуду вам білет. На всякий спосіб в суботу вечером буду ждати на двірці. Коли не прибудете — ваша воля, я певно вам того за зле не візьму. А коли прибудете, так до побаченя!“

Як бачите, я добре вивчила на пам'ять той лист. Він і доси є у мене — одинока памятка мого щастя. Читаючи его я чула, що вся обливаюсь румянцем, то знов блідну. Мене кинуло в дрож по прочитанню і я не знала, що з собою робити, куди сховати папір, куди йти і що думати. Міні пригадалося, як колись мама цілувала й пестила мене і вишукувала для мене що найкрасших і найбогатших женихів, а пізнійше, коли я почала підростати, все остерігала мене перед військовими. Міні пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне жите, про дівчат, котрих вони удержують а по якімось часі прогонюють і віддають на ганьбу, і міні страшно стало того листу, котрий я сховала на груди під корсеткою. Так і бачилось міні, що там заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положенє, про те, що й самі мої кузинки не багато б надумувалися, коли б перший ліпший офіцер предложив їм те, що міні, — далі стало міні перед очима гарне, всіміхнуте лице могого офіцера, его мяхкий голос, привітливі рухи, а особливо его очи ясні, глибокі та щирі, і я вже тоді почула, що не устоюся против сеї першої в моїм житю покуси, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дни, але в тих трьох днях я майже нічого не думала над своєю будущею. Я прожила ті три дни в якійсь ненастанній горячці, в якійсь нетямі, в страху і надії ураз. А в суботу вечером, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася в що мала найліпше і зібравши свої річи в невеличкий пакуночок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому й слова, і тільки вже з Перемишля написала вуйкови лист, подякувала ему за хліб, за сіль, і сказала, що я пішла до нового обовязку.

V.

Та що я буду нудити Вас довгим оповіданєм! Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від него злого слова.

Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене як сонічне світло і тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свободнійше, говорив зо мною як з рівною, любив мене як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду бувало на місто — люде на мене оглядаються, а не раз чую, що й шепчуть паничі: „Що за гарна панночка!“ Офіцер посправляв міні убранє, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити міні приємність: приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тільки сталося не так, як я думала: ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарни, — ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов міні квартиру — оден покоїк гарний, мебльований; стравувалась я у сусідки, жінки якогось ремісника, а він приходив до мене в вільні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав міні про своє жите, про свою службу і єї труднощі, про те, що дієся в світі. Я сиділа, очей з него не зводячи, і, бачилось, була б єго слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, пишеш, у вікно глядиш, то й рада живому голосови людському. А він так гарно вмів оповідати!...

— Ромцю, ну розкажиж ти що про себе, — каже він було.

Я чула, що люблю єго, і в мні родилося бажанє удержати при собі єго любов, тож я не давалася ніколи просити. Міні хотілося показати єму, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого житя з тим горячим бажанєм, щоб єго заняти, і не раз він слухає, слухає, тай почне мене цілувати, пригорне до себе тай каже:

— Бідна дитино! Чи то з тебе могло бути, як би доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє жите, я розказувала єму те, що читала і передумала в день. І се також єго займало.

— Нудно тобі, моє серденько, — говорить він бувало, — та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, міні не ллєсь не раз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чень то

якось інакше буде.

— Милий мій, — кажу ему на те, — хібаж я перед тобою жалуюсь на нудність? Міні не нудно. Я все собі найду роботу, то чого міні нудитись! А коли подумаю, з якого некла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то нераз приходить міні в голову: Господи, чи не за много се щастя для мене? Знаєш, я від малку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожде щасте прийдеся відпокутувати, як за яку тяжку провину. Принаймі міні доси все так тра-флялося.

По жнивях ему прийшлося іти на маневри, і ми мусіли розстатися на пару неділь. Позаплачував він за мене все і прощаючись, не казав нічого, як тільки: „Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!“ Вірив міні, що я его не зраджу, хоч і не знав ще, що у мене був плід его любови. Я від кількох днів се спостерегла і не хотіла ему нічого казати, але тільки тепер почула в повні, як дуже я его люблю. На его слова я розплакалась і повисла на его шиї, цілувала его уста і очи, не можучи нічого промовити, як тільки:

— Милий мій!... Любий!... Золотий!...

Скучно було по его відйїзді. Духота в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі деє в такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, тай цілими годинами дивлюсь на воду.

Ой сяду я на шпилечок —

Та рине вода, рине..

Ой і не дайте мене за нелюба,

Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снуються міні по голові, коли під моїми ногами мерехтить та ховзаєсь хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думаєсь міні бувало: що се таке — вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки єї там у горах стілько набираєся? Нераз мене так і манило щось кинути в єї таємничу, хрусталеву глибину. Підомною звільна плавали грубі, червонопері клені, увивалися срібні уклії, ліниво в глибині дрімали товсті коропи, та вигрівалася на самім бережку нажирлива щука, простягшиє недвижно мов поліно, і я думала, що там у воді і жите і порядки

мусять бути далеко ліпші, сумирнійші, ніж у нас. А інколи задивлюсь було на хвилі, і міні бачиться, що й ціле жите наше, з усім єго горем, з усіми радощами й надіями — не що інше, як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо ледви чутно сковзне по поверхності і проупаде безслідно. Чи ж не таке саме й жите наше? І хотілось би міні нераз кинутись у ті хрусталеві хвилі, пірнути в них і розплистись. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Відійіжаючи він лишив міні дещо грошей, заплатив за хату і страву, а якіж крім сего мої видатки? І про будуще я не думала. Я чула за собою опору — його, і бачила тільки одну ціль перед собою, щоб удержати при собі єго любов, осолодити єго жите. А коли часом міні хотілось пірнути в отих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було б міні якось дуже спокійно і любо, що я плила б кудись вічно без власної волі і думки, гойдалась на хвилях і не потребувала б ані думати ані дбати ні о що.

Але ось минув місяць, скінчились маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлося міні добре попрацювати, щоб привести до ладу єго білизну і убране, але праця та була для мене правдивою розкішю. Він одержав кількодневний урльоп для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє жите в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконане якогось маневру. Ми радувались обоє, бо похвала цісарська і при авансі багато значить. Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на мое улюблене місце в лозах. Він справив собі удку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все таки ті дні були може найщасливійші в моїм житю. Сидимо було отак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо одно одного близькість і знаємо, що одно за одно готове все віддати.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвилі в житю кожного чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо про них читати!

VI.

— Слухай Ромцю! Міні дуже пити хочеся!

— І міні також, — сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але коли тільки мав вільний пополудень, приходив до мене, я ждала его вже одіта і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюда до реставрації на пиво.

Міні чогось ніяково стало при тих словах.

— А може б ліпше піти до дому і казати принести пива? — сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Тут ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відказала, хоть справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвили підійшов до нас офіцер, его знайомий, проговорив до него кілька слів, салютував і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, при чім я запримітила, що мій Олесь змішався. Офіцер встав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій! — кажу до него, — тобі неприємно було, що той офіцер так уперто в мене вдивлявся?

— Дурень! — буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сего, — сказала я. — Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно в мене вдивлятися.

— Як би ти була моя слюбна жінка, то ніхто б не посмів. А так.. А і так він, дурень, повинен мати на стілько делікатности!...

Я чула, що в груди его кіпіло і варилося, що гнів здавлював ему горло, і аж тепер пізнала, як сильно він мене полюбив.

— Милий мій, — кажу ему, коли ми прийшли до дому. — Вспокойся! Забудь про се! Я тобі скажу щось веселішого!

— Що таке? — понуро промовив він.

Мене холодом обдали ті слова і той тон і той погляд, яким він змірив мене, і я рада б була цофнути своє слово і лишити признане на лішшу хвилю, але годі було. Я обняла его за шию, нахилила до себе его голову і шепнула ему до уха ті слова, котрі мене саму нераз наповняли якоюсь неказаною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якась нехоть і тривога, щось навіть немов обриджене проблиснули в его очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрий вираз его і біль у моїм нутрі тревали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І міні було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я доси нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якімось часі почав говорити про різні прибори, протрібні для ожиданого гостя, і то так поважно, немов бо той гість мав уже завтра прибути. І як сердечно ми обое сміялися, коли я сказала ему, що такі і такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі і такі знайомости поробила, значить, ему тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоровле будущего, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурій, мов згризений. Нераз серед розмови уривав на шівслові, немов туманів або шукав розбігшихся думок. А про своє жите в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб его ніколи про те не питати. З того я доміркувалася, що мусів мати якісь неприємности, і мучилась тою думкою, що може се все із за мене.

І так меже нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожде з нас мало якусь гризоту, котрою боялось чи не хотіло поділитися з другим. Одно тільки вязало нас — думка про будуще дитя. Ми розмовляли о нім як о чімсь, що вже є, бігає, гомонить і смієсь, любувались ним, турбувались, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилось, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, прийняти служницю, міркували, кілько

се буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для него.

Надійшла зима, і він опять почав рідше бувати у мене. Служба зупиняла его. Нераз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилась з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників, бо до „пань“ урядничок та професорок боялась підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я найшла більше щирости і поради. Я стрібувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити що небудь на удержане своє і свої дитини. Я вміла шити і брала шите до дому. Далі через одну служницю, що usługувала у одного професора, міні трапився добрий заробок — переписувати на чисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко, і присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесьови я нічого не казала про свої заробітки; боялась, щоб він не прогнівався. Довідався однакж по якімсь часі, мабуть від того самого професора, взяв мене на екзамен і розвідавши все, нічого не сказав, тільки поцілував у очі і опісля якось сумно замислившись прошептав: „Бідне дитя!“

В червні в кінці я родила. Дитя було гарне як ангел, але міні було невесело гляючи на него. Аж тепер я почала думати над своєю будущею і будущею своєї донечки. Що з неї буде? Чи то само що з мене? І я, що доси нераз Богу дякувала за своє щасте, раптом почула якусь несканану тривогу. Боже мій! І щож таке я на самім ділі? Удержанка і більше нічого! Чи щиро чи нещиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зі мною, а все таки тепер справа через се не змінюється. Тепер я зрозуміла милосердні погляди, таємні зітхання та похитування головою моїх сусідок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олесь, ті шептання, коли в хату ввійшла яка нова сусідка, ті тисячні подробиці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранили (ті жінки дуже добре розуміли моє положене, бо більша часть із них і самі через него перейшли в своїй молодости), та все таки

дуже боліли і смутили мене.

Олесьови я нічого не говорила про свої муки, бо і по що? Коли він мене любить — думалось міні, — то певно й сам так само мучиться, а коли ні, то не стоїть. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то сльози наверталися у него на очі. І що міні було ему говорити? Оставалось тільки ждати і бути терпливою.

VII.

По трех місяцях дівчинка наша вмерла.

Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й по довше не бував у мене. Наші стрічі були холодні і короткі. Здавалось, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більш місяця. Написав міні, щоби я сиділа дома і не важилася приходити до него. Що я витерпіла за той час!...

Аж на третім тижні я дізналася, що він мав поєдинок із за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас в реставрації, здибавшись з ним підчас маневрів (вони були львівські) почали розпитувати его про ту даму, що з ним сиділа і чому він їй їй не представив, і при тім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав їх обох на поєдинок. Отже одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналась від одного жовніра з его компанії, котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до него. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до него допустили. Він лежав на постели, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала ему в груди і тільки дивним slučajем не положила его на місці труном.

Ридаючи припала я до него, цілувала его ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти! Чого ти! — повторяв. — Тут

тобі не можна бути. Іди до дому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав міні, що він буде здоров, але тепер ще потрібно єму спокою, я пішла.

Він не писав міні, але по кількох тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала его! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як кріпко божилася, що все, все жите своє, працю і всі помисли віддам для него! А коли прийшов і глянув на мене і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що далше буде, то буде тільки довше чи коротше прощане.

Прощане вийшло коротке. Він сказав міні зараз, що его аванс пронав тепер на довгий час і що его за кару перенесено до Араду — пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала его слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи про мене не забуде, що буде міні писати, — але я знала, що й він сам потребує потіхи. Я тільки плакала. Ми розстались добрими приятелями. Відїжджаючи він дав міні троха грошей на жите і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обовязку.

Я спрдала дещо зі своєї гардероби і на разі не потребувала журитися житєм, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилосся. Але обовязок трафився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка его почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусіла виступити зі служби.

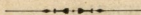
Я кинулась до других Олесьових знайомих, до котрих мала листи, але нажила тільки прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіря, посилали мене одні до других, щоб усі побачили ту „лайдачку, що звела і знищила такого доброго і спосібного чоловіка“. Ті слова сказав міні при кінці оден старий ротмістр, до котрого мене також послано за обовязком.

Після сего я вже далше не ходила, а поїхала

до Львова. Тут я зупинилася в однім з жидівських готелів і почала знов старатись о якийсь обовязок. Але обовязку не було, грошей не стало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінню в своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер і не сказав міні кількох слів. Я останками крови вся почервонілася від тих слів, скочила мов на грани, але кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка відірвана від дерева плине по воді, доки не попаде в крутіж. І ту ще з разу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вузші, рух єї швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гилька, чи винна вода, що так воно дієся?...

Львів, 20 марта до 9 цвітня 1890.

Поясненє менше уживаних слів.

- Ані ду-ду — не обращать вниманія
асентерунок — рекрутскій наборъ
Бага — остатки недокуреннаго табаку въ трубкѣ
бадьоритися — кичиться
базграніна — маранье, плохое письмо
байда, байдия — ломоть (хлѣба)
банти — перекладина (при постройкѣ крыши)
баюра — лужа
бѣвка — жидкое кушанье
бельобунг — нѣмецкое Belobung, похвала
бецѣрк — нѣм. Bezirk, — округа, уѣздъ, обыкновенно же уѣздное начальство
благовѣсник — собственно праздникъ Благовѣщенія, въ производномъ смыслѣ всякая благая (иронически) вѣсть, непріятная новость.
бовт — 1) шесть, которымъ полошатъ рыбу при ловлѣ, 2) дуракъ, олухъ
бóвтати — полошить рыбу, барахтаться въ водѣ, болтать нивѣсть что
божістий — божескій
боѣ — отъ „бо й є“, такъ и есть, дѣйствительно
бойко, бойчукъ — такъ называютъ карпатскихъ горцевъ-Русиновъ
бокувати — сторонить
ботюк — обрубленный древесный стволъ
бранка — рекрутскій наборъ
бубоніти — ворчать
бúдз — сладкій овечій сыръ
бúторинє — хламъ
бúторити — столярничать, дѣлать что нибудь изъ дерева
бухнак — пинокъ

Вагува́тися — не мочь рѣшиться
 варца́б — подоконникъ
 вересклі́вий — визгливый
 верескнута́ — завизжать, закричать
 верета́ — рядно
 взадгу́зь — вспять
 відга́ркнути — откликнуться
 відмо́к — отомкнулъ, отъ „відімкнути“
 відрух — рефлексъ, невольное движеніе
 віно — приданное
 вісній столець — верстакъ употребляемый боча-
 рями для струганья обручей
 вивара́чати — фордыбачить
 ві́гарбатися — выкарабкаться
 ві́грамоситися — съ трудомъ выбратся
 вілиці́ — скулы
 віпу́лити очи — вытаращить глаза
 ві́пялитися — взобратся, вскарабкаться
 висмі́кувати — незамѣтно вытаскивать
 вісто́бурчити — высунуть
 вістро́їти — надуть, провести
 воло́від — веревка, которую надѣвается волю на
 рога, чтобы его вести
 во́лок — неводъ
 Галабу́рдник — буянъ
 гала́йкати — горланить
 гальба́ — изъ нѣм. Halbe NB. Liter — поллитра
 ганьбі́ти — ругать
 гармі́дер — шумъ, галдѣнье
 гибель — изъ нѣм. Nobel, стругъ
 гли́ннути — посмотре́ть, моргнуть глазомъ
 гну́ти харама́на — одурачивать
 голоте́ча — голое мѣсто
 голосні́ця — гортань
 го́пнути — прыгнуть съ верху внизъ, ударить съ
 маху
 гра́нка — грань
 грань — жаръ, розжаренные уголья
 гри́вий гусакъ — гусь имѣющій сверху черные
 или сѣрые перья, а въ низу бѣлые
 грижа́ — забота
 гу́нцтвот — изъ нѣм. Hundsfott, собака

- гу́ня — суконная свитка
 Дебе́літи — лежать или стоять неподвижно, застыть
 де́ліна — бревно
 дзеле́нькоті́ти — дребезжать
 дзо́ркати — погромыхивать
 дилько́тати — дрожать, трястись
 діма́вка — рычагъ у насоса или у кузнечныхъ мѣховъ
 діма́ти — дуть мѣхомъ
 ді́дько — чортъ, домовой
 ді́ймáво — ощутительно, больно
 дісто́діто — дескать
 допант́рува́ти — присмотрѣть
 доглу́патись — уразумѣть, добратся до смысла
 допроі́тись — допрѣть (о кушаньяхъ)
 до́тинки — колкости
 дра́ни́ця — доска непиленная, но колотая съ помощью
 кли́ньевъ
 дре́ньчати — бреньчать
 дриго́літи — трястись, дрожать
 дудні́ти — гудѣть, издавать глухой звукъ
 Жадо́ба — желанье, жадность
 жбу́хнути — пролить вдругъ большое количество
 воды
 жвѣ́кати — жевать
 ждю́хнути — пхнуть, ударить кулакомъ
 жебра́к — попрошайка, живущій подаяніемъ
 За́від — 1) причитанье по умершемъ, рыданіе, 2) раз-
 очарованіе
 заво́рситись — нахмуриться
 загелко́тіти — забурлить
 заге́пати — застучать (о ударахъ)
 загі́н — узкая полоса вспаханной нивы
 за́головок — 1) небольшая подушка, 2) заглавіе
 загу́люкати — закричать
 зайі́хати з ма́йки — одурачить
 закамáрок — уголок, укромное мѣсто
 залéбоні́ти — пролепетать
 залу́пкати — застучать
 занести́ся — покрѣпиться
 за́пічок — мѣсто между деревенской печкой и кро-
 ватью, гдѣ обыкновенно спятъ дѣти или старики
 за́попада́ти — заискивать, усердничать

- запо́падний — усердный, жадный
 зарі́нок — ровное мѣсто вблизи рѣки, поросшее тра-
 вой, гдѣ лѣтомъ по воскресеньямъ собирается сель-
 ская молодежь
 заскарі́тися — поклясться словами „скариж-то мя
 Боже!“
 заскима́ти — защемѣть
 зателѣ́паний — грязный, презрѣнный
 затемперо́ваний — починенный (шир. перо, ка-
 рандашъ)
 затилі́кати — играть на скрипкѣ
 захла́нність — жадность
 зацигі́кати — заскрипѣть ножомъ, зарѣзать
 зацѹ́кати — заупрямиться, заартачиться
 зба́гнути — постычь умомъ, угадать
 званта́жити — стѣсть, слопать
 зві́рюване — изліяніе, исповѣдь
 зглядь ма́ти — оказывать снисхожденіе
 здеку́тник — сборщикъ недоимокъ
 зимні́ця — лихорадка
 зиці́рка — солдатское ученіе, отъ нѣм. *Exerciren*
 злопо́тіти — всплеснуть (нпр. крыльями)
 змалюва́ти — напроказить
 змика́ти — уленетывать, убѣгать
 зні́титися — скорчиться, прикинуться къ землѣ
 зо́шит — тетрадь
 зсу́вистий бері́г — обрывъ
 Ігі́й — восклицаніе выражающее озадаченность, когда
 вдругъ появится какой нибудь новый предметъ
 или новое представленіе
 Йі́сне — дѣйствительно
 йо́йкнути — крикнуть отъ боли
 Кавале́т — съ итальянскаго *cavaletto*, конекъ у
 желѣзной кровати.
 ка́вза — съ лат. *causa*, судовое дѣло, бѣда, несчастіе
 кала́нник-и́ця — хозяинъ (въ презрительномъ смы-
 слѣ), лѣнтяй
 кала́тане — стукъ
 кар-каре́зний — восклицаніе, означающее чтонибудь
 большое, тяжелое
 картáти — дѣлать наставленія, наказывать
 ква́пно — поспѣшно: ква́пно міні́ дієся —
 спѣшу

- кѣвкати — озн. крикъ „кані“ (родъ ястреба)
 кѣпський — плохой
 кйчеренок — щиколонокъ
 кікс — игра въ бабки
 клапач — въ воровскомъ жаргонѣ названіе солдата
 клебезіти — клеить, спаивать
 клѣнцати — стучать молотомъ
 клінне вашѣці — съ поклономъ къ вашей милости
 кліпати очима — мигать глазами
 кліюка — согнутая или криво выросшая палка
 кмітувати — замѣчать
 ковтати — стучать
 кокорудза — маисъ, въ воровскомъ жаргонѣ жан-
 дармъ
 колодѣчик — ножъ съ деревянной рукояткой
 колѣпні — конопля
 колѣра — холера
 коморѣвий злѣдій — воръ, который окрадываетъ
 амбары
 конѣвка — особенной формы ведро, въ которомъ но-
 сятъ воду, съ нѣм. Kanne
 косітнік — родъ водяного растенія
 кректати — кряхтѣть
 крѣпнути — издохнуть, умереть
 кріска — черта
 крѣшня — родъ сѣти для рыбной ловли
 курмане — грязное бѣлье
 курнѣти — удрать, уѣхать
 кѣрти скроїти — проучить, побить
 кѣчма — высокая баранья шапка
 Лѣдитися — приготовляться
 лацнѣ — легко, нипочемъ
 лах — тряпка
 лѣгар — лежень, лѣнтяй
 ледѣ-що, ледѣ-хто — чтонибудь, ктонибудь
 лелітиса — блестѣть, красоваться
 лепех — водяной бурьянъ
 ленотіти -- лепетать
 лѣпський — ничего себѣ, хорошій
 лехкѣвич — нѣженка, бѣлоручка
 лѣвкѣт — лѣвая рука

- лотóчити — пилить кого, донимать
 лудá — полуда, обманъ
 лупка — облупленная или молью объѣденная бара-
 нья шапка
 лупяр — живодеръ
 лúщити — 1) снимать шелуху, 2) колотить
 лярум — изъ французскаго *alarme*, тревога
 Мазгуляти — царапать (перомъ)
 манівці — обходныя тропинки
 марúда — больной
 масній — жирный; масний язýк — краснобайство
 ма́цати — щупать
 ма́чку світіти — въ воровскомъ жаргонѣ: давать
 оплеухи
 ме́ре — подлинно, дѣйствительно
 мітóвка — метла
 мочáри — болото
 мошóнка — мошна, портмоне
 мудь — презрительно: мужикъ
 мурмотáти — бормотать
 Наб́ілювати — намекать
 на́гін — наклонность
 на́гло — вдругъ
 надолúжити — навестать
 найся преч каже! — Эту фразу употребляютъ
 всегда, когда говорится о чемъ нубудь худомъ
 или непріятномъ, нпр. о смерти, болѣзни и т. п.
 на́коренок — отродье
 налі́боватий — полоумный
 нама́цати — нащупать
 наме́тний — страстный
 на о́сліп — очертя голову
 на перебеса́ги нести — несть въ сумѣ перевѣ-
 шенной черезъ плечо, (лат *bisaccium*)
 напóмацки — ощупью
 на́прасний — неожиданный, быстрый
 на́пруго — изо всей мочи
 на́руче — охапка
 насваріти — выбрать
 натúжуватися — напрягаться
 на́чине — сосудъ
 на́цад — начало

неліпа — идіотъ
 неа́жирливий — обжора
 непохітний — непреклонный
 непри́торо́нний — несказанный
 непрозо́рий — непрозрачный
 не́со́ві́те́нний — въ мі́рѣ невиданный
 не́тля — бабочка
 не́цки — корыто
 нече́мний — невѣжливый
 нешкре́бтаний — нескобленный
 не́хар — нечистота, нечистоплотный челове́къ
 ни́діти — чахнуть
 ни́пати — искать, клевать
 ни́шпорити — бродить, осматривать
 ні́воротом пі́ти — пропасть, известись
 ні́мина — скотина, нѣмая тварь
 Обалі́ти — срѣзать, сжать
 оба́хморити — замѣтить, наидти
 обачі́не — милосердіе
 обо́ч — 1) обокъ, 2) покато́сть горы
 обла́з — голая скала
 обле́сний — льстивый
 обломі́ти — поколотить
 обні́же — 1) цвѣточная пыль, которою пчелы нагру-
 жають свои ножки, 2) подножникъ у стола
 оболо́к — стая, табунъ
 обо́ра — скотный дворъ
 обруб — объе́мъ, протяже́ніе
 обта́лапаний — загрязненный
 обха́мрати — почистить
 оголо́мши́ти — прибить, оглушить
 одві́рок — толстыя доски сложенные въ видѣ ра́мъ,
 въ которыхъ вращается дверь
 одёбелі́ти — оторо́и́ть, помертвѣть
 э́колот — куль соломы
 э́ко́ман — съ польскаго еко́номъ, управляющій хо-
 зяйствомъ
 олі́ткі — нечистоты
 опи́рати де́сь — обрѣтаться, доходить
 осе́т — родъ бурьяна
 острóки — рваныя тряпки
 Падо́ньку! — восклицаніе въ случа́ какого нибудь

несчастія

- пáйка — часть, надѣль
 пáкати — сосать трубку
 пaлькyвáти — межевать посредствомъ небольшихъ
 кольевъ вколоченныхъ въ землю
 пaляндрувáти — поспѣшать куда то
 пaнтрувáти — присматривать
 пaркaнáдцять — нѣскольконадцать
 пaрну́ти — крѣпко ударить
 пaрцувáти — усердно искать
 пáс — паспортъ
 пáсти очі́ма — слѣдить глазами, не сводить глазъ
 пaстівні́к — пастбище
 пáца — ударъ въ ладонь, пaль
 пачóси — пряди, хлопя
 пaщéка — пасть
 пек тобі́мáро! — фу ты бѣсъ!
 перекалáтати — перебиться, претерпѣть
 петéк — изношенная свитка
 пiннати — дѣлать какую небудь мелкую работу
 пiрiйка — бурьянъ
 пiрeкати — прыскать
 пiрeнути — отлетѣть отъ удара
 пiдбiль — растеніе, котораго листьa съ нижней
 стороны покрыты бѣлымъ пухомъ
 пiдóйшлий — чeлoвѣкъ въ лѣтахъ
 пiдтóка — часть воза оканчивающаяся осями
 пiдiудити — подбить, навести на зло
 пiтпiлiткати — о голосѣ перепела
 плáтва — большое бревно въ постройкѣ дома, на ко-
 торомъ покоится крыша
 плесо — затонъ, стоячая вода
 плени́потéнт или прели́потéнт — уполномочен-
 ный, ходокъ
 плиткiй — мелкiй
 плiускати́сь — плескаться
 повiйка — вьющееся растеніе
 по́дине — часть остающаяся на днѣ
 полетiця — вьющееся и цѣпляющееся растеніе
 поли́ка — слѣдъ
 помáна — обманъ, привидѣніе
 попи́снiти — сдѣлать постную рожу

- по́рескати — скрипѣть и брызгать
 поскіпа́ти — разбить въ дребезги
 поча́лапкати — пойти шлепая въ грязи
 почва́рний — уродливый
 почере́вина — брюшная часть
 пофа́латати — порвать
 по́ява — явленіе
 пра́жити — жарить
 приголомше́ний — оглушенный
 прилу́да — крайній „загін“, имѣющій только одну
 борозду, и упирающійся въ межу; значитъ, поло-
 вина обыкновеннаго
 прѣ́мха — капризъ
 припино́вище — пристань, мѣстопробываніе
 приск — жаръ
 прито́ка — 1) причина, 2) рифма
 проглини́ти — открыть глаза, увидѣть свѣтъ
 прохóпитися — прочнуться
 проша́стати — истратить
 Ра́павий — шероховатый
 ре́йвах — шумъ
 рептю́х — мѣшокъ, изъ котораго кормятъ лошадей
 въ дорогѣ
 рѣ́тязь — желѣзный засовъ, большая пряжка
 решта́нція — недоимка
 роздебѣ́ндюване — рассказы
 розкру́тити — раздобыть
 розчепі́рити — разпятъ, развѣсить
 розщиба́тися — убиваться, метаться
 руштова́не — лѣса
 Ска́рува́ти — истязать, избить
 скопе́ць — сосудъ, въ который доятъ коровъ
 скрегі́нцнути — заскрипѣть, завизжать (о замкѣ)
 скруті́ль, скру́тлик — свертокъ
 скру́тний — крутой
 слі́пакі — подслѣповатые глаза
 спинна́тися — взбираться
 спосо́чений — окровавленный
 стра́увати́ся — кормиться
 сукри́стий — крутаго нрава
 Тара́кати — трещать, говорить безъ умолку
 теле́вх — восклицаніе, когда чтонибуть упадетъ

телі́мбати́ся — болта́ться
 тере́бѣти хлі́б — ѣсть жадно
 термосі́ти — дергать, трясти
 тока́нити — жить въ бѣдности, перебива́ться
 торбе́й — попрошайка,ходящій съ еумой
 трепе́та, трепе́товий — осина, осиновый
 тріпа́чка — небольшой ременный кнутъ
 Угурні́й — упрямый
 ужо́вка — гужъ
 умотика́тися — утомиться
 утепени́тися — измокнуть, вылачкаться
 уя́ва, уя́вляти — воображеніе, воображать
 Фацеціо́ніст — шутникъ
 фра́ер — въ воровскомъ жарг. новикъ, невѣжда
 фра́шки — пустяки
 фуду́лія — спѣсъ
 Хащі́ — кустарникъ
 ходакі́ — кожанная обувь въ родѣ лаптей
 холі́татися — пошатываться
 хо́пта — бурьянъ
 Цаль — дюймъ (нѣм. Zoll)
 ца́рина — засѣянное поле
 цві́кати в очі — колоть глаза
 це́брик — ночвы
 це́нькати — бить желѣзомъ объ желѣзо
 ці́півно — рукоятка у цѣпа
 ціхува́ти — клеймить
 цокоті́ти — трещать, быстро говорить
 цо́моги — нутро, потроха
 цю́кати — стучать топоромъ
 цю́па, цю́пка — конура
 цю́пас — этапъ (нѣм. Schubpass)
 ця́мкати — чавкать
 Чехолі́ти — рѣзать ножомъ
 Шале́ний, шальга́ — бѣшенный, бѣшенство
 ша́ндар — жандармъ
 шваркотáти — говорить непонятнымъ (обыкн. нѣ-
 мецкимъ) языкомъ
 шва́кати — бить хлыстомъ
 шельва́х — часовый (нѣм. Schildwache)
 ши́беник — висѣлецъ
 шинкв́ас — кабачный прилавокъ (нѣм. Schankfass)

шамáте — тряпки, дребезги
 шморгнúти — сунуть, улизнуть
 шнйпорити — искать
 шпéра — плата дворнику за отпирание (нѣм. Sperr-
 geld)
 штрáмеле — еврейская праздничная шапка
 штúркaнець — пинокъ, толчокъ
 Щебернúти — издать тихій звукъ
 щúдло — деревяшка
 Якурáт — какъ разъ (лат. accurate)
 якстíй — сейчасъ
 яскíня — пещера

И 34151

Φ $\frac{I}{B-115}$